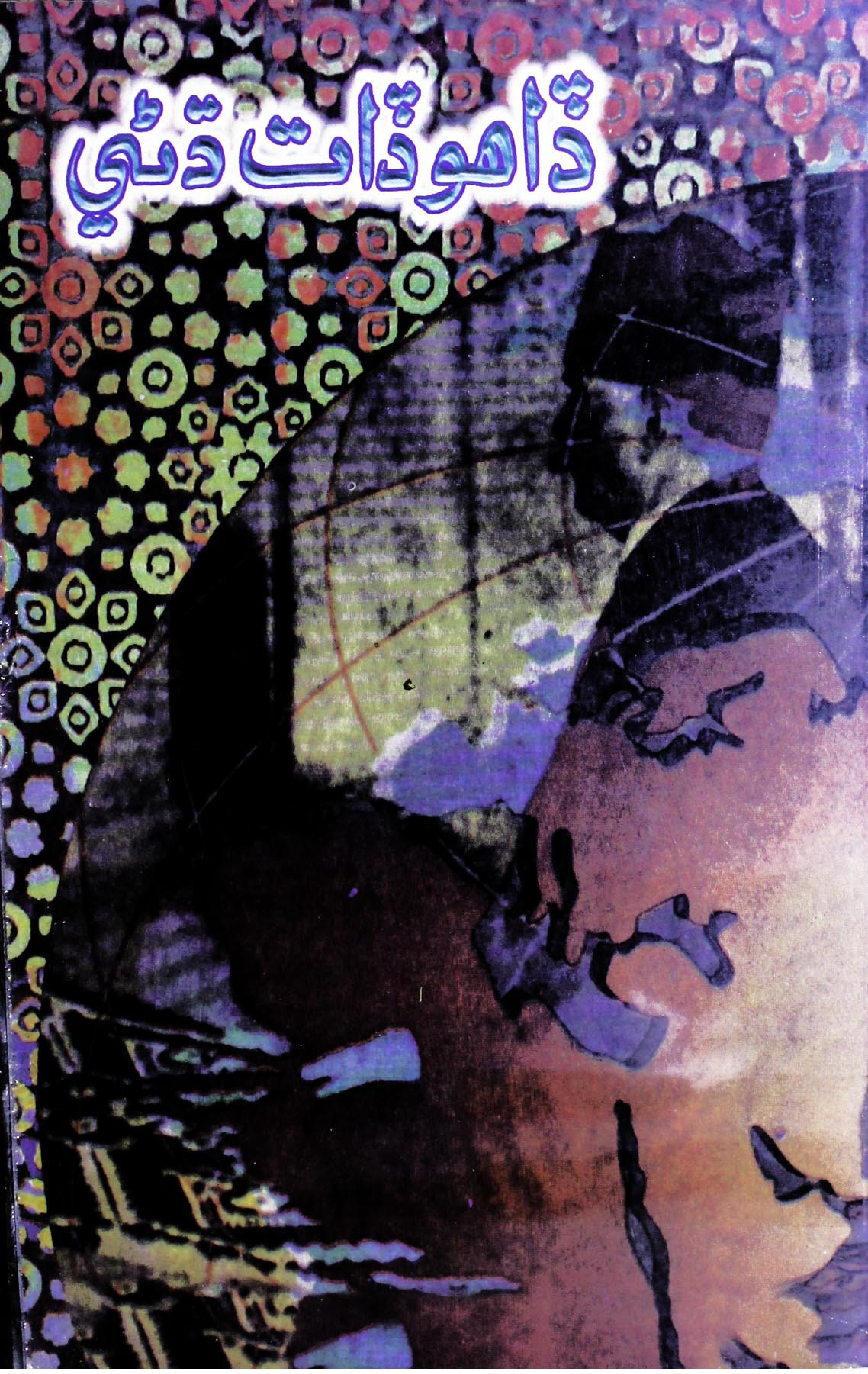

Marfat.com

Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

Marfat.com

Marfat.com

ڏاهو ڏات ڏٺي

تدوين ۽ ترتيب

ذخیرہ محمد اقبال مجددی لاہور

محمد يوسف شيخ

ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻو

Marfat.com

137011

ڪتاب ــــــــــــــــــ ڏاهو ڏات ڏٺي

مدون/مرتب ــــــــــــــــــ محمد يوسف شيخ

طابع ــــــــــــــــــ علي رضا آفست پريس لاڙڪاڻو

ڪمپوزر ــــــــــــــــــ نجم الدين بلوچ

ناشر ــــــــــــــــــ پرنسپل ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻو

سال ــــــــــــــــــ ١٩٩٨ (نومبر)

تعداد ــــــــــــــــــ هڪ هزار

سرورق ــــــــــــــــــ خدا بخش ابڙو
(بشڪريه روزنامه ڊان ڪراچي)

قيمت ــــــــــــــــــ

Marfat.com

سنڌاءُ

مضمون	ليکڪ/مترجم
* اقبال جو تصور ملت	محمد يوسف شيخ
* اقبال جو مرد مومن	محمد يوسف شيخ
* اقبال جو پيغام	نعيم صديقي/محمد يوسف شيخ
* اقبال جي غزل تي هڪ نظر	انيس گل عباسي
* اقبال جي شخصيت جا تخليقي عنصر	مولانا ابوالحسن علي ندوي/انيس گل عباسي
* اقبال قرآن جو پارکو	حافظ عبدالوهاب مگريو
* بيا بَه مجلس اقبال رحه	سڪندر علي چنه
* اقبال جو جمهوريت جو نظريو	پروفيسر محمد خان/ارباب علي ٻگهيو
* خدا جو تصور ۽ دعا جو مفهوم	ڊاڪٽر وحيدالدين/بشير احمد مهر
* اقبال ۽ سنڌي نوجوان	محمد عارف پناڻ
* اقبال جي شاعريءَ جو لب و لهجو	آغا در محمد
* اقبال جي شاعري ۽ جمهوريت	شميم احمد/آغا در محمد
* اقبال جي شاعري ۾ فطرت جو مطالعو	ڊاڪٽر سيد عبدالله/غلام مرتضيٰ شيخ
* اقبال جا پرڏيهي مداح	ڊاڪٽر سيد عبدالله/فرخ ملڪ
* اقبال جي شاعريءَ جو بنيادي محرڪ	شميم احمد/عبدالخالق
* اقبال سان هڪ مڪالمو	محمد سعيد راشد/امتياز احمد شيخ
* اقبال ۽ عشقِ رسول صلي الله عليه وسلم	راحيل احمد شيخ
* علامہ اقبال ۽ مسجد قرطبہ	بخت علي سانگي
* ڪلام اقبال جون ادبي خوبيون	محمد ياسين شيخ
* فڪر اقبال	زاهد گل تنيو
* تصوف: رومي، لطيف ۽ اقبال جي نظر ۾	فدا جتوئي

Marfat.com

سرودِ رفتہ باز آید کہ ناآید
نسیم از حجاز آید کہ ناآید
سر آمد روزگار ایں فقیرے
دگر دانائے راز آید کہ ناآید

Marfat.com

من اندر جي اور

سنڌي ٻوليءَ ۾ علامہ اقبال جي فڪر ۽ فن تي لکيل ڪتابن جي جيڪڏهن ڳولا ڪبي تہ حيرت ٿيندي تہ هڪ زنده جاويد شاعر، اسلامي دنيا جي هڪ عظيم مفڪر ۽ ڏاهي ۽ برصغير هند و پاڪ جي هڪ دوراند يش ۽ پيش بين سياستدان ۽ مدبر تي، اسانجي مٺڙي ٻوليءَ ۾ سواءِ هڪ ٻن ڪتابن جي ڪا طبع آزمائي ڪانہ ڪئي وئي آهي.

حقيقت ۾ ورهاڱي ڪان اڳ سنڌ جي بمبئي ڪان آزادي، قائد اعظم جي چوڏنهن نقطن ۽ اقبال جي خطبہ ء الہ آباد جي مرهون منت آهي. ان لحاظ ڪان اهل سنڌ تي اقبال جو وڌيڪ حق آهي تہ اقبال جي فڪر ۽ فن کي عام ڪن. ان مقصد کي مدنظر رکندي، ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻي، پنهنجي گوناگون نصابي ۽ هم نصابي سرگرمين جي باوجود، اقبال جي ان احسان کي ڳائڻ جو اولين اعزاز حاصل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ نومبر 1995ع ۾ يوم اقبال جي موقعي تي سنڌي، اردو ۽ انگريزي ٻولين ۾ اساتذه ۽ ڪيڊٽس ڪان علامہ اقبال جي فڪر ۽ فن تي مضمون لکرايا ۽ مطبوعات اقبال جي سلسلي جو پهريون ڪتاب " اقبال - صاحبِ تخيل " (Iqbal - The visionary) شايع ڪيو. جنهن کي قارئين قبوليت جو شرف بخشيو.

توهان جي هٿن ۾ موجود هي ڪتاب " ڏاهو ذات ڏٺي" ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻي پاران اقبال تي ٻيو ڪتاب آهي، جيڪو پهرين ڪتاب ڪان مواد ۽ معيار ۾، خوب ڪان خوبتر جو زنده مثال آهي. هن ڪتاب ۾ ڪاليج جي اساتذه ۽ ڪيڊٽس جا طبعزاد ۽ ترجما ڪيل

Marfat.com

مضامين پيش ڪيا ويا آهن، جيڪي هر لحاظ کان شاندار ۽ اقبال جي همہ جهتي فڪر ۽ فن تي اضافي جو باعث ٿيندا.

ملڪ جي استحڪام ۽ ملت جي اتحاد ۽ ترقي لاءِ ضروري آهي تہ اسانجو نئون نسل پنهنجي آزاديءَ جي امامن ۽ قومي رهنمائن جي زندگين ۽ انهن جي فڪر کان واقف ٿئي تہ جيئن ڪين پنهنجي قومي ۽ ملي تحريڪ ۽ ان جي نتيجي ۾ ملندڙ آزادي ۽ پنهنجي آزاد ملڪ ۽ وطن جي اهميت مٿن واضح ٿئي. پنهنجي ماضيءَ کان واقفيت ۽ پنهنجن رهنمائن جي فڪر کان آگاهي موجوده ۽ آئينده نسلن لاءِ مشعل راهہ ثابت ٿيندي. لطيف بہ اسانجو آ تہ اقبال بہ اسانجو آ ڇو جو ٻنهي جي فڪر جا بنيادي سر چشما ساڳيا آهن يعني قرآن ڪريم ۽ مثنوي مولانا رومي.

علامہ اقبال جي پوري زندگي جو احاطو ڪرڻ ۽ سندس سموري فڪري ورثي جي اپياس ڪرڻ لاءِ ڪئي ڪتاب درڪار آهن. تڏهن بہ پوري ڪوشش ڪندي، فڪر اقبال جي هر پهلو تي هن ڪتاب ۾ مواد سهيڙيو ويو آهي، جيڪو اميد تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ اقبال شناسي لاءِ هڪ بنياد ثابت ٿيندو.

گر قبول افتد زهے عزّ و شرف

محمد يوسف شيخ

٢١ نومبر ١٩٩٨ع

١- شعبان ١٤١٩هہ

Marfat.com

محمد يوسف شيخ

اقبال جو تصور ملت

ڪنهن به تصور، خيال، فڪر ۽ نظريه يا ڪنهن پيغام کي تحريڪ سڏڻ ۽ سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ان ۾ ٽي ڳالهيون هئڻ گهرجن:

(1) مقصديت (2) همه گيريت ۽ (3) آفاقيت.

ايئن ضروري نه آهي ته تحريڪ جا مقصد في الفور حاصل ٿي وڃن، مگر اهي مقصد اصولي حد تائين مستقل سچائي جا حامل هئڻ گهرجن.

همه گيريت مان تحريڪ جي وسعت، گهرائي ۽ گيرائي جو ڏس ملندو آهي، ان مان اهو پڻ پتو پوندو آهي ته تحريڪ فرد يا معاشري جي زندگيءَ جي ڪهڙن ڪهڙن پهلوئن تي اثرانداز ٿيندي يا انهن ۾ تبديلي آڻڻ جو عزم رکي ٿي.

تحريڪ جي آفاقيت مان مراد انجي زمان و مڪان کان بي نيازي آهي-اهائي تحريڪ آفاقي سڏبي جنهنجا مقاصد ۽ قول ڪنهن به وقت، ڪٿي به ۽ ڪنهن به معاشري ۾ نشانِ منزل طور اختيار ڪري سگهجن.

انهن گذارشات جي روشنيءَ ۾ جڏهن اسين شاعرِ مشرق، حڪيم الامت، مصورِ پاڪستان علامه اقبال جي فڪر ۽ پيغام تي غور

Marfat.com

۽ ويچار ڪنداسون ته اسانکي يقيني طور معلوم ٿيندو ته انهن ۾ ڀرپور مقصديت، همه گيريت ۽ آفاقيت موجود آهي-لهذا، علامه اقبال پنهنجي افڪار، تصورات ۽ خيالات بدولت "انجمن في الذات ۽ "هڪ فرد ۾ تحريڪ" جي حيثيت سان اسانجي آڏو اچي ٿو.

اٺويهين صديءَ جي آخري چوٿائيءَ جي منڍ ۾ جنم وٺندڙ اقبال جڏهن عملي زندگيءَ ۾ داخل ٿئي ٿو، ته هو غلام قوم جي فرد جي حيثيت سان پاڻکي سامراجي زنجيرن ۾ جڪڙيل ڏسي ٿو، لهذا هن کي فطري طور پنهنجي وطن، ان وقت جي گڏيل هندوستان سان والهانه پيار آهي-هن جو اهو پيار اڏما ڪائي اعلان ٿو ڪري،

سارے جهان سے اچھا، هندوستان همارا
هم بلبلين هين اس کي، يه گلستان همارا

وطن جي حب ۽ ان سان وابستگي ۽ وطن سان پنهنجي سڃاڻپ ڪرائڻ جو جذبو هن جي رڳ رڳ ۾ رچيل آهي. ان جي اظهار ۾ افتخار محسوس ڪندي چوي ٿو،

چشتي نے جس زمين مين پيغامِ حق سنايا
نانک نے جس چمن مين وحدت کا گيت گايا
تاتاريون نے جس کو اپنا وطن بنايا
جس نے حجازيون سے دشتِ عرب چھڑايا
ميرا وطن وهي هے، ميرا وطن وهي هے

۽ اهلِ هندوستان کي نياڳي ننڊ مان جاڳائڻ، کين پنهنجي تشخص جو احساس ڏيارڻ ۽ منجهن آزاديءَ جي لوچ کي بيدار ڪرڻ لاءِ تلقين ڪري ٿو.

Marfat.com

يہ خاموشي کهان تک؟ لـــذت فرياد پيـدا کـر
زمين پر تُو هو، اور تيري صدا هَو آسمـانون مين
نہ سمجهوگے تو مٹ جائوگے اے هندوستان والـو
تمهـاري داستان تک بهي نہ هوگي داستانون مين

قومي انحطاط ۽ پسماندگي، بيوسي ۽ ويچارگيءَ جي سڃاڻ ۽ احساس سان علامہ اقبال جي شاعري ۽ فکري سفر جي ابتدا ٿئي ٿي- فلسفو سندس دلپسند مضمون آهي ۽ ويچار ۽ غور و فـکـر سندس محبوب‌مشغلو-انهيءَ مشغلي ۾ مصروفيت متس ڪئين رازن جو انکشاف ڪري ٿي-مسلسل ۽ وسيع مطالعي سان سندس سوچ ۽ ان مان اخذ ٿيندڙ نتيجن کي مهميز ملي ٿي-ساڳي وقت هندوستان ۾ معاشي، معاشرتي ۽ سياسي تضادات ۽ ويڇا کيس پريشان ڪندا رهن ٿا-انهيءَ پريشانيءَ جو مکيہ ڪارڻ، ملتِ اسلاميہ جي شاندار ۽ تابناڪ ماضيءَ متعلق سندس ڄاڻ آهي، ساڳي وقت هو پنهنجي دور ۾ هندوستان کان علاوه دنيا جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مسلمانن جي ڏينهون ڏينهن وڌندڙ ابتريءَ جو بذاتِ خود مشاهدو ڪري ٿو-لهـذا، پنهنجي محض شاعرانہ حيثيت ۾ پڻ هو قوم ۽ ملت ڏانهن پاڻ کي جوابده سمجهي ٿو ۽ سندس خيال موجب ڪنهن بہ قوم ۾ شاعر جي حيثيت ساڳي آهي جيڪا سڄي انساني جسم ۾ اک کي حاصل آهي-اقبال چوي ٿو،

مبتلائے درد کـــوئي عضو هو روتي هے آنکھ
کسقدر همدرد سارے جسم کي هوتي هے آنکھ

انهيءَ ئي شعوري، فکري ۽ احساساتي اوسر دوران اقبال

Marfat.com

1905ع ۾ يورپ ڏانهن اُسهي ٿو-يورپ ۾ اقبال ڀرپور ٽي سال رهيو- ان دوران ميونخ يونيورسٽيءَ جرمنيءَ مان ڊاڪٽريٽ (Ph.D) جي ڊگري پڻ حاصل ڪيائين ۽ ڳڏوگڏ قانون جو اعليٰ ڪورس پڻ مڪمل ڪري ورتائين، جنهن سان ڪيس بيرسٽر سڏجڻ جو اعزاز حاصل ٿيو.

يورپ ۾ قيام دوران اقبال اهلِ يورپ جي علوم و فنون ۾ واڌاري، معاشي ترقي، سياسي لاهن چاڙهن ۽ معاشرتي جوڙجڪ جو ڳوڙهو مطالعو ڪيو-هن ڏٺو ته باقي دنيا جي مٿان، ارڙهين اٺويهين صديءَ دوران يورپ پنهنجي جنهن غلبي جي ابتدا ڪئي هئي ۽ جنهن کي ڏينهون ڏينهن فروغ ۽ استحڪام حاصل ٿيندو پئي ويو، ان جو اهم سبب سندن سائنسي برتري ۽ ايجادات جي ڀرمار هئي-انهن ايجادات کي اهلِ يورپ، وقت جو ڀرپور ۽ بامقصد استعمال ڪرڻ سان ئي ممڪن بنايو هو-هن ڏٺو ته يورپ ۾ هر فرد پاڻ کي ڪنهن نه ڪنهن پيداواري ڪم ۾ مصروف رکي ٿو ۽ پنهنجي پيداواري صلاحيت کي وڌائڻ لاءِ نيون نيون اختراعون ڪري ٿو، جن جي ڪاميابآزمائش سان همه نوع ايجادن لاءِ راه کلندي پئي وڃي-وڏي ڳالهه ته مصروفيت، وقت جي ڀرپور استعمال ۽ اختراعيت ۾ اهلِ يورپ چٽا ڀيٽيءَ جي اصول تي عمل ڪري رهيا هئا، جنهن سببان قومي خوشحاليءَ ۽ ترقي جا مواقع پيدا ٿي رهيا هئا-جيتوڻيڪ ڪيس اهڙي بي لغام چٽاڀيٽي جي دور رس اگرن نتيجن جو به احساس هو، مگر ڪيس اهلِ يورپ جي همه وقت جهد و عمل بيحد متاثر ڪيو.

انهن ئي اثرات جي نتيجي ۾ هو ان راءِ تي پهتو، ته مسلمانن جي ترقي لاءِ جديد علوم جي ڄاڻ، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي استعمال ۽

Marfat.com

اڻٽڪ جدوجهد جي اصولن تي عمل ڪرڻ ضروري آهي.

اقبال جي فڪر ۽ پيغام کي تحريڪي رنگ ڏيڻ ۾ يورپ ۾ قيام دوران سندس مطالعي، مشاهدي ۽ غور و فڪر کان علاوه يورپ جي نسل پرستيءَ خلاف سندس نفرت ۽ پهرين جنگِ عظيم دوران ۽ انجي نتيجي ۾ مسلمانن جي وطني ۽ نسلي گروهن ۾ تقسيم جو وڏو دخل آهي-مطالعي جي وسعت سان اقبال جي تاريخي شعور کي پڻ ڪشادگي ۽ گهرائي ملي، جنهن سان اسلام جي آفاقيت تي سندس ويساه پڪو پختو ٿي ويو ۽ کيس يقين ٿي ويو ته انسانيت جي مسائل جو حل اسلام جي ابدي اصولن ۾ پنهان آهي.

مغربي معاشري ۾ روز بروز وڌندڙ بي راهروي، بد ڪرداري ۽ معاشي عدم مساوات کي نندينديءَ طنز ڪندي چوي ٿي.

بيــڪاري و عرياني و ميخواري و افلاس
ڪيا کم هين فرنگي مدنيت کي فتوحات!

ساڳي وقت مسلمانن ۾ مغرب کان مرعوبيت پڻ کيس وياڪل بنائڻ لاءِ ڪافي هئي، مسلمانن جي پنهنجي شاندار ماضيءَ کان بيخبري ۽ مغرب جي انڌا ڌنڌ پوئواري تي افسوس جو اظهار ڪندي چوي ٿو.

ڪرسڪتے تهے جو اپنے زمانے کي امامت
وه کهنه دماغ اپــنے زمانے کے هين پيرو

1908ع ۾ علامه اقبال جڏهن يورپ کان واپس وطن موٽي رهيو هو ته واٽ تي سسليءَ جي ويراني ڏسي سندس دل ڀرجي آئي، ۽ کيس مخاطب ٿي چوڻ لڳو.

Marfat.com

رولے اب دل کھول کر اے دیدہء خونا بہ بار
وہ نظر آتا ھے تہذیبِ حجازي کـا مـــزار

المختصر، سندس فکر ۽ پيغام ۾ ويهين صديءَ جي ماديت ۽ روحـانيت جي کشـمـکش، انفراديءَ اجتـمـاعي طور ماديت کـان مرعوبيت، انهيءَ مرعوبيت سببان معاشري جي جملي پهلوئن ۾ زوال جو احـسـاس کـارفـرمـا آهي-ان احـسـاس جو اظـهـار کـندي، علامہ پنهنجي هڪ ليڪچر ۾ فرمائي ٿو:

”موجوده دور جي ذهني سرگرمين مان جيڪي نتيجا مرتب ٿيا آهن، انهن جي اثر هيٺ انسان جو روح مرٽينگ تي چڪو آهي، يعني هو پنهنجي ضمير ۽ باطن کان وانجهو ٿي چڪو آهي“

پنهنجي هڪ ٻئي خطبي، بعنوان ”ڇا مذهب جو امڪان آهي“ ۾ فرمائي ٿو:

”اڄ جي دنيا جنهن مايوسيءَ ۽ وياڪلپٽي ۾ گرفتار آهي ۽ جنهن جي زيرِ اثر انساني تهذيب کي هڪ زبردست خطرو لاحق آهي، ان جو علاج نہ عهدِ وسطيٰ جي صوفيانہ تحريڪ سان ٿي سگهي ٿو ۽ نہ جديد زماني جي وطني قوميت يا لادين اشتراڪيت جي تحريڪن سان، هن وقت دنيا کي نئين حياتيءَ جي ضرورت آهي-موجوده دور جو انسان، جيڪڏهن اها اخلاقي ذميواري جيڪا مٿس سائنس وڌي آهي، کڻي سگهي ٿو تہ صرف مذهب جي ذريعي“.

اها مذهبي قوت ڪيس اسلام جي ابدي ۽ آفاقي اصولن ۾ ئي نظر اچي ٿي.

نوع انسان جي تاريخ کي اقبال حق و باطل جي ڇڪتاڻ ۽

Marfat.com

مسلسل محاذ آرائيءَ جي حيثيت سان ڏسي ٿو-هن جي آڏو تاريخ انساني اصل ۾ خير ۽ شر جي وچ ۾ ڪشمڪش جو هيو نالو آهي- چوي ٿو.

ستيزه كار رها هے ازل سے تا امروز
چراغِ مصطفوي سے شرارِ بولهبي

اقبال کي اهو ويساهه آهي تہ ان ڪشمڪش ۾ بالآخر فتح حق جي ٿيندي. ڪيس يقين آهي، تہ غفلت جي ننڊ ۾ ستل ملت ضرور سجاڳ ٿيندي، باڻ اونداهي ختم ٿيندي، ظلم ۽ استبداد جي پڄاڻي ٿيندي ۽ الحاد ۽ لادينيت جي يلغار سببان بدحواس انسانيت کي توحيد جي مرڪزيت تي جمع ٿيڻ سان وڃايل وٿ ملي ويندي.

شب گريزان هوگي آخر جلوهء خورشيد سے
يہ چمن معمور هوگا نغمئہ تـــوحيد سے

اهو توحيد جوئي پيغام آهي، جيڪو دراصل اقبال جي پيغام جو روح آهي ۽ جنهن سان اقبال اسانجي آڏو تحريڪ جي حيثيت سان اڀري اچي ٿو، ڇو تہ توحيد جي تصور ۾ اهي سمورا عناصر شامل آهن جيڪي ڪنهن بہ تحريڪ جا ترڪيبي اجزا بڻجي سگهن ٿا-يعني مقصديت، همہ گيريت ۽ آفاقيت.

توحيد جو مقصد آهي بني نوع انسان کي هڪ ئي لڙيءَ ۾ پروئڻ ۽ انجي همہ گيريت انساني زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ڪارفرما آهي-مساوات، انصاف، احسان ۽ ڀائيچارو وغيره تڏهن ئي برپا ٿي سگهن ٿا، جڏهن انسانيت پنهنجي انفرادي توڙي اجتماعي زندگيءَ جي هر شعبي ۾ توحيد کي بنياد بڻائي.

Marfat.com

توحيد جا اهي اصول ۽ مضمرات آفاقي آهن، ڇو تہ پنهنجي نتائج ۽ اثرات جي لحاظ کان اهي هر دور ۽ هر معاشري ۾ يکسان لاڳو آهن.

اقبال جي افڪار ۽ تعليمات جي عظمت جو اندازو، قائد اعظم جي انهن تاثرات مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو، جيڪي هن، 25 مارچ 1940ع تي پنجاب يونيورسٽي هال (لاهور) ۾ يومِ اقبال جي صدارت ڪندي بيان ڪيا. قائد اعظم فرمايو:

”جيڪڏهن آءٌ هندوستان ۾ اسلامي حڪومت کي قائم ٿيندو ڏسڻ لاءِ جيئرو رهان ۽ ان وقت مونکي چيو وڃي تہ هڪ پاسي ان اسلامي حڪومت ۾ رئيسِ اعليٰ جو عهدو آهي ۽ ٻئي پاسي اقبال جون لکثيون آهن، توکي ٻنهي مان جيڪا هڪڙي شيءِ وٺي ڪڻ، تہ آءٌ اقبال جي لکثين کي ترجيح ڏيندس“

(داستانِ اقبال ص 94)

Marfat.com

محمد يوسف شيخ

اقبال جو مردِ مومن

مشهور فيلسوف، قديم يونان جو عظيم ترين ڏاهو ۽ دانا ء انسان جنهن کي پنهنجي سچائي، علم و حڪمت سان محبت ۽ اصول پسنديءَ جي ڏوهہ ۾ زهر جو پيالو پيئڻو پيو سو يونان جي ايٿنس شهر ۾ معاشري جي مختلف طبقن سان ملاقاتيون ڪندو رهندو هو- انهن طبقن مان شعراء جي طبقي سان پڻ سندس اڪثر و بيشتر رهاڻيون رهنديون هيون. علم و حڪمت جو ڪوڏيو ۽ ڏاهپ جو بحرِ عظيم سقراط محفلن ۾ جن شعرن جون مختلف تاويلون ۽ تشريحون ٻڌندو هو، اهي شعر انهن شاعرن وٽ ڪٽي ويندو هو، جن جو اهو ڪلام هوندو هو. انهن شاعرن وٽ وڃي هو ڪانئن انهن شعرن جي اصل ۽ حقيقي معنيٰ ۽ انهن جي پس منظر متعلق پڇندو هو، جيڪو شعر چوڻ وقت انهن شاعرن جي ذهن ۾ ٿي پئي سگهيو-سقراط کي بيحد حيرت ٿيندي هئي جڏهن کيس معلوم ٿيندو هو، تہ شعر چوڻ وقت شاعر جي ذهن ۾ هڪ محدود ۽ سطحي تصور هو جنهنجو انهيءَ وسيع علم و فڪر سان ڀرپور تشريح سان ڪو بہ تعلق ڪو نہ هو جيڪا علمي محفلن ۾ ڪئي پئي وئي، پوءِ هو پنهنجي حق پسندي هٿان مجبور ٿي انهيءَ حقيقت جو اظهار انهن شاعرن جي آڏو ڪري ڇڏيندو هو-آخر ۾ روانو ٿيڻ ڪان اڳ سقراط کين چٽي ڏيندو هو، تہ

Marfat.com

اوهان ۾ منهنجي وچ ۾ فرق صرف اهو آهي تہ "مان بي علم آهيان پر مونکي خبر آهي تہ مان بي علم آهيان-اوهين بہ مون وانگر بي علم آهيو پر اوهان کي اها ڄاڻ ڪانہ آهي، تہ اوهين بي علم آهيو". اهوئي سبب آهي جو اهڙي عظيم داناء انسان جي مخالفت ۾ يونان جا شاعر پڻ سندرو ٻڌي بيٺا.

ان حڪايت جي بيان ڪرڻ جو مقصد اهو هو تہ اڪثر شاعر حضرات معنيٰ ۾ مطالب جي ان بحرِ بيڪران کان شعوري طور بيخبر هوندا آهن، جيڪو سندن شاعريءَ سان منسوب ڪيو ويندو آهي.

انجي برعڪس، اقبال جي ذهن و قلب ۾ سندس هڪ هڪ شعر، هڪ هڪ بند توڙي مصرع حتاڪہ هڪ هڪ لفظ ۾ اصطلاح جي نهايت وسيع معنيٰ شعوري طرح پيشِ نظر هئي، جڏهن تہ انهن جي توضيح ۾ تشريح وقت اسانجي نگاه محدود هوندي آهي-اسانجي نگاه جي انهيءَ محدوديت جو سبب قرآن وسنت کان ناواقفيت، ملت جي عروج و عظمت ۾ انحطاط و زوال جي اسباب کان لاعلمي ۾ دنيا جي قومن، تهذيب و تمدن جي ارتقا ۾ علم و فنون جي اوسر ۾ خصوصاً ملت اسلاميہ جي تابناڪ تاريخ کان اڻڄاڻائي آهي-جڏهن تہ اقبال جي آڏو اهي سڀ شيون هر وقت سندس ذهن جي پردي تي هڪ فلم وانگر نمايان هونديون هيون-

ڪائنات جي تخليق، تخليق جي مقاصد ۾ انهن ۾ بہ وري خاص ڪري اشرف المخلوقات انسان جي تخليق ۾ سندس تخليق جي مقاصد تي اقبال جي اها آفاقي نگاه هئي جنهن ڪائنس اهو چورايو:

Marfat.com

کــــافر کي يہ پھـــچان کہ آفاق مين گم هے
مومن کي يہ پهچان کہ گم اس مين هے آفاق

اقبال جي آڏو مومن جي سڃاڻ ۽ سندس ايمان جي پرک اها آهي، جو هو ڪائنات جي وسعتن ۽ گهراين جي پروڙ ضرور رکندو آهي، مگر ان ۾ گم نہ ٿي ويندو آهي-قرآن ڪريم جي روشنيءَ ۾ اقبال کي خبر آهي، تہ خدا جو مسڪن مومن جي دل آهي-لهذا مومن جي دل جي ڪائنات لامحدود آهي، ڇو تہ ڪائنات جو خالق اتي وسي بسي پيو. جڏهن تہ ظاهري ڪائنات جي آخر ڪا تہ حد هوندي-ڪافر جو آفاق ۾ گم ٿيڻ انڪري بہ لازمي آهي جو هن جي سوچ، کوجنا ۽ علمي جستجو جو بنياد محض سندس عقل آهي، جنهن جي هن ڪائنات ۾ تمام ننڍڙي حيثيت آهي-محض پنهنجي عقل کي ڪافي سمجهڻ جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو تہ انسان ڪائنات جي نيرنگين ۾ پلجي پوندو. ۽ اقبال جو مومن پنهنجو فڪري سفر "يومنون بالغيب" سان شروع ڪري ٿو-هو سڀ کان اڳ پنهنجي خالق و مالڪ ۽ ربِ ڪائنات کي پنهنجي قلب ۾ وسائي ٿو-مومن جو فڪري سفر ۽ مومن جي علمي جستجو اتندي ئي ان نقطي کان شروع ٿي ٿئي جتي پهچي عقل بيوس ۽ لاچار ٿي پوندو آهي. يا ٻين لفظن ۾. ڏئي وٺي بيهندو آهي-مومن مجسمہ ء عشق هوندو آهي. ڪافر محض عقل جو غلام-جنهنجو لازمي نتيجو اهو نڪرندو جو.

کـــود پڑا آتـــش نمرود مين عشق
عقل هے محوِ تماشائي لبِ بام ابهي.

Marfat.com

ايمان ۽ عشق، پنهنجي خالق سان نينهن ۽ پانهپ واري ناتي سان پابند مومن، جڏهن پنهنجي عقل کي ڪائنات ۾ ڊوڙائي ٿو، ته هن تي هر لمحي ڪائنات جا اهڙا عميق ۽ پوشيده راز عيان ٿين ٿا، جن تائين ايمان کان عاري انسان جي سڄي ڄمار جي ڪاوش بعد به رسائي ناممڪن آهي-مومن جي انهيء نرالي انداز جو نتيجو اهو ٿو نڪري جو،

هر لحظه هے مومن کي نئي آن نئي شان
گفتار مين کردار مين الله کي برهان

اهڙي مردِ خدا، خودشناس ۽ خدا شناس انسان سان ظاهر آهي ته ڪنهنجي ڪهڙي نسبت ۽ ڀيٽ ٿي سگهي ٿي؟ اقبال ان حقيقت کي هن ريت بيان ڪري ٿو،

اس مردِ خودآگاه سے کوئي نسبت نهين تجھ کو
تو بندهء آفـــاق هے ، وه صـــاحبِ آفـاق

جيئن مون منڍ ۾ عرض ڪيو، اقبال رحہ قرآن جو وڏو پارکو ۽ سنت جو سڃاڻ هو-هن جي نزديڪ قرآن وسنت علم و حڪمت جا سرچشما ۽ انوارِ هدايت جا مرڪز هئا-قرآن جي آيت آهي-

مُحَمد رَسُولُ اللهِ والذينَ مَعه
اَشِدَآءُ عَلَي الکُفّارِ رحمَاءُ بَينهُم (الفتح)

(محمد صہ الله جو رسول آهي ۽ اهي جيڪي ساڻن گڏ آهن سي ڪافرن تي سخت ۽ پاڻ ۾ ٻاجهارا آهن)

Marfat.com

قرآن ڪريم جي انهن آيات جي روشنيءَ ۾ علامه اقبال رحه
مومن جون صفات هن ريت بيان ڪري ٿو،

هو حلقهء ياران تو بريشم کي طرح نرم
رزمِ حق و باطل هو تو فولاد هے مومن

هڪ ٻئي هنڌ فرمائي ٿو،

حديث بندء مومن دل آويز
جگر پر خَون، نفس روشن، نگہ تيز

ميسر هوکسے ديدار اس کا
کہ هے وه رونقِ محفل کم آميز

قهاري و غفاري و قدوسي و جبروت
يہ چار عناصر هون تو بنتا هے مسلمان

يہ راز کسي کو نهين معلوم کہ مومن
قاري نظر آتا هے حقيقت مين هے قرآن

اقبال جو مردِ مومن اول توڙي آخر مسلمان آهي-اهڙو مسلمان جنهن جو مرڻ ۽ جيئڻ، دوستي ۽ دشمني ۽ محبت توڙي نفرت محض خدا ڪارڻ هوندي آهي-اقبال جو مردِ مومن زبان، لباس، رنگ و نسل جي امتيازات کي خدا جون نشانيون ضرور تسليم ڪري ٿو مگر انهن کي فضيلت ۽ اڪرام جو بنياد هر گز نہ ٿو ڄاڻي-اقبال جي مردِ مومن جو وطن ضرور آهي مگر هو وطنيت جو قائل هرگز ناهي-ان مردِ خدا

Marfat.com

جو خاڪي هجڻ هڪ ازلي حقيقت مگر خاڪ سان محبت هن جي فطرت جي خلاف آهي-اقبال جي مردِ مومن جو مطمع نظر ۽ نقطہ ۽ نگاه آفاقي ۽ ڪائناتي هجڻ ڪان اڳيرو آهي-لهذا، اهي سمورا ظاهري فرق ۽ ويڇا هن جي آڏو هيچ آهن،

افلاک سے ہے اس کي حريفانہ کشاکش
خاکي ہے مگر خاک سے آزاد ہے مومن

دارا و سکندر سے وہ مردِ فقير اولا
ہو جس کي فقيري مين بوئے اسد اللٰہي

اس دور مين بھي مردِ خدا کو ہے ميسر
جو معجزہ پربت کو بَنا سکتا ہے رائي

Marfat.com

نعيم صديقي
مترجم: محمد يوسف شيخ

اقبال جو پيغام

انسان جي پنهنجي هستي ئي هن لاءِ سڀ کان وڏيڪ ڪشش رکندڙ دلبر آهي- فرد توڙي معاشرو، جنهن محبوب سان وڏ ۾ وڏ پيار ڪندو آهي اهو سندس پنهنجو ئي امتيازي وجود آهي.

ڪائنات کي سمجهڻ لاءِ پڻ ضروري آهي تہ سڀ کان پهريائين پنهنجي وجود کي سمجهيو وڃي، مادي تي دسترس حاصل ڪرڻ لاءِ پڻ اهو لازم آهي تہ پهريائين پنهنجو پاڻ کي قابو ڪيو وڃي، ۽ خدا تائين پهچڻ لاءِ بہ اهو ضروري آهي تہ پنهنجي مقام ۽ حيثيت جي معرفت حاصل ڪئي وڃي.

انساني تاريخ جي سڀ کان وڏي، لاڳيتي ۽ اٽڪت مهم اهائي آهي تہ انسان پنهنجي ڳولها ۾ سرگردان آهي. اڪثر ايئن ٿيندو آهي تہ هو مادي ڪائنات جي ڪاڪ ۾ پلجي ويندو آهي ۽ پنهنجو پاڻ کان بہ وڇڙي ويندو آهي، ستارن جا گس ۽ پنڌ ڳولهڻ واري کي پنهنجي فڪر جي دنيا ۾ پير پائڻ لاءِ بہ وات نہ لڀندي آهي. ايئن بہ ٿيندو آهي تہ هو خدا جي ڳولها ۾ نڪرندو آهي ۽ رهبانيت جي واديءَ ۾ وڃي "رب ارني" پڪاريندو آهي، مگر اتان ڪيس جواب ملندو آهي "لن تراني".

بآدمے نرسيدي خدا چہ مي جوئي
زخود گريختہ آشنا چہ مي جوئي

Marfat.com

جڏهن پنهنجي ذات جي پروڙ حاصل ٿيندي آهي ته خدا به ملي ويندو آهي ۽ ڪائنات پڻ مسخر ٿي ويندي آهي، انهيءَ مقام جو نالو خودي آهي، جيڪا اقبال جي فڪر جو مرڪزي اصطلاح آهي.

اسين هڪ اهڙي بدنصيب ملت آهيون جيڪا تاريخ جي ڏکي سفر ۾ پنهنجي امتيازي هستيءَ جي شعور کي وڃائي ويٺي آهي. اسان جي سڀ کان قيمتي موڙي ڦرجي وئي آهي، بلڪه شايد اسان پاڻ ان کي پنهنجي سخاوت جي جنوني شان خاطر لٽايو آهي.

تخت ۽ تاج ڪسجي وري واپس ملي سگهن ٿا. دولت ۽ شان برباد ٿيڻ بعد وري به هٿ اچي سگهن ٿا. علم ۽ فن کي وري نئين سر نروار ڪري سگهجي ٿو، حتاڪه آزادي پڻ وڃي ۽ مري ماري بحال ڪري سگهجي ٿي، مگر جڏهن خودي ڦرجي وڃي ۽ دل مرده ٿي وڃي ته پوءِ پاڻ پنهجن پيرن تي بيهڻ سولو ڪونهي، بدقسمتيءَ سان اسان کي سڀ کان وڏي بربادي اهائي پيش آئي آهي.

متاعِ دين و دانش لٹ گئي الله والون کي

يه کس کافر ادا کا غمزهء خون ريز هے ساقي

پنهنجي انهيءَ ڦرجڻ جو شايد احساس نه ٿئي ها ۽ ان ۾ شدت به پيدا نه ٿئي ها جيڪڏهن زماني اسان کي تخت ۽ تاج کان محروم ڪري وري وري چيڀاٽيو ۽ لتاڙيو نه هجي ها.

سزائے سنگين سه رهے هين، شعور اب تک نهين خطا کا

همين گراتا رها هے گردون هميشه اونچا اٹها اٹها کے

Marfat.com

زماني جي حادثن اسانکي لاڳيتو جنھجھوڙيندي اسانجي اندر جي آهن کي اهڙو تہ رت سان رنڱيو جو هر نئين پيدا ٿيندڙ پيڙا اسان ۾ ٻيهر ڳولها جي لڳن پيدا ڪئي. حضرت شاه ولي الله جون لکڻيون هجن يا سرحد جي مجاهدن جي تلوار جي جهنڪار، شبليءَ جو مرثيو هجي يا حاليءَ جي دانهن، سرسيد جي زماني سان ناهي هلڻ واري ڏاهپ هجي يا مولانا محمود الحسن ۽ مولانا محمد قاسم نانوتويءَ جي زماني کي للڪارڻ جي دعوت، اڪبر جي طنزيات هجي، مسدس حالي يا اقبال جو ترانہ ء حرڪت آموز هجي، محمد علي جوهر جو جنونِ خلافت هجي يا سيد مودوديءَ جي اقامتِ دين واري تحريڪ- هر هنڌ پنهنجي ذات جي سڃاڻ واري تڙپ نظر اچي ٿي، هر طرف پنهنجو پاڻ کي ګم ڪري ويهڻ تي اندر جي پيڙا جو احساس نمايان آهي ۽ دين و دانش ۽ ادب ۽ فن جي مختلف واٽن کان مختلف عناصر ملتِ اسلاميہ جي خودي جي ڳولها ۾ مصروف نظر اچن ٿا. اها جستجو اڃا جاري آهي ۽ شايد اڃا کان وڌيڪ ڏکين مرحلن ۾ آهي.

اقبال عام ۽ خاص جي نگاهن جو مرڪز ڇو بڻيو؟ اقبال سان سندس قوم جون اصل دلچسپيون، رڳو سندس شاعر يا فلسفي هجڻ ڪري ناهن، هو ابن ڏاڏن جي زور تي آڪڙ واري انهي جذبي هيٺ ڪوريل ڪو بت ناهي جنهن کي تصورات جي مندر ۾ ڪوڙي، قوم مٿس عقيدت جا گل نڇاور ڪندي هجي.

اقبال دلين ۽ دماغن تي گهرو اثر انڪري وڌو آهي جو هن جي صدا جي لاٽ ملت لاءِ ڳولها جي راهہ ۾ هڪ جرڪندڙ فانوس ثابت

Marfat.com

تي آهي، هن وٽ اسان کي پنهنجي وڃايل هستيءَ جو ڏس ملي ٿو، اسين ڇا هئاسون؟ ڇا ٿي وياسون؟ ۽ اسان کي ڇا هجڻ گهرجي؟ ڪهڙا عقيدا ۽ تصورات اسان لاءِ روح جي حيثيت رکن ٿا؟ اسانجو ڏانچو ڪهڙن اصولن، قدرن ۽ روايتن مان ٺهي ٿو ۽ اسان جي زندگين جو اعليٰ ترين مشن ڇا آهي؟ اسان جي ڪهربل مثالي انسان جا وصف ڪهڙا آهن ۽ اسان کي هاڻوڪي دور جي آزمائشي مرحلي ۾ ڪهڙو رول ادا ڪرڻو آهي؟ انهن سوالن جو اقبال وٽ واضح جواب ملي ٿو، يا گهٽ ۾ گهٽ واضح جواب تائين پهچڻ لاءِ چٽا اشارا ملن ٿا.

انگريزن جي سياسي اقتدار ۽ هندن جي اقتصادي تسلط جي ٻن پڙن ۾ پيسجندي، پنهنجو پاڻ کان اسان جي مايوسي جڏهن چوٽ تي پهتي، جڏهن ملت جي تقدير بدلائڻ لاءِ 1857ع واري انقلاب، تحريڪِ مجاهدين ۽ تحريڪِ خلافت واقعاتي ۽ ظاهري حد تائين ناڪام ٿي چڪيون هيون، ۽ جڏهن سڄي اسلامي دنيا ۾ مسلمانن ڏک مٿان ڏک پئي ڪاٽا، اهڙي نازڪ لمحي ۾ اقبال خوديءَ وارو نئون روح ڦوڪيندڙ راڳ آلاپيندي مودار ٿيو ۽ پريشان نظر قافلي جي ڏتڙيل هڪ هڪ مسافر جو پنهنجي متعلق وڃايل ويساه وري بحال ٿيڻ لڳو. اهوئي سبب هُو جو قوم پوري اتساه سان اقبال ڏانهن متوجه ٿي.

يورپ جي پيٽ ۾ انتهائي مرعوبيت هڪ طرف ۽ اسلام کان مايوسي ۽ پنهنجي پاڻ کان نا اميدي ٻئي طرف، هڪ اهڙي موتمار حالت هئي جيڪا اجا جيڪڏهن ڪجهه وقت جاري رهي ها ته اسين آپگهات ڪري چڪا هجون ها. مگر جڏهن ملت جي حڪيم سرندو

Marfat.com

سوريندي، شعر جي جام ۾ ذات جي شعور جي منڌ اوتي تہ هڪ هڪ نوجوان تي انجو نهايت گھرو اثر پيو.

وهي نامحڪمي دل ڪي، وهي ديرينہ بيماري

علاج اس ڪا وهي آبِ نشاط انگيز هے ساقي

اقبال جي سخن جو جادو خاص ڪري ان لاءِ بہ گھڻو ڪارگر ثابت ٿيو جو هو پاڻ، مغرب جي ميخانہ ۽ علم و ثقافت جو پياڪ رهڻ بعد بنا ڪنهن مرعوبيت ۽ احساسِ ڪمتريءَ جي ان جي خلاف تنقيد، احتجاج ۽ برات و بيزاريءَ جي صدا بڻجي اٿيو. ان دور ۾ مغرب جي خلاف مغرب جي سگهہ توڙي هيٺائي ڪان اڻڄاڻ مولوين جا واعظ بي اثر پئي ٿيا. مگر مغرب کي چاهيندڙ اقبال جڏهن پاڻ ئي ڪليمانہ انداز ۾ دليل جي عصا کڻي مغرب جي ئي خلاف اٿي ڪڙو ٿيو تہ هن ملت کي ماده پرستانہ فڪر ۽ تهذيب جي وهڪري مان اڪاريو جنهن ۾ ڦاسي پوڻ سان ملت وري پنهنجن پيرن تي بيهي نہ سگهي ها.

اقبال جي نغمي نوجوانن کي نئون ولولو ڏنو. جنهن جي اثر هيٺ، انگريزن سان آزاديءَ جي جنگ وڙهڻ سان گڏوگڏ اسلام جي ڪٽر دشمن، متعصب هندو فسطائيت جي خطري سان مهاڏو اٽڪائيندي هو تحريڪِ پاڪستان جو علمبردار بڻجي سگهيو.

اقبال جي شعري ڪارنامي جو هڪڙو امتيازي پهلو هي آهي تہ هن شاعريءَ کي ان تصوراتي پيچري مان ٻاهر ڪڍيو جيڪو عملي زندگيءَ کي نظر انداز ڪري جوڙيو ويو هو، جنهن ۾ بيشمار شاعر پنهنجون پنهنجون ٻوليون ٻولي ۽ هڪٻئي جي ٻولين کي ورجائي عالمِ

Marfat.com

فانيءَ ڏانهن رمندا رهيا. اقبال کي تاريخ جي جنهن دور سان واسطو هو ۽ جنهن جي پيدا ڪيل مسائل سان هن کي هر وقت منهن ڏيڻو پئي پيو. انهن کان الڳ ٿي هن ڪابہ مثانهين (تصوراتي) سخن جي دنيا نہ بڻائي. هو بزمِ سخن ۾ آيو تہ پنهنجي دور جي مسئلن، پنهنجي دور جي بحثن ۽ مختلف عناصر جي وچ ۾ پنهنجي دور جي ڇڪتاڻ کي پاڻ سان کنيو آيو. غلامي ۽ آزاديءَ جا مسئلا، وطنيت ۽ قوميت جا بحث، سرمايي ۽ پورهيئي جا جهيڙا، مسلمانن مٿان گذرندڙ ڏيل ڏڪائيندڙ حالتون، يورپ جي مادي تهذيب جي ظاهري ڏيک ويک ۾ لڪل اونداهيون، مذهب ۽ سياست ۾ ويڇن جا فتنا، عالمي امن ۽ جنگ جا قضيا مطلب تہ تاريخ جي جن طوفاني ڇولين ۾ هو ڦاٿل هو، اهي سندس شاعريءَ ۾ جيئن جو تيئن ڏڏڪا ڏيکاريندڙيون نظر اچن ٿيون.

اقبال جو شاعراڻو فڪر ڪنهن اوپري تهذيب کان اڌارو ورتل ٻوٽو ڪينهي، بلڪہ هن پنهنجي ئي ماضي جي ٻج کي حال جي سرزمين ۾ پوکي مستقبل لاءِ هڪ اهڙي پوک پوکي جنهن جون پاڙون پنهنجي تاريخ ۾ پري پري تائين اونهائي ۾ لهنديون ويون. هو زندگيءَ جو پيغام ڪٿان خيرات ۾ ڪونہ ٿو وٺي اچي، بلڪہ ان کي پنهنجي ئي اندر مان پيدا ڪري ٿو، سندس پيغام جي لئہ تال جتي گذريل دورن سان هم آهنگ آهي اتي ايندڙ دور سان پڻ مڪمل سازگاري رکي ٿي.

اقبال جي شاعريءَ جو پهريو امتيازي نشان هي آهي تہ سندس فني ڪاوشون رڳو سندس ذات جي ڇوڏاري نہ ٿيون ڦرن، هن جا ذاتي مقصد، ذاتي غم ۽ ذاتي خوشيون هن جو اصل سرمايہ سخن ڪينهن-

Marfat.com

هو اسانجي آڏو پنهنجا وڇوڙي ۽ وصال جا قصا ڪونہ ٿو ڪٿي اڇي، ۽ رڳو ذاتي تجربن ۽ ڪيفيتن بيان ڪرڻ تي ڳت ڪونہ ٿو ڏئي، بلڪ هو پنهنجي شاعريءَ ۾ هڪ فرد جي بجاءِ هڪ اجتماعي انسان ۽ فردِ ملت جي حيثيت ۾ نمودار ٿئي ٿو. سندس شاعري جو پس منظر اجتماعيت آهي، هو پوري ملت ۽ انسانيت جو ترجمان بڻجي ٿو، سندس غم، غمِ جان ۽ غمِ جانان کان اڳتي وڌي غم انسان جي بلنديءَ تائين پهچي ٿو. سندس غم جي اها عظمت ۽ موضوع جي اها وسعت ئي اقبال کي عظيم شاعر بنائڻ جو هڪ وڏو سبب آهي. انهيءَ شيءِ سندس شاعريءَ ۾ پيغمبريءَ جو روح پيدا ڪيو.

اقبال جي شعري تجربي جو هي پهلو بہ قابل ذِڪر آهي تہ هن شعر کي مقصديت سان مالا مال ڪيو ۽ اهڙي تہ سهڻي ڏانو سان ڪيو جو ڪنهن واعظ يا پروپيگنڊا جو رنگ ڪٿي بہ نظر نٿو اچي. فن جي متعلق سندس نظريي جي ترجماني شايد هي شعر بهترين طور ڪري سگهي ٿو:

وه شعر ڪہ پيغامِ حيات ابدي هے
يا نغمہ جبريل هے يا صورِ اسرافيل

يعني فن ۽ خصوصاً شاعريءَ جو اصل مقصد هي آهي تہ اها انسان کي هن عارضي زندگي کان ابدي زندگيءَ ڏانهن وٺي وڃي، انڪري شعر کي هر حالت ۾ پيغام هجڻ گهرجي. اهو پيغام هڪ مرحلي ۾ تعمير جو ٿي سگهي ٿو ۽ ٻئي مرحلي ۾ انقلابي عمل جو. ان جو هڪ رنگ نغمۂ جبريل جو رنگ آهي تہ ٻيو صورِ اسرافيل جو.

Marfat.com

شعر جي دنيا ۾ شعر کي ڇيهو رسائڻ کانسواءِ جيڪڏهن مقصد پنهنجو ڦل حاصل ڪري سگهي ٿو تہ اهو صرف تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن اهو زندگيءَ جي جملي تجربن ۽ ذهني ڪاوشن ۾ رچي ۽ سموئجي وڃي، دل ونگاه ۾ جذب ٿي وڃي ۽ هڪ والهانہ ڪيفيت، هڪ قسم جي حال ۽ هڪ عشق جي جذبي جو روپ اختيار ڪري، ان جو هڪڙو منڍ جيڪڏهن شعور سان ملندو هجي تہ ٻيو جذبات سان. اقبال پاڻ بہ پنهنجي دل ۽ جان جي پاتال ۾ مقصد جون پاڙون پختيون ڪيون هيون، نتيجتا، هو جيڪڏهن فطرت جي منظرن تي بہ نگاه وجهي ٿو تہ سندس نگاه مان ڇڻندڙ شعري گلن مان مقصديت جو هڳاءُ اچي ٿو جڏهن تہ ان ۾ مقصد سببان تر برابر بہ بار محسوس نہ ٿو ٿئي.

قلب و نظر کي زندگي دشتِ صبح کا سمان
چشمہء آفتاب سے نـور کي نديان روان

صحرا جي صبح واري لطيف منظر مان نہ رڳو هو فرحت حاصل ڪري ٿو بلڪہ هن جي آڏو ان ۾ قلب و نظر لاءِ زندگي حاصل ڪرڻ جو سامان پڻ رکيل آهي.

اقبال جو پيغام ڇا آهي؟

اسانجي لاءِ اقبال جو پيغام هي آهي تہ پنهنجو پاڻ کي ڄاڻو ۽ سمجهو، پنهنجو ٻاڻ کي قائم ۽ بحال ڪريو، پاڻ کي ٻين کان ميجرايو ۽ ان ڏس ۾ جيڪا بہ جنگ جوٽي هجي، جوٽيو.

پنهنجا اعتقاد، پنهنجا نظريا، پنهنجا تاريخي تجربا، پنهنجا

137011

Marfat.com

اصول ۽ آئين، پنهنجون روايتون ۽ آدرش، پنهنجي سوچ جا انداز ۽ خير و شر جا پنهنجا پيمانا، حرام حلال جون پنهنجون حدون، پنهنجي فنونِ لطيفہ جو مخصوص مزاج، پنهنجي سياسي جوڙ جڪ، معاشي عدل جو پنهنجو نظام، مٿين مائٽين ۽ معاشرت جا پنهنجا تصور ۽ ننڍ وڏائيءَ جون پنهنجون ڪسوٽيون، انهن شين سان اسان جو امتيازي وجود ٺهي ٿو جيڪو اسين وڃائي ويٺا آهيون. ان جي ڳولها اقبال جو مشن هئي، ان کي ڳولهي لهڻ لاءِ پاڪستان ٺاهيو ويو ۽ اڄ بہ ان ئي ڳولها ۾ اسين جاکوڙيون ٿا.

اقبال جو اهوئي وڏو ڪارنامو آهي تہ نراسائي جي ماريل ۽ ياسيت جي شڪار ماڻهن کي جاکوڙ ۾ رجهائي ڇڏيو اٿس، ان جو ئي نالو زندگي آهي.

شعر جي دنيا ۾ اقبال نہ رڳو ڀيجل ٿي ڳايو آهي، بلڪ هو صدا جي هڪ اهڙي لاٽ ڪٿي نمودار ٿيو آهي جنهن جي باري ۾ هو پنهنجي ملت ۽ پوري انسانيت جي هڪ هڪ فرد کي اهو ٿو ٻڌائي تہ نفسانيت ۽ اهرن آدرشن جي اونداهي رات ۾ تون جيڪڏهن صدق و صفا جي قافلي کان جدا ٿي ويو آهين، تہ تولاءِ منهنجي صدا جي لاٽ فانوس مثل آهي.

اقبال کي جڏهن پوري ديانتداري ۽ چٽائيءَ سان اها حقيقت حاصل ٿي وئي تہ ابدي زندگيءَ تائين وٺي وڃڻ واري صحيح ۽ سڌي واٽ رڳو اسلام ئي آهي تہ هن شعر ۾ اسلامي حقائق کي پيش ڪرڻ ۾ هرگز نہ ڪيٻايو. اها قوت جنهن کي مذهب قرار ڏئي شعر ۽ فن جي

Marfat.com

محفلن مان نيڪالي ڏني وئي هئي تنهن ڪي اقبال هڪ پرعظمت تحريڪ جي حيثيت سان پاڻ سان گڏ ڪٺي ايوانِ سخن ۾ داخل ٿيو ۽ پوءِ ان محبوب جي شان ۾ لڳاتار قصيدا پڙهيائين ان ڏس ۾ اقبال جو اصل ڪمال اهو آهي تہ هن اسلام جي روشن صداقتن ڪي شعر ۾ اهڙي شان سان سمويو جو شعريت ڪي ڪو بہ ڇيهو رسڻ بجاءِ شعريت ويتر نکري پئي، فن جي ناوڪ مورڳو تيز ٿي دلين ۾ پيهجي وئي. هن ان مقصد لاءِ نوان شاعراڻا اصطلاح ٺاهيا، ترڪيبون ايجاد ڪيون، تشبيهون ۽ استعارا گهڙيا، نوان اشارا ۽ رمزون فراهم ڪيون، حتاڪہ غزل ۾ پڻ اهڙي صلاحيت پيدا ڪيائين جو اهو پنهنجي لطافت ۽ نزاڪت ڪي برقرار رکندي ٺوس اسلامي صداقتن جو بار ڪٺي سگهي.

حاليءَ جيڪو ڪم مسدس ۾ ڪيو هو، ان جا مخاطب رڳو مسلمان ٿي پئي سگهيا، مگر اقبال حاليءَ جي ڪم ڪي اڳتي ڪٺي ايستائين پهچائي ڇڏيو جو اسلام جو پيغام مسلمانن کان علاوه پوري انسانيت جو ڌيان بہ جذب ڪري سگهي. اقبال جا اولين مخاطب مسلمان هئا، مگر سندس وسيع تر خطاب سڄي بني نوع انسان لاءِ هو.

Marfat.com

انيس گل عباسي

اقبال جي غزل تي هڪ نظر

دنيا جي ڪنهن بہ وڏي شاعر، اديب، مصور، مفڪر، دانشور، فلاسفر، ڏاهي، نقاش يا ڪنهن بہ تخليقڪار جي فني ۽ فڪري زندگيءَ تي نظر وجهنداسين تہ اسانکي سندس فني توڙي فڪري زندگيءَ جا ڪيترائي دور نظر ايندا. يعني سندس فڪري يا تخليقي سفر ڪيترن ئي مرحلن ۾ ورهايل نظر ايندو! مطلب تہ سندس سوچ ۽ فن، فڪر درجا بدرجا اڳتي وڌي اهو مقام حاصل ڪيو هوندو آهي.

اقبال جي شاعريءَ فڪر کي بہ اسان اهڙن ئي مرحلن ۾ ورهايل ڏسون ٿا. يعني سندس شاعريءَ فڪري زندگي مختلف دؤرن ۾ ورهايل آهي. سندس فڪر ۽ شاعري جو پهريون دؤر سن 1894ع کان شروع ٿئي ٿو. يعني اقبال ننڍي ڄمار کان ئي شاعري جي شروعات ڪئي هئي، جنهن دؤر جو اختتام 1905ع تائين ٿئي ٿو. هن پهرين دؤر ۾ اقبال جي شاعري ۾ وطن دوستي ۽ جذبات جي شدت ملي ٿي جنهن ۾ سندس غزل بہ شامل آهي.

اقبال جي شاعري جيئن تہ فڪري مرحلا طئہ ڪري اڳتي وڌي. سندس غزل وارو دؤر سندس شاعري جو ابتدائي دؤر هو. يعني اهو دؤر جنهن ۾ سيڪڙاٽ شاعر فڪر جي وسعت ۽ گهرائي جي جڳهہ تي رنگين سوچ ۽ جذبات کي گهڻو استعمال ڪندو آهي ۽ سندس فڪر

Marfat.com

پنھنجي پسند جي شاعرن کان اثر وٺندو آهي. ساڳيءَ ريت اقبال جي غزل ۾ اسانکي رنگين مزاجيءَ جذبات جو ڀرپور استعمال نظر اچي ٿو. ملاحظہ ڪريو هيٺيون غزل:

تم آزماؤ "ھاں" کو زبان سے نکال کے
یہ صدقے ھوگئي میرے سوالِ وصال کے

کم بخت اک "نھیں" کي ھزاروں ھیں صورتیں
ھوتے ھیں سؤ جواب، سوالِ وصال کے

مارے ھیں آسمان نے مجھے تاک تاک کر
کیا بے خطا ھیں تیر کمانِ ھلال کے

حسرت نھیں کسي کي تمنا نھیں ھون میں
مجھ کو نکالیے گا ذرا دیکھ بھال کے

بگڑے حیانہ شوخيءِ رفتار سے کھیں
چلتے نھیں وہ اپنا دو پٹہ سنبھال کے

اے ضبط ھوشیار مرا حرف مدعا
قابو میں آنہ جائے زبانِ سوال کے

موتي سمجھ کے شانِ کریمي نے چن لئے
قطرے جو تھے مرے عرقِ انفعال کے.

مٿين غزل کي اقبال لاھور جي هڪ محفلِ مشاعره ۾ پڙهيو جنھن جي صدارت ان وقت جو مشھور شاعر ارشد گورگاني ڪري رهيو هو. ارشد گورگاني اقبال جي هيٺين شعر کي ايترو ته داد ڏنو جو مشاعري ۾ واهه واهه ٿي وئي.

Marfat.com

موتي سمجهہ کے شانِ کریمي نے چن لئے
قطرے جو تھے مـــرے عرقِ انفعال کے

واقعي! ايتري ننڍي عمر ۾ هڪ نوآموز شاعر اهڙو ڀرپور شعر لکي، جنهن ۾ رنگِ تغزل پنهنجي انتها تي هجي ۽ تشبيهہ جو بہ جواب نہ هجي تہ پوءِ داد تہ ان جو حق آهي. غور ڪريو تہ ندامت مان آيل پگهر جي قطرن کي عرقِ انفعال چئي موتين سان تشبيهہ ڏيڻ ڪا معمولي ڳالهہ نہ آهي ۽ خيال جي حد اها آهي تہ انهن قطرن کي بارگاهِ ڪريمي تائين رسائي وٺي ڏيڻ ئي شاعراڻي ڪمال ۾ شمار ٿئي ٿو.

اها ڳالهہ حقيقت آهي تہ اقبال ان دؤر جي مشهور شاعر، فصيح الملڪ ميرزا داغ دهلوي جي شاعريءَ کان اثر ورتو ۽ سندس غزلن ۾ داغ جو اثر نمايان بہ نظر اچي ٿو مگر اقبال ان اثر کي بہ رنگين ڪري پيش ڪيو! مثال داغ جي هيٺين غزل جي زمين تي اقبال هڪ طويل غزل لکيو جنهن جا ڪجهہ شعر ڏجن ٿا.

داغ جي غزل جي مطلع آهي:

ان آنکھـــون نے کیا کیا تماشا نہ دیکھـا
حقیقت میں جو دیـکھنا تھـــا نـــہ دیکھـا

اقبال:

بهت تـــونے اے آنکھہ! دیکھے تماشے
جسے دیکھنا، دیکھنا تھـــا نہ دیکھا.

ظهور و عدم اپنا مشکل شـــرر تھا
یہ سمجھو کہ دنیا کو دیکھـا نہ دیکھا.

Marfat.com

اگرچہ پھـــرا مين بهت اس چمن مين،
کسي نے ميرا آنـــا ، جانا نہ ديکھـــا!

داغ جيئن تہ اقبال جو پهريون ۽ آخري استاد هو جنهن کي شاعري جي فن ۾ اقبال خود استاد مڃيو ۽ نہ صرف مڃيو بلڪ ان کي خط لکي ڪيس پنهنجي شاعري جي اصلاح ڪرڻ لاءِ چيائين ۽ پنهنجن ڪجهہ شعرن ۾ ان جو اظهار بہ ڪيو اٿس.

جنابِ داغ کي اقبـــال يہ ســـاري کـــرامت هے
تيرےَ جيسے کو،کرڈالا سخندان بهي، سخنور بهي

ان لاءِ اقبال کي ابتدا ۾ داغ جو شعري مزاج اختيار ڪرڻو پيو! جنهن جو ڪيس شاگردي جي ناتي حق بہ حاصل هيو. پر بعد ۾ اقبال ان تقليد کان باغي بہ نظر ٿو اچي ۽ چئي ٿو ڏئي تہ:

تقليد کي روش سے تو بهتر هے خـــــودکشي
رستہ بهي ڈهونڈ، خضر کا سودا بهي چهوڑدے

اقبال واقعي رستو ڳولهيندو اڳتي وڌندو رهيو ۽ اها منزل آئي جو داغ جي زمين تي غزل لکڻ ترڪ ڪري، ان جي تقليد ڪرڻ جي بجاءِ پنهنجو رستو اختيار ڪيائين ۽ ان رستي ئي سندس قوم کي هڪ نئين راهہ عطا ڪئي ۽ اهو جذبو ۽ ولولو ڏنو جو اڄ بہ ان ۾ تحرڪ نظر ٿو اچي.

دهر مين ذوقِ سکون تجهہ کو هے پيغامِ فنا
تازه رکهہ جوشِ سفر شمس و قمر کي صورت

Marfat.com

ضربِ شمشیر حوادث سے نہ کھو قوتِ ضبط
سخَت خودَدار ھو دنیا مین سپر کي صَورت

نام روشن تو رھے، عمر ھو گر برقِ خرام
زندگي چاھیے دنیا مین شرر کي صورت

ھے گل و لالہ کي صورت تو انھي سي لیکن
ان مین یہ سوز نھین قلب و جگر کي صورت

ھا کائنات ۾ آرام ۽ سکون پسندي قومن لاءِ بيشڪ تباهي ۽ فنا جو پيغام آهي، جيڪڏهن زندگي حاصل ڪرڻي آهي ته تحرڪ ۽ تحريڪ کي ناهي ڇڏڻو بلڪه شرر تي رهڻو آهي ۽ ايئن جوشِ سفر کي تازو رکڻو آهي جيئن سج ۽ چنڊ صدين کان رکيون پيا اچن ۽ سندن نيم ۽ رفتار ۾ ڪڏهن به، ذري برابر فرق ناهي آيو.

علامه جي غزل ۾ حسنِ الفاظ جو اهڙو استعمال ڪيل آهي جو ڪنهن به جڳهه تي لفظن جا ترڪيبي جزا ۽ عبارت جي تشڪيل هلڪي نه ٿي لڳي. ڇاڪاڻ ته اقبال کي خبر هئي ته لفظ جذبات، احساسات ۽ تصورات جي نمائندگي ڪن ٿا. لفظ ئي ٻولي ۽ ادب جو سرمايو هوندا آهن.

اقبال جيتوڻيڪ پنهنجي غزلن ۾ حسن و عشق جي ميدانن ۾ به جولاني ڏيکاري آهي، پر ڪٿي به اسين سندس لفظن جي پاڪيزگي ۽ شائستگي، فصاحت متاثر ٿيندي نه ٿا ڏسون-مثال:

کیا مزہ بلبل کو آیا، شیوۂ بیداد کا
ڈھونڈتي پھرتي ھے اڑ اڑ کر جو گھر صَیاد کا

Marfat.com

کس بتِ پردہ نشین کے عشــق مین هون مبتلا
حســرتِ دل پر هے برقع، دامــنِ فریــاد کا

هائے کس کس لطف سے ظالم نے بتلایا مجھے
بھــول کــر گلچین سے پوچھا تھا پتہ صیّاد کا

هوگیــا اقبــال قیدي محفــلِ گجــرات کا
کام کــرتے هین جهان انســان بهي صیّاد کا

اقبال جي غزل ۾ لفظي صنعتن جو استعمال به استادانه آهي- نمونې طور ملاحظه ڪريو:

پھول هین صحرا مین یا پریان قطار اندر قطار
اودے اودے ، نیلے نیلے ، پیلے پیلے پیرهن

لفظن جو تکرار مصراعن ۾ حسن پيدا ته ڪري،

وري صحرائي گلن کي پرين جي قطارن سان مشابہ ڪري پيش تــو ڪري ۽ سندن مختلف رنگن کي رنگين لباس ۾ ملبوس ڏيکاري ٿو.

مٿئين شعر ۾ صنعت ايهام تناسب استعمال ڪئي اٿس-يعني ڪلام ۾ اهڙو لفظ آڻجي جنهن جون ٻه معنائون هجن. هڪڙي مقصود ٻي غير مقصود.

دختر کے برهمنے لالــه رخے سمن برے
چشم بروئے اوکشا باز بخویشتن نگر.

شعر جي هڪڙي معنيٰ ته هي آهي ته ان برهمڻ زاديءَ کي

Marfat.com

ڏسي پنهنجي دل کي به ڏس ته اها ماٺيپي ۾ آهي يا نه؟ هي ته هڪ پاسائين معنيٰ ٿي پر ٻي معنيٰ اها به ٿي سگهي ٿي ته برهمڻ جي نينگر جي ڇهري جي سرخي ۽ هوش رباڻي ڏسي پنهنجي خودي کي نه وڃائڻ گهرجي ۽ پنهنجي دل قابو ۾ رکڻ گهرجي:

اے کہ تیرا مرغِ جان تارِ نفس میں ھے اسیر
اے کہ تیري روح کا طائرَ قفس میں ھے اسیر

مٿئين شعر ۾ تجنيس لاحق استعمال ٿيل آهي. يعنيٰ ٻن لفظن ۾ ڦيريون حرف هڪ جهڙو نه هجي جيئن قفس ۽ نفس ۾ ۽ تار ۽ طائر.

اقبال لفظن جو، نه صرف خزانو ساڻ رکي ٿو پر انهن کي خرچ ڪرڻ ۽ استعمال ڪرڻ به صحيح معنيٰ ۾ ڄاڻي ٿو.

دارا و سکندر سے وہ مرد فقیر اولیٰ
ھو جسکي فقیري میں بوئے اسد الاھي
آئینِ جوان مردان حق گوئي و بیباکي
اللہ کے شیرون کو آتي نھین روباھي

اقبال جي نزديڪ دارا ۽ سڪندر کان اهو فقير مرد بهتر آهي جنهن جي فقيري ۾ جرئت و جوش، جلال و حشمت ۽ اسد الاهي صفت موجود هجي. يعنيٰ حضرت علي المرتضيٰ جي طاقت جا جوهر موجود هجن. ڇاڪاڻ ته جوان مردن يا مڙس ماڻهن جو آئين ۽ دستورِ زندگي ئي سچ چوڻ ۽ ڪنهن جي پرواهه ڪرڻ کان بغير منهن تي چٽي ڏيڻ آهي. جو الله جا شينهن ڪڏهن به لومڙي واري چال نه هلندا آهن.

اقبال جي غزل توڙي سموري ڪلام ۾ بلاغت، جدت، جوش

Marfat.com

۽ معاني سان گڏ سرور، ڪيف ۽ لطف جو سمنڊ موجزن رهي ٿو، جو پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي خيال کي فڪر ۽ جستجو سان گڏ سونهن ۽ جمالِ خيال جي وادين ۾ ڇڪي، وٺي وڃي ٿو. سندس هڪ غزل بالِ جبريل مان ڪٽون ٿا ڏسو:

گيسوئے تابدار کو، اور بھي تابدار کر
ھوش و خرد شکار کر، قلب و نظر شکار کر

عشق بھي ھو حجاب مين، حسن بھي ھو حجاب مين
يا تو خود آشکار کر، يا مجھ کو آشکار کر

توھے محيط بيکران، مين ھون ذرا سي آبجو
يا مجھے ھمکنار کر، يا مجھے بيکنار کر

مين ھون صدف تو تيرے ھاتھ، ميرے گوھر کي آبرو
مين ھون خذف تو تو مجھے گوھرِ شاھوار کر

نغمہءِ نو بھار اگر ميرے نصيب مين نہ ھو
اس دم نيم سوز کو طائرکِ بھار کر

باغ بھشت سے مجھے حکمِ سفر ديا تھا کيون
کار جھان دراز ھے ، اب ميرا انتظار کر

روزِ حساب جب ميرا پيش ھو دفترِ عمل
آپ بھي شرمسار ھو، مجھکو بھي شرمسار کر

مٿين غزل جي مطلع ۾ چمڪندڙ وارن کي تابدار سڏي لفظن ۾ سونهن ۽ نزاڪت پيدا ڪئي اٿس ۽ انهن جي تاب کي عشق و دانش

Marfat.com

۽ دل و نظر کي شڪار ڪندڙ ۽ هڏائي طلب ڪئي اٿس تہ تنهنجي سهڻن وارن ۾ اها سگهہ آهي جو ان کي وڏيڪ تابدار ڪرڻ سان دل، اکيون، عقل ۽ هوش سڀئي هڪ ئي وار سان شڪار ٿي يا دام ۾ ڦاسي سگهن ٿا! اهڙي طرح اقبال هن سڄي غزل ۾ تشبيهن، استعارن، ڪناين، تجنيسن ذريعي پنهنجي خيال ۽ فڪر جي پرواز کي بلند کان بلند تر ڪيو آهي. ساڳئي غزل جي هيٺين شعر ۾ پاڻ کي (مقصد جا موتي پيدا ڪندڙ) سپ سڏي محبوب کان گوهرِ مراد جي عزت ۽ آبرو جي آس ڏيکاري اٿس ۽ ڪانئس ئي گهريو اٿس تہ جيڪڏهن مان فقط هڪ معمولي ڪنڪر جي حيثيت ۾ آهيان تہ تنهنجي هٿ آهي تہ تون مونکي اهڙو موتي بڻائي ڇڏين، جنهن کي شاهن، شهنشاهن جي تاجن ۾ هڄڻ کپي:

مين هون صدف تو تيرے هاتهہ، ميرے گوهر کي آبرو
مين هون خذف تو مجهے، گوهرِ شاهوار کر

بظاهر تہ اهو شعر ايترو رنگين ۽ با اثر نہ ٿو نظر اچي، پر ان جي لفظ لفظ ۾ احساسن، ارمانن، حسرتن ۽ جذبن جا ناياب ۽ املهہ موتي سمايل ۽ لڪيل آهن: اقبال جي اندازِ بيان جي هڪ خوبي اها بہ آهي تہ جڏهن بہ هن لفظن کي ترتيب ۾ رکي ڪري شعر جو روپ ڏنو تہ هڪ قسم جي رنگيني ۽ شگفتگي پيدا ٿي پوندي هئي ۽ جيڪو اثر پڙهندڙ جي لاءِ چاهيندو هو تنهن جي پوئواري ۽ معاونت لفظ پوري ڪندا هئا. هن شعر کي ڏسو:

شب سکوت افزا، هوا آسوده، دريا نرم سير
تهي نظر حيران کہ دريا هے يا تصويرِ آب.

Marfat.com

رات خاموشيءَ واري هجي، هوا سڪون ڏيندڙ يا آسودگي بخشيندڙ ۽ دريا مانو وهندو هجي تہ پوءِ نظر تہ حيرت ۾ ايندي، تہ هي دريا آهي يا پاٽيءَ جي تصوير ٺهيل آهي. انهن لفظن ۾ نزاڪت ۽ نرمي ئي ڏسڻ ۽ محسوس ڪرڻ جي لائق آهي جنهن جي ڪري شعر پنهنجي معنيٰ پاڻ پيو ٻڌائي!

اقبال جي غزل ۾ مهاڪات جو استعمال ان ريت ٿيل آهي جو پيش ڪيل منظرن ڪي پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن جي آڏو چٽو ۽ حقيقت جي ويجهو محسوس ڪرائي ٿو. اصل ۾ محاڪات ڪنهن شيءِ يا ڪنهن حالت جي نقل ڪرڻ ڪي چئبو آهي، جنهن سان ان شيءِ جي يا ان حالت جي چڻ اصل تصوير اکين آڏو ڦري وڃي. محاڪات جو حق تڏهن ئي ادا ٿيندو آهي، جڏهن ڪنهن منظر (Scene) جا جملي اجزا خوبي سان ادا ٿي سگهن! جو ڏسڻ واري کي اصل جو گمان ٿئي.

محاڪات جو مثال ڏيندي ڊاڪٽر ابراهيم خليل لکي ٿو تہ "هڪ يوناني مصور هڪ ماڻهوءَ جي تصوير چٽي، جنهن جي هٿ ۾ ڊاک جو ڇڳو هو. اها تصوير هو نمائش ۾ کڻي ويو ۽ اتي ٽنگي ڇڏيائين. تصوير اصل سان اهڙي تہ مشابہ هئي جو پکي اچي مڙيا ۽ انگورن جي ڇڳي کي ٺونگا هڻڻ لڳا. سڀ نمائش ۾ ڌوم مچي ويئي. مصور جي تعريف ڪرڻ لڳا، پر مصور افسوس ڪرڻ لڳو تہ تصوير ۾ نقص رهجي ويو. جو ماڻهوءَ جو هٿ پورو اصل وانگر نہ نڪتو، نہ تہ ڊپ کان پکي ڪڏهن بہ نہ مڙن ها: پر خوبي اها ئي هئي تہ انگور جي ڇڳي جي خوبي ڪڏهن معلوم نہ ٿئي ها. جيڪڏهن هٿ اصلي لڳي ها ۽ پوءِ پکي بہ نہ مڙن ها-اقبال جي محاڪات جو مثال پيش ڪجي ٿو:

Marfat.com

صف باندھ دونون جانب بوٹے ہرے ہرے ہون
ندیا کا صاف پاني تصویر لے رہا ہو

ہو دلفریب ایسا ، کہسار کا نظارہ
پاني بھي موج بنکر اٹھ اٹھ کے دیکھتا ہو

پاني کو چھو رہي ہو جھک جھک کے گل کي ٹھني
جیسے حسین کوئي آئینہ دیکھتا ہو

مٿين شعرن ۾ ڏسو ته ڪيئن نه اقبال فطرت نگاريءَ منظرنگاري کان ڪم ورتو آهي-جنهن ۾ لفظن کي ڀرپور معنيٰ سان سيٽ ڪري انهن کان عجيب و غريب محاڪات جو ڪم ورتو اٿس، جنهن سان هڪ نئون، نرالو خيال جڙي پيو آهي ۽ هڪ معنوي صنعت به پيش ڪئي اٿس.

پاڻي جي لهرن جي ايرڻ کي پاڻي جو اٿي اٿي فطرت جي نظاري ڪرڻ سان تشبيه ڏيڻ واقعي نادر ۽ نرالو خيال آهي ۽ گل جي ٽاريءَ جو پاڻي کي ڇهڻ ۽ جهڪي جهڪي ڏسڻ کي هڪ حسين و جوان سان تشبيه ڏيڻ، ڇاڪاڻ ته اها ان لاءِ پاڻي ۾ جهاتيون پائي رهي آهي ته هن حسين و جميل جوان کي آئينو ڏسڻو آهي! نديءَ جي پاڻيءَ مٿان، ڪناري تي بيٺل وڻ جي ٽاري جو جهڪيل نظر اچڻ هڪ قدرتي منظر آهي، جنهن کي ڏاڍي سهڻي ۽ لطيف انداز ۾ يعني هڪ عام منظر جي توجيه اهڙي سبب سان ڪئي اٿس، جو حقيقت ۾ ان جو سبب نه آهي ۽ جنهن ڪلام ۾ نه رڳو ندرت پيدا ڪئي آهي بلڪ ان جو اثر به وڌائي ڇڏيو اٿس. يعني هڪ گلن واري ٽاري نديءَ جو پاڻي مٿان جهڪيل نظر اچڻ ايئن آهي ڄڻ ته هڪ خوبصورت ناري آئينو

Marfat.com

ڏسي رهي آهي ۽ پنهنجي خوبصورتي تي خوش ٿي رهي آهي ۽ پاڻي جي لهرن جو موج جو اٿڻ ۽ اٿي اٿي ڏسڻ ۾ اقبال حسين منظر جي تصوير ڪشي ڪرڻ ۾ ڪمال فن جو مظاهرو ڪيو آهي. هن شعر ڪي ڏسڻ سان اهو گمان نہ ٿو ٿئي تہ شاعر ڪو هرو ڀرو ڪنهن صنعت ڪم آڻڻ لاءِ هي شعر لکيو هوندو، بلڪہ هن شعر ۾ صنعت حسنِ تعليل از خود اچي ويئي آهي.

حسنِ تعليل اها صنعت آهي جنهن ۾ ڪا صنعتِ ثابت ڪرڻ لاءِ ڪنهن شيءَ جو سبب اهڙي ڳالهہ ڏيکارجي، جو اصل ان جو سبب نہ هجي خواه مذڪوره وصف خود ثابت هجي يا نہ هجي ۽ ان وصف جو ڪو سبب ظاهر هجي يا نہ هجي.

اقبال جي سموري ڪلام، خصوصاً پنهنجي غزل ۾ بيان جي ٻين خوبين سان گڏ جيئن مان مٿي بيان ڪري آيو آهيان تہ بلاغت ، جدت ۽ جوش جو خوب استعمال ڪيو آهي.

بلاغت جي تعريف اساتذهءِ فن هيئن ڪئي آهي تہ ”شاعر پنهنجي بيان و شعر ڪي ڀرپور وضاحت ۽ فصيح عبارت سان اهڙي نموني پيش ڪري جو پڙهندڙ ڪي ڪلام نهايت آساني سان سمجهہ ۾ اچي ۽ پورو پورو اثر وٺي. اقبال خود بلاغت جي باري ۾ چوي ٿو تہ ”بليغ ڪلام اهوُ آهي جنهن ۾ فصاحت ۽ وسعت موجود هجي ۽ هلندر وقت جي تقاضا مطابق هئڻ گهرجي، يعني شاعر پنهنجي مقصد کي حاصل ڪري وڃي يا پنهنجي اندر جي آواز ڪي ادا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي. سندس بلاغت جو هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

مه و خورشيد و انجم دوڑتے هيں ساتهہ اسکے
فلک کيا هے کسي معشوقِ بے پروا کي ڈولي هے!

Marfat.com

دیارِ عشق میں داماندگي رفتار هے اے دل!
جسے کهتے هیں خاموشي وه اس بستي کي بولي هے

گمان تجهه پر هوا تها کیا، دلِ بلبل کي چوري کا،
صبا نے غنچۂ گل، کیون گره تیري ٹٹولي هے

شب فرقت تصور تها مرا، اعجاز تها، کیا تها!
تريَ تصویر کو مین نے بلایا هے، تو بولي هے

جیئن مٿي بيان ڪيو اٿم ته اقبال جي غزل ۾ بلاغت سان گڏ جدت ۽ جوش جو ڀرپور استعمال نظر اچي ٿو:

جدت جون ڪيتريون ئي شڪليون ٿي سگهن ٿيون مثال شاعر ڪنهن خيال کي اڳ ۾ پيش ڪندڙن کان وڌيڪ پرزور، پر اثر يا وزنائتو ڪري پيش ڪري يا منتشر خيالن کي ڪنهن خاص ترتيب ۾ آڻي يا ساڳئي خيال کي وڌيڪ چوٽ ۽ دليل سان اهڙي ته پيرائي ۾ بيان ڪري جو ان جو اثر نئون نڪور ۽ ٻين کان جدا ٿي بيهي. جدت جون اهي صورتون رڳو شاعري لاءِ ئي مخصوص نه آهن پر هر فن ۾ نواڻ ۽ انفراديت آڻڻ کي جدت چئجي ٿو

جدتِ خيال جي باري ۾ ڊاڪٽر ابراهيم خليل لکي ٿو ته: جدت طرازي يا طرزِ ادا يا ترنگِ ادا يا ندرتِ خيال جو مطلب اهو آهي ته شاعر پنهنجي خداداد قوت اجتهاد (Originality) جي مدد سان نئون مضمون ٻڌي. اها ڳالهه انهن شاعرن ۾ نظر ايندي جن کي نه رڳو شاعري ڪرڻ جي لياقت هوندي آهي بلڪه ذهانت به تمام گهڻي هوندي آهي. اقبال جي مقبوليت انهيءَ ڪري ٻين شاعرن کان گهڻي آهي

Marfat.com

جو هن پنهنجا دلي واردات ۽ تخيلات اهڙي ندرت ۽ نرالي انداز ۾ پيش ڪيا آهن، جو پڙهندڙ جي مٿان وجد جي حالت طاري ٿيو پوي.“

اقبال پنهنجي ئي تخيل جي سخن پروري جي دعويٰ هڪ غزل ۾ هيئن ٿو ڪري:

لاکھ سراجِ سخن، ناظمِ شروان ہوگا
پر میرے سامنے اک طفلِ دبستان ہوگا.

عشق کی راہ میں جو کوئی قدم رکھے گا،
کبھی گریاں، کبھی خنداں، کبھی عریاں ہوگا.

جیتے جی سر نہ جھکائیں گے کسی کے آگے،
مجھ پہ احسان نہ ہوگا، تو یہ احسان ہوگا.

جو وفا پیشہ سمجتا ہے خودی کو ایماں
جنتی ہوگا، فرشتوں میں نمایاں ہوگا

مردِ مومن کی نشانی کوئی مجھ سے پوچھے
موت جب آئے گی اس کو تو وہ خنداں ہوگا!

اقبال جي غزل کي جيڪا خوبي سڀ کان ممتاز ڪري ٿي ۽ جيڪا خوبي غزل جي لاءِ تمام اهم ۽ غزل جي جان هوندي آهي، اها آهي تغزل جو رنگ، يعنيٰ اهڙو رنگ جيڪو غزل جو سنڌ ء رکندڙ شاعري کي موضوعاتي نسبت سان رنگ پيدا ڪري حقيقي معنيٰ ۾ غزل بڻائي ٿي.

تغزل، غزل جو اهو رنگ آهي، جنهن جي سحر انگيزي ۽

Marfat.com

مقناطيسيت غزل کي پڏندڙ، پڙهندڙ ۽ شاعر جي محبوب صنف بڻائي ٿي.

اقبال جي اردو غزل ۾ جيڪي مضمون بيان ٿيل آهن، انهن ۾ فڪري بلندي ٻين شاعرن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ضرور آهي پر اقبال جي پنهنجي فارسي غزل جي ڀيٽ ۾ گهٽ. اقبال جي فارسي غزلن ۾ اجا وڌيڪ تغزل جو رنگ پسجي ٿو. اهڙي ريت سندس تغزل کي بيمثال چئي سگهجي ٿو جنهن ۾ الفاظ جي نرمي، شائستگي، ميٺاج، لطافت ۽ مضمون ۾ نهايت سوز ۽ گداز ملي ٿو.

مددي ڪتاب

1. اقبال - سوانح ۽ افڪار ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل
2. اقبالِ ڪامل مولانا عبدالسلام ندوي
3. اقباليات جولاءِ - سټمبر 1976 ع.

Marfat.com

مولانا ابوالحسن علي ندوي
مترجم: انيس گل عباسي

اقبال جي شخصيت جا تخليقي عنصر

اقبال جي شخصيت جا اهي تخليقي عنصر، جن اقبال ۾ هڪ مخصوص قسم جي گوناگوني، رنگارنگي پيدا ڪئي ۽ جن اقبال کي انجي هم عصرن کان وڌيڪ دل آويز ڪشش جو باعث ۽ جاذبِ نظر بڻائي ڇڏيو، چند اهڙا عنصر آهن، جن جو تعلق اقبال جي علمي ادبي ۽ تعليمي ڪوششن سان تمام گهٽ آهي. اقبال جي شخصيت ۾ جيڪا جامعيت، بلندي فڪر و خيال، سوز، درد، ڪشش ۽ جاذبيت نظر اچي ٿي، ان جو تعلق اقبال جي زندگي جي ان رخ يا پهلو سان آهي جنهن کي اسين يقين ۽ ايمان چئون ٿا.

دراصل اقبال جي شخصيت کي ٺاهڻ، سنوارڻ ۽ ترقي ڏيڻ ۾ هلندڙ دور جي فقط انهن تعليمي ادارن ۽ يونيورسٽين جو هٿ نه آهي جن ۾ اقبال داخل ٿي جديد علمن سان گڏ مغربي تعليم حاصل ڪئي. جيتوڻيڪ ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته اقبال جديد علمن ۽ مغربي تعليم جو حصول هندستان، انگلستان ۽ جرمني ۾ ماهر استادن کان ڪندو رهيو ۽ اتان جي علم ۽ فن جي چشمن مان سيراب ٿيندو رهيو، ايتري قدر جو هو اسلامي دنيا ۾ مغربي علوم و افڪار، تهذيب ۽ تمدن جي ماهرين ۾ منفرد شخصيت جو مالڪ ٿي ويو. مغربي فلسفي ۽ اجتماع، اخلاق سياست ۽ معيشت ۾ يورپ جي هڪ خصوصي شخص جي

Marfat.com

حيثيت حاصل ڪئي ۽ جديد ۽ قديم علمن ۾ گهري نگاهه حاصل ڪئي، پر جيڪڏهن اقبال ان مقام تي پهچي رکجي وڃي ها ۽ موجوده تعليمي ادارن جي ميون تي استفادو ڪري مطمعن ٿي صرف ان ميناج ۾ مزي مان لطف وٺندو رهي ها. ته پوءِ اڄ اسانجي گفتگو جو موضوع نه بڻجي سگهي ها ۽ نه وري اسلامي ادب ۽ اسلامي ادب جي تاريخ ان جي شعر و ادب جي گيتن سان نه گونجنديون رهن ها ۽ نه علمي صدارت، فڪري سرداري ۽ اسلامي ذهن ان جي لاءِ پنهنجو دامن ڪشادو ڪري ها. ۽ نه وري ان کي انهيءَ مقام تي ويهاري فخر محسوس ڪري ها، ان جي لاءِ گهڻا باريڪ ۽ مٿاهان شرط آهن، ڪوئي شخص رڳو پڙهڻ، پڙهائڻ، علمن ۾ واڌاري ۽ لکڻ ۽ تاليف جي گهڻائي جي ڪري انهيءَ بلند مقام تائين نه ٿو پهچي سگهي، بلڪ اقبال اگر انهن تعليمي ادارن مان فائدو وٺڻ کان پوءِ مطمئن ٿي ويهي ها ۽ انهن علمن ۽ فن جي علمي چنڊڇاڻ ۾ پنهنجين دلسچپين کي محدود رکي ها ته وڌ ۾ وڌ فلسفو، معاشيات، ادب ۽ تاريخ جي هڪ ماهر استاد ۽ پروفيسر جي جڳهه حاصل ڪري ها يا هڪ وڏي درجي جي ليکڪ، جديد علمن جو فني ماهر، اسلوب جو ڏاڻي اديب يا هڪ سٺو شاعر هجي ها ۽ بس! يا وري هڪ ڪامياب بيرسٽر، هڪ سٺو جج يا حڪومت جو هڪ سٺو وزير بڻايو وڃي ها. پر اوهين يقين ڪريو جيڪڏهن اقبال انهن مان ڪجهه به هجي ها ته زمانو ڪيس ائين ئي وساري ڇڏي ها، جهڙي طرح دنيا جي وڏن وڏن عالمن، اديبن، شاعرن، مصنفن، ۽ حڪومت جي وزيرن کي اڄ زماني ويسر ۽ گمناميءَ جي کنڊ ۾ وجهي ڇڏيو آهي ۽ اڄ ڪو به نه ٿو ڄاڻي ته

Marfat.com

اهي ڪير هئا ؟ ۽ ڇا هئا ؟ پر اقبال جي ذهانت ۽ انتهائي عقلمندي، ان جو زنده و جاويد پيغام ۽ ان جي ذهن ۽ دلين کي فتح ڪندڙ طاقت ۽ ڪشش، انهن جملي خوبين ۽ بلندين جو سبب ان دنياوي تعليمي ادارن کان جدا، هڪ ٻيو تعليمي ادارو آهي، جنهن ۾ ئي اقبال تعليم ۽ سکيا حاصل ڪئي، وڌيو، اسريو ۽ نسريو. منهنجو خيال آهي ته اوهان مان گهڻن جو ذهن ان مخصوص "اداري" جي تلاش ۽ جستجو ۾ پريشان هوندو ۽ اوهان ان کي پسڻ لاءِ بيچين هوندؤ ته آخر اهو ڪهڙو ادارو آهي جنهن، هن "عظيم شاعر" کي پيدا ڪيو؟ اهي ڪهڙا علم آهن جيڪي ان ۾ پڙهايا ويندا آهن؟ ڪهڙي زبان ۾ اتي تعليم هوندي آهي؟ ۽ ڪهڙا استاد اتي تعليم ملندي آهن؟ بلاشڪ ان ۾ اتم درجي جا نگران ۽ مربي هوندا. جو اهڙيون عظيم شخصيتون پيدا ڪن ٿا (جهڙو اقبال هو) مونکي يقين آهي ته اگر جيڪڏهن اوهان ان جي وجود ۽ هنڌ ماڳ کان واقف ٿي ويندؤ ته پوءِ ضرور ان ۾ داخلا جي ڪوشش ڪندؤ ۽ پنهنجي تربيت جي لاءِ پنهنجو پاڻ کي ان بي مثال ۽ بينظير اداري جي حوالي ڪري ڇڏيندؤ.

اهو اهڙو "ادارو" آهي جنهن ۾ جنهن به تعليم ۽ تربيت حاصل ڪئي، ان جي ناڪاميءَ جو ته سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي، جيڪو اتان نڪتو اهو ضايع نٿو ٿي سگهي، اهو هڪ اهڙو ادارو" آهي جتان فقط تن جا امام، فڪر جا ڪاهوڙي، علمن جي ترتيب ۽ رتا، فڪر ۽ سڌاري جا قائدا جوڙيندڙ ۽ قوم کي نون رستن تي هلائيندڙ ئي پيدا ٿيندا آهن. اهي جيڪو ڪجهه لکندا آهن، ان کي سمجهڻ ۾ عام تعليم گاهن، يونيورسٽين جا شاگرد ۽ استاد مشغول رهندا آهن. انهن

Marfat.com

جون لکيل شيون سبقن جي طور تي پڙهايون ويندڍيون آهن انهن جي لکڻين جون شرحون (سمجهاڻيون) لکيون ونديون آهن، انهن جي هڪ هڪ لفظ تي ڪتاب لکيا ويندا آهن ۽ انهن جي هڪ هڪ ڪتاب تي پورو ڪتب خانو تيار ٿي ويندو آهي. اهو هڪ اهڙو "ادارو" آهي جتي تاريخ پڙهائي نہ ويندي آهي بلڪہ تاريخ ٺاهي ويندي آهي. اتي افڪار ۽ نظريات جي تشريح ۽ وضاحت نہ ٿيندي آهي بلڪہ افڪار ۽ نظريات ٺاهيا ويندا آهن، آثارن ۽ نشانن کي ڳولهيو نہ ويندو آهي بلڪہ اتي آثار ۽ نشان خود پيدا ٿيندا آهن. اهو ادارو ۽ مدرسو هر هنڌ ۽ هر زماني ۾ موجود هوندو آهي. درصل هي هڪ داخلي مدرسو آهي، جيڪو هر انسان سان گڏ پيدا ٿيندو آهي ۽ هر انسان ان کي ساڻ کنيون گهمندو آهي. اهو دل جو مدرسو، ضمير ۽ وجدان جو دبستان آهي، اهو هڪ اهڙو مدرسو آهي جتي روحاني سارسنڀال ۽ الاهي تربيت ٿيندي آهي.

اقبال ان اداري مان ان طرح تعليم مڪمل ڪئي، جيئن ٻيا ڪيترائي الله وارا انسان هن عظيم اداري مان تعليم ۽ تربيت کان بعد نڪتا. اقبال جي سيرت ۽ شخصيت، ان جو علم و فضل ۽ اخلاق اهو سڀ ڪجهہ احسان آهي، ان درسگاه جو جنهن ۾ هن سالن تائين شاگردي جو دؤر گذاريو. اقبال جي ڪلام جو مطالعو ان حقيقت جي بهتر نشاندهي ڪري ٿو تہ خارجي مدرسي جي بنسبت، داخلي مدرسي ان جي زندگي ۾ هڪ درد، سوز، چمڪ دمڪ ۽ هڪ نئين قوت ۽ توانائي بخشي جيڪڏهن هو پنهنجي داخلي مدرسي ۾ تعيلم ۽ تربيت حاصل نہ ڪري ها تہ پوءِ نہ ان جي اها متاثر ڪندڙ شخصيت ٺي

Marfat.com

ظاهر ٿئي ها ۽ نہ وري ان جو شعور ۽ وجدان ان قدر لهسائي وجهندڙ لاٽ (شعلہ ۽ جانسوز) نظر اچي ها ۽ نہ ان جو تابڪار پيغام دل ۽ نظر جي لاءِ ابدي سوز ثابت ٿي ها ۽ نہ اقبال جي ڪلام ۾ ان اداري جي استادن، پڙهائيندڙن ۽ پرورش ڪندڙن جو ذڪر ۽ اعتراف تمام ٿي ڪثرت سان ملي ها.

اهي تخليقي عناصر جن اقبال جي شخصيت کي ٺاهيو، وڌايو ۽ ويجهايو، اهي دراصل اقبال کي پنهنجي داخلي مدرسي مان حاصل ٿيا. هي پنج تخليقي عناصر آهن جن اقبال جي شخصيت کي جيئرو جاڳندو بڻائي ڇڏيو. انهن مان پهريون عنصر، جيڪو اقبال کي پنهنجي داخلي مدرسي ۾ پهرئين ئي ڏينهن مليو، سو هيو سندس ”ايمان ۽ يقين“ اهوئي يقين اقبال جو سڀ کان پهريون رهنما ۽ مرشد آهي ۽ اهوئي سندس طاقت ۽ قوت، حڪمت ۽ دانائيءَ جو خزانو ۽ سرچشمو آهي. پر اقبال جو اهو يقين ۽ ايمان ان خشڪ ۽ جميل ايمان وانگي ناهي، جيڪو بيجان تصديق يا رڳو سڪٿو ڇاول عقيدو آهي، بلڪ اقبال جو ”يقين“ عقيدي ۽ محبت جو اهڙو حسين ميلاپ آهي، جو سندس قلب و وجدان ۽ سندس عقل ۽ فڪر ان جي ارادي ۽ تصرف، ان جي دوستي ۽ دشمني، غرض تہ سندس سڄي زندگيءَ تي ڇانيل آهي. اهوئي سبب آهي تہ اقبال اسلام ۽ ان جي پيغام جي باري ۾ نهايت راسخ الايمان هيو ۽ رسول الله صلي الله عليہ وآله وسلم سان سندن محبت، شغف ۽ ان جو اخلاص انتها درجي جو هو. ان ڪري سندس نزديڪ اسلام ئي هڪ اهڙو زنده جاويد دين آهي، جو ان کان بغير انسانيت فلاح و سعادت جي عروج تائين پهچي ئي نٿي سگهي ۽ نبي ڪريم صلي الله

Marfat.com

عليه وسلم رشد و هدايت جا آخري مينار، نبوت ۽ رسالت جا خاتم ۽ سپني جا مولا آهن.

وه دانائے سبل، ختم الرّسل، مولائے کل جس نے
غبـــارِ راه کـــو بخشـــا ، فروغِ واديء سينا.

هن مـاديت واري دؤر ۽ مـغربي تهـذيب ۽ تمدن جي ظاهري چمڪ دمڪ کان اقبال جون اکيون خيريون نہ ٿي سگهيون، حالانڪ اقبال فرنگ جي ڏاهپ جي جلوي ۾ زندگيءَ جا طويل ڏينهن گذاريا، ان جو سبب رسول الله صلي الله عليه وسلم جن سان اقبال جي اها والهانہ محبت، عشق جو جذبو ۽ روحاني وابستگي هئي ۽ بلاشڪ هڪ سچي حُب ۽ عشقِ حقيقي ئي دل ۽ نظر جي لاءِ هڪ سٺو محافظ ۽ پاسبان ٿي سگهي ٿو.

خيـــره نہ کـرســکا مجھے جـلوهء دانشِ فرنگ
ســـرمہ ھے ميري آنکھ کا خاکِ مدينہ و نجف
عذابِ دانشِ حــاضــر سے باخــبر هون ميـــن،
کہ مين اس آگ مين دالا گـيا هــون مـثلِ خليل
رهے هين، اور هين، فرعون ميري گهات مين ابتک
مــگر کـيا غم کہ ميري آستين مين هے يدِ بيضا
عجـب کيا گـــرمه و پروين مرے نخچير هوجائين
کہ برفتراک صاحب دولتے بســتم ســرِ خودرا.

علامہ اقبال پنهنجي ڪتاب "اسرار خودي" ۾ ملتِ اسلاميہ جي زندگي جي بنيادن ۽ ٿنڀن جي ذڪر جي سلسلي ۾ جنهن لاءِ ملتِ

Marfat.com

اسلاميہ جي زندگي وقف آهي، نبي صلي الله عليه وسلم سان پنهنجي روحاني تعلق، دائمي وابستگي ۽ پنهنجي قربان ويندڙ محبت جو بہ ذڪر ڪيو آهي. جڏهن هو نبي صلي الله علصه وسلم جو تذڪرو ڪري ٿو تہ ان جو شعري وجدان جوش ۾ اچي وڃي ٿو ۽ نعتيہ اشعار ڦٽي نڪرن ٿا، ايئن محسوس ٿئي ٿو، جيئن محبت ۽ عقيدت جا چشما ڦٽي نڪتا هجن! ان سلسلي ۾ چند اشعار پيشِ خدمت آهن جن سان اقبال جي محبت ڀريل جذبات جو ڪجهہ اندازو ٿيندو:

در دلِ مسلم مقام مصطفیٰ است - آبروئے ما زنام مصطفیٰ است
بوریا ممنون خوابِ راحتش - تاجِ کسریٰ زیر پائے امتش
درشبستانِ حرا خلوت گزید - قوم و آئین و حکومت آفرید
ماند شبها چشم او محروم نوم - تابہ تختِ خسروي خوابید قوم
وقت هیجا تیغ او آهن گداز - دیدہ او اشکبار اندر نماز
در دعائے نصرت آمین تیغ او - قاطع نسل سلاطین تیغ او
درجهان آئینِ نو آغاز کرد - مسند اقوام پیشین در نورد
ازکلیدِ دین درِ دنیا کشاد - همچو او بطنِ اُم گیتي نزاد
در نگاہِ اویکے بالا و پست - باغلام خویش بریک خوان نشست.
در زمانے پیش آن گردون سریر - دختر سردار طئے آمد اسیر
پائے در زنجیر وهم بے پردہ بود - گردون از شرم و حیا خم کردہ بود
دخترک راچون نبي بے پردہ دید - چادر خود پیش روئے او کشید
آن کہ براعداء درِ رحمت کشاد - مکہ را پیغام لا تثریب داد
ماکہ از قید- وطن بیگانہ ایم - چون نگہ نورد و چشیم و یکیم
از حجاز و چین و ایرانیم ما - شبنم یک صبح خندا نیم ما.

Marfat.com

مست چشم ساقي بطحا ستم - درجهان مثل مے و مينا ستم.
امتيازات نسب را پاک سوخت - آتش اواين خس و خاشاک سوخت
شور عشقش درنے ء خاموش من - مي تپد صد نغمه در آغوشِ من
من چه گونم از تو لائش که چيست - خشک چوبے در فراقِ او گريست
هستيء مسلم تجلي گاهِ او - طورها بالدز گرد راهِ او

جيئن جيئن زندگي جا ڏينهن گذرندا ويا، اقبال جي نبي صلي الله عليہ وسلم جن سان محبت ۽ الفت وڌندي رهي، ايتري قدر جو آخري عمر ۾ جڏهن بہ سندس مجلس ۾ نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جو ذڪر ايندو هو، يا مدينہ منوره جو تذڪرو ٿيندو هو، تہ اقبال بي قرار ٿي ويندو هو ۽ سندس اکيون پاڻي سان ڀرجي وينديون هيون، ايسين تائين جو ڳوڙها بہ جاري ٿي ويندا هئا! اهائي گهري محبت هئي، جو ان جي زبان مان الهامي شعرن کي جاري ڪندي هئي، جيئن تہ الله تعاليٰ کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو:

مکن رسوا حضورِ خواجہ مارا
حسابِ من زچشم او نهان گير

هي شعر محبت ۽ عقيدت جو ڪيڏو نہ چڱو مظهر آهي. دراصل علامہ اقبال جو اهوئي ساڳيو ڪامل ايمان ۽ سچي حب هئي، جنهن اقبال جي ڪلام ۾ اهو جوش، اهو ولولو، اهو سوز ۽ گداز پيدا ڪيو. جيڪڏهن اوهان تاريخ جو اڀياس ڪندا تہ اها حقيقت ظاهر ٿي پوندي تہ دراصل رقت انگيز شعر، گهري سوچ، روشن حڪمت، بلند معنويت، ظاهر بهادري، نادر شخصيت ۽ عبقريت جو حقيقي خزانو ۽ سرچشمو محبت ۽ يقين ئي آهي. دنيا جي تاريخ ۾ جيڪي ڪجهہ

Marfat.com

انساني ڪمالات، يا نہ حيرت انگيز آثار ۽ نشان نظر اچن ٿا، سي سڀ انهيءَ محبت ۽ يقين جي ڪري ئي آهن. جيڪڏهن ڪا بہ شخصيت يقين ۽ محبت جي جذبي کان خالي آهي تہ پوءِ اها رڳو گوشت ۽ کل جي شڪل آهي ۽ جيڪڏهن پوري قوم ان کان خالي آهي تہ پوءِ، ان جي قيمت رڍن، ٻڪرين جي ڌڻ کان وڌيڪ نہ آهي. ان طرح جيڪڏهن ڪلام ۾ يقين ۽ محبت جو روح ڪم آيل ناهي تہ پوءِ اهو هڪ قافيہ دار ۽ باوزن ڪلام تہ ٿي سگهي ٿو. پر هڪ زنده جاويد ڪلام نہ ٿو بڻجي سگهي، ۽ جڏهن ڪوئي ڪتاب ان روح کان خالي هجي تہ ان ڪتاب جي حيثيت ورقن جي مجموعي کان وڌيڪ نہ ٿيندي؛ اهڙي ريت، جيڪڏهن ڪنهن عبادت ۾ محبت ۽ يقين جو جذبو شامل ناهي، تہ پوءِ اهڙي زندگي جنهن ۾ طبيعتون مئل ۽ غمگين هجن. نظم ۽ نثر جا سرچشما خشڪ هجن ۽ زندگيءَ جا شعلا وسامي ويا هجن. اهڙي حالت ۾ ڪامل يقين ۽ سچي حب ئي انساني حياتي ۾ چمڪ دمڪ پيدا ڪري ٿي ۽ انساني زندگي نئين آيل رنگ سان رنگجي وڃي ٿي. پوءِ شائستہ، پرسوز ۽ درد سان ڀريل، روح سان نوازيندڙ ۽ جان بخشيندڙ ڪلام ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. قدرتي قانون ٽوڙيندڙ، بهادري ۽ سگهہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي، ۽ علم و ادب جا نقش بہ جيئرا جاڳندا ٿي وڃن ٿا.

Marfat.com

حافظ عبدالوهاب مگريو

اقبال قرآن جو پارکو

علامہ اقبال رح جي ولادت باسعادت هڪ مذهبي گهراڻي ۾ ٿي، پاڻ پڪي ۽ مضبوط عقيدي جو مسلمان هو، هن قرآن مجيد جو مختلف پهلوئن کان مطالعو ڪيو. جنهن جو ثبوت سندس شاعريءَ جي اهڙن عنوانن مان ملي ٿو مثلاً مثالي انسان جو اسلامي تصور، توحيد، فقر، قناعت، عدل، شجاعت ۽ صداقت وغيره. پاڻ فرمائي ٿو:

گوهرِ دريائے قرآن سفتہ ام

يعني مون قرآن مجيد جي گهري مطالعي سان ان سمنڊ جا موتي چونڊيا آهن.

سندس قرآن مجيد سان ايڏو تہ چاهہ ۽ محبت هئي جو ان جو اعتراف ٻين ملڪن جي "اقبال پارڪن" بہ ڪيو آهي، هڪ مصنف لکي ٿو: "اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو تہ هڪ شخص مسلمان بہ هجي ۽ قرآن مجيد مان اثر قبول نہ ڪري". ڊاڪٽر اقبال قرآن مجيد کي آئين ۽ ضابطہ حيات سمجهندو هو. پاڻ فرمائي ٿو: "قدرت اوهان جي لاءِ هي قدرتي ۽ فطري آئين مقرر ڪيو آهي، اوهان ان تي عمل ڪري لوهہ وانگر سخت ۽ مضبوط ٿي ويندؤ ۽ دنيا ۾ بلند رتبو حاصل ڪندو. جيڪڏهن توهان ڪمزور هوندؤ تہ هي اوهان کي طاقتور بڻائيندو ۽

Marfat.com

جبل وانگر پختو ۽ مستحڪم ڪندو".

شاعرِ مشرق جڏهن يورپ ويو، تڏهن بہ مٿس ان معاشري جو ڪو اثر نہ پيو بلڪ ويتر پڪو ۽ مضبوط مسلمان ٿي ويو. ان سلسلي ۾ مولانا سيد ابوالاعليٰ مودودي رحہ ڪيڏو نہ سچ لکيو آهي تہ "مغربي تعليم ۽ تهذيب جي سمنڊ ۾ قدم رکندي وقت هو جيترو مسلمان هو، منجهن پهچي ان کان وڌيڪ مسلمان ڏٺو ويو. ان جي گهرائين ۾ جيترو پهچندو ويو، اوترو وڌيڪ مسلمان ٿيندو ويو. ايستائين جو جڏهن سندن گهرائين ۾ پهچي ويو تہ دنيا ڏٺو تہ هو قرآن ۾ گم ٿي ويو آهي ۽ قرآن کان جدا سندس ڪو بہ فڪري وجود باقي نہ رهيو آهي هو جيڪو ڪجهہ سوچيندو هو، سو قرآن جي دماغ ۽ ذهن سان سوچيندو هو ۽ جيڪو ڪجهہ بہ ڏسندو هو، سو قرآن جي نظر سان ڏسندو هو".

علامہ اقبال رح جو مشاهدو هو تہ اهل يورپ جي ترقي جو راز ئي "علوم قرآن" منجهان فيض حاصل ڪرڻ جي ڪري آهي-ان ڪري هو قرآن مجيد ۾ فڪر ڪرڻ ۽ ان مان علم، حرڪت، قوت، تسخير، ڪائنات، تخليق، ايجاد ۽ فروغ و ارتقاء انسانيت جو ڪم وٺڻ ئي الله تعاليٰ جو مقصود ۽ هدايتِ محمدي صلي الله عليہ وسلم جو مطلوب سمجهي ٿو، پڻ هو مسلمانن کي صاحبِ ڪتاب ڏسڻ گهري ٿو تان تہ هو ان جي اندر موجود قوتن جا مالڪ بڻجي وڃن، ان جي مقابلي ۾ اشتراڪين کي چوي ٿو "اوهان کي جن اصولن تي ناز آهي ان کان بهتر ۽ وڌيڪ مڪمل انداز ۾ اوهان کان اڳ قرآن حڪيم پيش ڪري چڪو آهي، قرآن اميرن ۽ شاهوڪارن جي لاءِ

Marfat.com

موت جو پيغام آهي ۽ غريب و فقير لاءِ باعث قوت آهي. پاڻ فرمائي ٿو.

چيست قرآن خواجہ را پيغام مرگ
دستگيرِ بندهء بے سازو برگ

ڊاڪٽر اقبال جو نہ رڳو قرآن تي اعتقاد هو، بلڪ پاڻ پنهنجي شب و روز ۾ انکي ضرور پڙهندو هو. سندس مائٽين جو چوڻ آهي تہ "هو باقاعدي صبح جو روزانہ قرآن مجيد جي تلاوت ڪندو ۽ ايڏو تہ درد ۽ محبت سان پڙهندو هو جو سندس اکين مان لڙڪ نير ڪري وهندا هئا. روئيندو ويندو هو ۽ پڙهندو رهندو هو جڏهن تلاوت ختم ٿي ويندي هئي تہ قرآن اس ۾ رکندو هو. تانتہ پنا سڪي وڃن. سندس والد اهڙي ذوق و شوق کي ڏسي کيس اها نصيحت ڪئي هئي تہ " جڏهن تون قرآن پڙهين تہ ايئن سمجهہ تہ جڻ قرآن توتي نازل ٿي رهيو آهي يعني الله تعالىٰ توسان هم ڪلام آهي" پاڻ رات جو بہ جاڳندي قرآن کي پڙهندو ئي رهندو هو. سندس خادم علي بخش جو چوڻ آهي تہ " صبح جي نماز ۽ قرآن خواني عرصي کان سندس معمول هو" سخت بيماريءَ جي حالت ۾ بہ جڏهن ڊاڪٽرن سندس لکڻ ۽ پڙهڻ بند ڪيو تہ پاڻ تڏهن بہ قرآن مجيد ۽ مولانا روم جي مثنوي جو مطالعو ضرورو ڪندو هو. ان سلسي ۾ حڪيم محمد حسين عرشي جي نالي پاڻ هڪ خط ۾ هن طرح اظهار ڪيائين "مان هڪ عرصي کان ڪتابن جو مطالعو ڇڏي چڪو آهيان. پر تنهن هوندي بہ جيڪڏهن ڪجهہ پڙهندو آهيان تہ رڳو قرآن يا مثنوي٠. رومي افسوس

Marfat.com

آهي تہ اسان چڱي زماني ۾ پيدا نہ ٿيا سين، فرمائي ٿو:

کيا غضب هے کہ اس زمــــانہ مين
ايک بهي صـــاحبِ ســرور نهيــن

زندگي جي آخري ڏينهن ۾ جڏهن سندس بيماري وڌي ويئي ۽ ڳلي خراب هئڻ جي ڪري آواز ويهجي ويو تہ ڊاڪٽر جي روڪڻ تي سندس اهو تلاوت جو طريقو بند ٿي ويو جنهن جو ڪيس ڏاڍو رنج هو-

علامہ اقبال پنهنجي مسلڪ جو اظهار ڪندي مولانا سيد سليمان ندوي رحہ کي لکيو تہ "منهنجو مسلڪ اهوئي آهي جيڪو قرآن جو آهي"

سيد اڪبر الہ آبادي جي نالي پنهنجي هڪ خط ۾ ساڳين ئي خيالن جو اظهار ڪندي فرمائي ٿو، واعظ قرآن ٻڌڻ جي مون ۾ اهليت تہ نہ آهي پر ها انجي مطالعي سان اطمينان ۾ ڏينهن و ڏينهن ترقي ٿي رهي آهي" ابو محمد مصلح جي نالي خط ۾ لکي ٿو "هن زماني ۾ قرآن جو علم هندوستان ۾ ماڻهن مان نڪرندو وڃي ٿو، سو مسلمانن ۾ نئين زندگي پيدا ڪرڻ جي ضرورت آهي" شيخ اعجاز احمد کي لکي ٿو "قرآن تي ئي مان ڏيک اعتبار ڪريان ٿو، ڇو تہ انجي پڙهڻ جا فائدا منهنجي تجربي ۾ اچي چڪا آهن".

هڪ ٻي خط ۾ لکي ٿو "مسلمانن جي وڏي بدبختي اها آهي تہ هن ملڪ مان عربي ٻولي جو علم ڪڇي ويو آهي ۽ قرآن جو تفسير ۾ عربي محاوري کان ڪم بالڪل نہ ٿو ورتو وڃي.

Marfat.com

علامہ اقبال کي ان ڳالھہ جو ڏاڍو ڏک هو تہ قرآن جو علم ماڻهن مان کڄندو وڃي ٿو، ان ڪري هو دلي طور تي چاهي پيو تہ قرآن تعليمات عام ٿئي ۽ ماڻهو اسوهء حسنه ۽ سنتِ رسول صلي الله عليه وسلم جي اطاعت ڪن، پاڻ اڪثر ان ڳالھہ جي ماڻهن کي تلقين ڪندو هو-فرمائي ٿو:

چــون مسلمانـــان اگر داري جگر
در ضميرِ خـــويش و در قرآن نگر

يعني: جيڪڏهن مسلمان بڻجي رهڻ چاهيو ٿا تہ قرآن جي مطلب تي غور ڪريو ۽ پاڻ پنهنجي ضمير کي سڃاڻو.

منزل و مقصود قـــــرآن ديگر اســـت
رسم و آئينِ مسلمــــــان ديگر است

يعني اسلام جو آئين قرآن آهي پر قرآن جي منزل مقصود اوهان ۾ نہ ٿي ڏسجي:

برگ و ســـازِ ما کتاب و حکمت است
اين دو قـــوتَ اعتبارِ ملـــــت اســت

يعني: ملت جي عزت و آبروء جون طاقتون ڪتاب ۽حڪمت آهي،

بنده مـــؤمن ز آيـــات خـــداست
اين جهـــان انور بر اوچـــون باست

يعني، قرآن جي ذريعي هڪ وڏي انقلاب آڻڻ جي لاء سندرو

Marfat.com

ھڏي تيار ٿيو.

اے چــــو شبنم بــــر زمين افــتنده

در بــغــــل داري كـتـاب زنــــده

يعني: ملت اسلامي جي نشاةِ ثانيہ احيا اسلام ۽ احياء قران سان لاڳاپيل آهي.

اے كہ مـي نــــازي بہ قــــرآن عظيم

تا كجــــا در حجــــره ها باشي مقيم

يعني: تزكيہ نفس، تصفيہ قلب ۽ تجلي روح جو اثرائتو ذريعو بہ قرآن حكيم آهي.

جــــزبہ قرآن ضيغمي روباهي اســت

چہ فقرِ قــرآن اصــــل شــاهنشاهي است

فقرِ قــــرآن اخــــتلاط ذكــر و فكــر

فكر را كـــــامــل نہ ديــدَن جــزبہ ذكر

يعني: سيني مرضن جي لاءِ شفا جو نسخو بہ آهي ۽ ملت جي جان ۾ نئون روح وجهڻ جي لاءِ آب حيات بہ قرآن جي چشمي مان ملي سگهي ٿو.

يہ راز كسي كـــو معلوم نهين كہ مومن

قاري نظر آتا هــــے حقيقت مين هے قرآن

يعني: قرآن تي مؤمن جو حقيقي عمل هجي.

Marfat.com

از یک آئینِ مسلمان زنده است
پیکرِ ملت ز قرآن زنده است

يعني: مسلمان جو دستور هڪ ئي آهي يعني قرآن ۽ ان ۾ ئي سندن قومي زندگي لڪيل آهي ۽ قرآن ۾ ئي سندن طاقت جو راز آهي.

گر تو میخواهي مسلمان زیستن
نیست ممکن جز بہ قرآن زیستن

يعني: جيڪڏ اوهان مسلمانن وانگر زنده رهڻ چاهيو ٿا ته اهو قران تي عمل ڪرڻ کانسواءِ ناممڪن آهي.

از تلاوت بر تو مي خواني کتاب
تو ازوکامي کہ مي خواهي بیان

يعني: تلاوت سان ته تون ڪتاب پڙهي سگهين ٿو. پر ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ان ڪتاب جي ذريعي پنهنجا اعليٰ مقصد حاصل ڪر.

صد جهان باقي است در قرآن هنوز
اندر آیاتش یکي خود را بسوز

يعني: اڄ به قرآن ۾ سوين اهڙيون دنيائون موجود آهن جن کي تلاش ڪرڻو آهي پر ان لاءِ رڳو تلاوت سان ڪم نه هلندو بلڪ قرآن جي باهه ۾ پاڻ کي پڙڪائڻو پوندو.

قلب مومن را کتابش قوت است
حکمتش حبل الورید ملت است

Marfat.com

يعني: مومن جي دل ته قرآن مان قوت علم حاصل ڪري ٿي ۽ انهي ڪتاب جي حڪمت ڪان وٺي هو پنهنجي ملي طاقت کي قائم رکي سگهي ٿو.

گــرتو مي خواهي مسلمان زيستن
نيست ممڪــــن جُز بہ قـــرآن زيستن

يعني: جيڪڏهن تون مسلمان واري زندگي گذارڻ چاهين ٿو ته اها قرآن تي عمل ڪان سواءِ ناممڪن آهي.

آن ڪـتاب زنـده، قـــرآن حڪيم
حڪمتِ او لايـــزال است و قـديم

يعني: قرآن ۽ حـڪـمت هـئي هـمـيشـہ، قـديم ۽ زنده رهڻ واريون شيون آهن.

نقش قـــرآن تـــا دربن عالم نشست
نقش پائے کــــــاهن و پاپا شکست

فاش گـــويم آنچہ در دل مضـمر اسـت

اين کتابے نيـــست چـيزے ديگـر است

آفريـــديء شــــرع و آئيـنـے دگـر
آنکـے بـــانورِ قـــرآنــش نـگر

جڏهن قرآن نازل ٿيو ته سڀ مذهب منسوخ ٿي ويا. ڪاهن ۽ پاپائيت سڀني جا طريقا مٽجي ويا جيڪڏهن منهنجي دل جي ڳالهہ پڏٽي اٿو ته پڌو! هن ڪتاب ڪان سواءِ هاڻي ڪو بہ ڪتاب ناهي اي

Marfat.com

روس! تو هڪ نئون قانون ۽ نئين شريعت ايجاد ڪئي آهي، نہ تہ انجي ضرورت هئي ۽ نہ ئي مڪمل آهي. ڪجهہ قرآن جي نور جي گهرائين ۾ گهوري تہ ڏس تہ توکي سڀ ڪجهہ معلوم ٿي ويندو.

علامہ اقبال فقر کي تمام گهڻو بيان ڪيو آهي هو انکي فقرِ قرآن چوي ٿو جيڪو اسوه حسنہ آهي. پڻ هو فقر مان مراد صحيح واٽ جي سڃاڻپ، توحيد، خود احتسابي، ساري ڪائنات جو احتساب ۽ ڪلمہ لاالہ جي گهرائين ۾ پهچي وڃي ٿو. اهو سڀ ڪجهہ قران مجيد منجهان ئي حاصل ٿئي ٿو-فرمائي ٿو.

چيست فقر اے بندگان آب و ل
يک نگاہ راه بين، يک زنده دل
فقر کار خويش را سنجيدن است
بردو حرف لااله پيچيدن است
فقر قرآن احتسابِ هست و بود
نے رباب و مستي ورقص و سرود
برگ و ساز او ز قرانِ عظيم
مردِ درويشے نہ گنجد در گليم

علامہ اقبال فقر جي اهڙي دولت جي مسلمانن جي حق ۾ دعا پڻ گهري آهي:

سوچا بھي هے اے مردِ مسلمان کبھي تونے
کيا چيز هے فولاد کي شمشيرِ جگر دار
پوشيده چلے آتے هيں توحيد کے اسرار
الله کرے تجھ کو عطا جدت کردار

Marfat.com

فقرِ دين ۽ فقرِ دنيا جو فرق اقبال خوب واضح ڪيو آهي،

اک فقر سکھاتـــا ھے صيّاد کــو نخچيري
اک فقر سے کھلتے ھيں اســرارِ جھـان گيري

ڊاڪٽر اقبال ويهين صدي ۾ قرآن حڪيم جي تعليمات اهڙي ته طريقي سان پيش ڪيون جو جديد دور جا ماڻهو آسانيءَ سان سمجهي سگهن ۽ قبول ڪري سگهن-ان سان گڏوگڏ پاڻ اسوه حسنه ۽ اطاعت رسول صلي الله عليه وسلم ڏانهن تمام گهڻو توجه ڇڪرايو. پڻ مسلمان امت کي تاڪيد ڪيو ته هو قرآن ۽ سنت جي عملي تفسير يعني سيرت محمد صلي الله عليه وسلم جي اتباع، پيروي ۽ اطاعت ڪري دين و دنيا ۾ فلاح ۽ ڪاميابي حاصل ڪن.

علامه اقبال جي نثر ۽ نظم جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ ڪابه ڳالهه قرآن ۽ سنت کان هٽي ڪري نه ڪئي اٿس، سندس تعليمات جو بنياد قرآن ۽ اسوه حسنه آهي، ان سلسلي ۾ عطيه فيضي فرمايو آهي ته ”اقبال جو خيال دنيا جي ٻين ليکڪن جي ڀيٽ ۾ بالڪل انوکو هو ۽ مان رڳو اهو چئي سگهان ٿي ته ان امتياز ۽ خصوصيت جو بنيادي سبب ان علم ۾ لڪيل آهي جيڪو هن قرآن تعليمات مان ورتو هو. مان اهو نه ٿي چئي سگهان ته هن قرآني الفاظ جي حقيقي مفهوم جو مڪمل طور تي ادراڪ ڪيو هو. پر حقيقت اها آهي ته هن پنهنجي ڪيترن ئي خيالن جو بنياد ان مقدس ۽ الهامي ڪتاب تي ئي رکيو هو.

مرزا جلال الدين بيريسٽر ايٽ لا ان ڏس ۾ لکي ٿو ته ”قرآن

Marfat.com

جي مفهوم تي هن جي سدائين نظر رهي، قرآن پاڪ پڙهندو هو تہ هڪ هڪ لفظ تي غور ڪندو هو بلڪ جڏهن هو وڏي آواز سان پڙهندو هو تہ قرآن جي آيتن تي فڪر ڪندو هو ۽ انهن ڪان متاثر ٿي روئيندو هو، سندس آواز ۾ پڻ ڪشش هئي جو ماڻهو ٻڌي پگهرجي ويندا هئا.

پروفيسر يوسف سليم چشتي لکي ٿو تہ" جنهن شخص قرآن ڪريم پڙهيو ۽ نہ سمجهيو سو ڪلام اقبال جي مفهوم سمجهڻ ۾ ڪامياب ٿي نہ سگهندو، ان جو سبب هي آهي تہ ڪلام اقبال جو بنياد قرآن آهي ان ڪري پهرين قرآن پڙهو، پوءِ اقبال جي ڪلام مان حظ ۽ فيض وٺو.

انهيءَ ڪري ڊاڪٽر خليفہ عبدالحڪيم فرمايو تہ "اقبال قرآن جو شاعر آهي ۽ شاعر جو قرآن آهي"

فقير سيد وحيد الدين بيان ڪري ٿو تہ " ڊاڪٽر اقبال وٽ هڪ نئون ملاقاتي آيو ۽ ڪانئس پڇيائين "اوهان اڄ تائين مذهب، اقتصاديات، سياسيات، تاريخ ۽ فلسفي وغيره تي جيڪي بہ ڪتاب پڙهيا آهن انهن منجهان بلند پايہ جو ۽ حڪمت وارو ڪتاب ڪهڙو آهي؟ ڊاڪٽر صاحب جواب ٻڌندي ئي ڪرسي تان اٿيو ۽ اندران هڪ ڪتاب آڻي سندس هٿ تي رکي چيائين! قرآن ڪريم-

هڪ ٻيو واقعو بيان ڪري ٿو تہ "سندس ڀيڻ جي شادي ٿي چڪي هئي پر ڪن ڳالهين جي ڪري ڀيڻ ۽ ڀيڻيوي جي پاڻ ۾ ناراضگي ٿي پئي جنهن ڪري سندس ڀيڻ پنهنجي والدين ڏانهن هلي

Marfat.com

آئي، ڪجھ عرصي ڪان پوءِ جڏهن سندس پيءُ جا ساهرا ناهه ڪرڻ آيا تہ پاڻ راضي نہ پئي ٿي نيٺ جڏهن سندس والد صاحب هيءَ آيت پڙهي والصلح خير (ناهہ بهتر آهي) تہ ايترو ٻڌڻ هو ۽ علامہ صاحب خاموش ٿي ويو، سندس چهري جو رنگ متجي ويو ٿوري دير کان پوءِ جڏهن والد صاحب ڪانئس پڇيو تہ ڪهڙو فيصلو آهي؟ تہ علامہ صاحب چيو تہ "اهوئي جيڪو قرآن فرمائي ٿو".

ڊاڪٽر اقبال کي ان ڳالهہ جو ڏاڍو افسوس ٿيندو هو تہ ماڻهو رڳو پنهنجي مقصد لاءِ قرآن کان مراد وٺن ۽ استعمال ڪن پر حقيقي عمل کان بي خبر هجن تنهن ڪري چوي ٿو"قرآن ڪريم ان اعتبار کان تمام مظلوم ڪتاب آهي جو دنيا ۾ جنهن کي ٻيو ڪجھ نہ ٿو ملي سو ان جي ترجمي ۽ تفسير ۾ مصروف ٿي وڃي ٿو جڏهن تہ اها تمام نازڪ ۽ محتاط ذميواري آهي، شايد انهي ڪري فرمايو هيائين تہ:

احــكام تيــرے حق هيں، مگـــــر اپنے مفسر
تاويل سے قـــرآن كـــــو بناسكتے هيں پاژند
خـــود بدلتـے نهيں، قرآن كـــو بـــدل ديتے هيں
هـــوئے كس درجہ فقيهـــــان حــرم بے توفيق
ان غلامون كا يہ مسلک هے كہ ناقص هے كتاب
كہ سكـــهاتي نهيـن مؤمن كـــو غلامي كے طريق

علامہ اقبال جو تعلق قرآن سان ڪيترو هو؟ هن واقعي مان بہ معلوم ٿي سگهي ٿو: عرشي صاحب هڪ ڀيري ڪانئس پڇيو تہ

Marfat.com

"اسلام قرآن، احاديث روايات ۽ فقہ جي ڪتابن سان مڪمل ٿئي ٿو يا رڳو قرآن سان، پاڻ جواب ۾ چيائين، اهي شيون تاريخ ۽ معاملات تي مشتمل آهن. انهن جي بہ ضرورت آهي پر اسلام جو اصلي روح قرآن مجيد ۾ مڪمل طرح سان اچي چڪو آهي-الله تعاليٰ جي منشا ۽ مرضي معلوم ڪرڻ جي لاءِ اسان کي قرآن کان ٻاهر وڃڻ جي ضرورت نہ آهي.

ڊاڪٽر اقبال پنهنجو سڀ کان آخري ڪتاب قرآن مجيد تي لکڻ تي چاهيو ۽ ان تي هن وڏي عرصي کان غور و فڪر ڪيو. ان سلسلي ۾ سر راس مسعود مرحوم کي لکيائين تہ "اهڙي ريت منهنجي لاءِ ممڪن آهي تہ مان قرآن تي عهدِ حاضر جي افڪار جي روشني ۾ پنهنجا اهي نوٽ تيار ڪريان ها جيڪي وڏي مدت کان منهنجي غور نيٺ آهن پر خبر نہ آهي تہ ڇاجي ڪري ايئن محسوس ٿئي ٿو تہ منهنجو اهو خواب تعبير نہ ٿي سگهندو-جيڪڏهن مونکي زندگيءَ جون عارضي گهڙيون وقف ڪرڻ جي لاءِ باقي مليون وڃن تہ مان سمجهان ٿو تہ قرآن ڪريم جي انهن نوٽن (Notes) کان بهتر مان ڪا ٻي پيش ڪش پوري دنيا جي مسلمانن لاءِ نہ ٿو ڪري سگهان-

علامہ صاحب "اسلامي اصول فقہ جي تجديد"

(Reconstruction of Islamic Jurisprudence)

جي نالي سان ڪتاب لکڻ چاهيو ٿي تہ جيئن ڏسجي تہ قرآن پاڪ انهن مسئلن جي رهنمائي ڪهڙي انداز ۾ ڪئي آهي-پر افسوس! صد افسوس! جو ڊاڪٽر صاحب اها پنهنجي ڇڳي خواهش پوري ڪري

Marfat.com

نہ سگھيو، جيڪڏهن پنهنجي مطالعي جو نچوڙ ۽ خلاصو عوام جي سامهون پيش ڪري ها تہ شايد ڪن خاص ۽ اهم پهلوئن مان رهنمائي ملبي سگهي ها-پنهنجي هئي خط ۾ سر راس مسعود مرحوم کي ان ڪم جي نہ ٿيڻ تي لکيائين تہ

"چراغِ سحر هون بجها چاهتا هون"

بهرحال انهن تمام واقعات ۽ علامہ اقبال جي شاعريءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪيس قرآن ڪريم سان ڪيڏي نہ محبت ۽ چاهہ هو، تنهن ڪري مسلمانن جي لاءِ بہ پنهنجي پيغام ۾ ان ڳالهہ تي زور ڏنو تہ هو قرآن مجيد کي پڙهن، سمجهن ۽ ان مان ڪماحقہ هدايت حاصل ڪن، ڀاڻ فرمائي ٿو.

وہ زمانے مين معزز تهے مسلمان هوکر
اور تم خوار هوئے تاركِ قرآن هوکر

Marfat.com

سڪندر علي چنه

بــيا به مجلِس اقبال

علامہ اقبال جي زندگيءَ سندس فڪر ۽ فن تي جيترو لکيو ويو آهي شايد ئي ويهين صديءَ جي ڪنهن جديد مسلم دانشور تي لکيو ويو هجي. هر وڏي شخصيت وانگر، اقبال رحه تي بہ مخالفت ۽ موافقت ۾ لکيو ويو آهي ايتري قدر جو سندس فرزند، جسٽس ڊاڪٽر جاويد اقبال کي چوڻو پيو تہ ”اقبال شناسيءَ سان گڏوگڏ اقبال دشمني بہ هڪ مستقل موضوع بنجي ويو آهي“. ان جو سبب بہ غلط فهمي ۽ ڪج بحثيءَ تي آهي-ٻنهي ڌرين افراط ۽ تفريط کان ڪم ورتو آهي-اقبال جي موافقت ۾ لکندڙ سندس حمايتين ايتري قدر تہ غلو ۽ مبالغہ آرائيءَ کان ڪم ورتو آهي جو کيس حڪيم الامت ۽ شاعرِ مشرق جا خطاب ڏنائون ڇڻ تہ اقبال انسان نہ بلڪہ فرشتو هجي. ايتري قدر شخصيت پرستي خود اقبال شناسيءَ جي راهہ ۾ رڪاوٽ جو باعث بڻي آهي-مخالفن وري اقبال کي تصوف جو دشمن، نئين راسخ الاعتقاديت جو تشڪيل ڏيندڙ ، درباري ۽ قصيده گو، فڪرِ معاش کان عاري، ۽ فاشزم جي تعليم ڏيندڙ ڪوٺيو. هڪڙو ٽيون طبقو اشتراڪين جو آهي جن اقبال جي ڪجھ نظمن مثلاً: ”لينن-خدا کے حضور میں“ ۽ ”الله کا پیغام-فرشتوں کے نام“ جي بنياد تي دعويٰ ڪئي تہ اقبال اشتراڪي هو-اقبال جا حمايتي ضد تي سندرو ٻڌي بيهي ٿا رهن تہ

Marfat.com

اقبال، فڪرِ مغرب کان ڪجهہ بہ اخذ نہ ڪيو آهي، تہ وري اقبال مخالفن جو سڄو زور ان تي آهي تہ اقبال وٽ جيڪو ڪجهہ آهي سو مغرب کان مستعار آهي ۽ هو نطشي ۽ برگسان جو نقال آهي-غرض تہ اقبال شناسي ۽ اقبال دشمنيءَ تي ٻڌل مواد ۽ اقبال جي شارحين طرفان متضاد تشريحون ۽ سمجهاڻيون پڙهي، هڪ قاري ان نتيجي تي پهچي ٿو تہ:

شُد پريشان خوابِ من-از ڪثرتِ تعبير ها

پر پريشان نہ ٿيڻ کپي ڇو تہ اهوئي سندس مقبوليت ۽ وڏي دانشور هجڻ جي ثابتي آهي-تاريخ ۾ سيني وڏين شخصيتن سان ايئن ئي ٿيندو رهيو آهي-لطيف رحہ کي ڏسو، هڪڙا سندس شاعريءَ کي صوفياء ۽ اولياء جي ملفوظات ۽ قرآن ۽ حديث جي روشني ۾ ڏسن ۽ ٻيا وري کيس محض دنياوي ۽ مادي نقطہ نگاه سان پرکين ٿا.

حقيقت پسندي کان ڪم وٺندي ڏسبو تہ اقبال بہ هڪ گوشت پوست جو انسان هو ۽ سندس ارد گرد جيڪو ڪجهہ ٿي رهيو هو ان کان متاثر ٿيڻ ۾ سندس دانشورانہ يا شاعرانہ عظمت گهٽجي کانہ ٿي ۽ نہ ئي سندس ذهني ۽ فڪري ارتقا ، مطالعي ۽ مشاهدي جي بنيادن تي تبديل ٿيندڙ نظرين ۽ لاڙن جي بنياد تي کيس منافق چئبو-غلطين کان پاڪ ، تضاد ۽ تڪراء کان بري صرف الله جو ڪلام آهي ۽ الله طرفان انبياء عليهم السلام کي جيڪو وهبي علم ملندو آهي اهو مستقل نوعيت جو هوندو آهي-اِهوئي سائنسي ۽ علمي نهج آهي تہ انسان جسماني نشو نما سان گڏ ذهني طور تي بہ ترقي ڪندو رهي ٿو- ڪسبي علم جو اهوئي طريق آهي، ان کان انڪار،

Marfat.com

علم جو انڪار ڪرڻ آهي.

اقبال بہ هڪ دردمند انسان ۽ متلاشي ذهن هو جنهن جي فڪري لاڙن ۾ ڪيئي لاهيون ۽ چاڙهيون آهن.-مثلاً: اقبال بہ ابتدا ۾ غير منقسم هندوستان جي ٻين دانشورن وانگر متحده هندي قوميت جو پرچارڪ هو جو ان ڪي پنهنجين نظمن: تصويرِ درد-آفتاب-همالہ-ترانہ ۽ هندي ۽ نيا شوالا ۾ اعليٰ الاعلان بيان ڪيو اٿس- پر پوءِ وسيع مطالعي ۽ مشاهدي ۽ مغربي دنيا ۽ يورپ جي فڪري مطالعي ڪيس محدود ذهني رجحان ڪان بين الاقوامي وطنيت جو شعور ڏنو ۽ محدود وطني تصور جي نفي ڪندي چيائين:

ان تازه خدائون مين بڑا سب سے وطـــن هے
جو پيرهن هے اس کا وه مذهب کا کفن هے.

ان ڪان سواءِ اقبال شروع ۾ وحدت الوجود جو قائل بہ هو ۽ ان نظريي جو بہ سرِ عام اعلان ڪيائين.

تارے ميـــن وه، قمر مين وه، جلـوهء سحر مين وه
چشمِ نظـــاره مين نـــہ تـــوُ، سرمهء امتياز دے

1905 ڪان 1908 تائين اعليٰ تعليم لاءِ انگلستان وڃڻ ۽ اتي انهن صوفيانہ مخطوطات، ملفوظات ۽ ڪتابن جو مطالعو ڪرڻ، جيڪي هندستان ۾ ناپيد هئا ۽ ايراني مابعدالطبيعيات تي ڊاڪٽريٽ ڪرڻ سان، اقبال جي وحدت الوجود جي مسلڪ ۾ تبديلي آئي ۽ وحدت الشهود جي فلسفي ڪي قبول ڪيائين ۽ آخري عمر تائين ان جو قائل رهيو. حاصل مطلب تہ اقبال بہ مختلف وادين جو سير ڪندو رهيو-قرآن

Marfat.com

شاعرن جي سلسي ۾ هڪ دائمي اصول بيان ڪيو آهي تہ:

وَالشّعرَآءُ يَتبعُهُمُ الغَاوۡنَ-اَلَمۡ تَرَ اَنَهُمۡ فِي كُلِ وَادٍ يَهيمُونَ وَاَنَهُمۡ يَقُولُونَ مَالاَ يَفعَلُون (سورة الشعرا 226)

"۽ شاعرن پٺيان گمراه ماڻهو هلندا آهن-ڇا تون نہ ٿو ڏسين تہ هُو هَر واديءَ ۾ ڀٽڪن ٿا ۽ جيڪو چون ٿا اُهو نہ ٿا ڪن"

اقبال رحہ صحيح معنيٰ ۾ اسلامي فڪر کي مڪمل طور تي پنهنجي شعرن ۽ فڪر جو بنياد 1908ع ۾ يورپ واپسيءَ کان پوءِ ڪيو آهي-جيئن تہ پاڻ اقرار ڪيو هئائين تہ:

"يورپ نے مجھے مسلمان کردیا"

وطن واپس اچڻ کان پوءِ اقبال رحہ 1920ع تائين پنهنجي نظرياتي ڪشمڪش ۽ فڪري بنياد جي تيارين ۾ مصروف رهيو ۽ 1920ع کان پوءِ اسين کيس ڀرپور هڪ اسلامي بيداري جي محرڪ جي شڪل ۾ ڏسون ٿا. کيس هندوستاني مسلمانن کي انفرادي تشخص يا سڃاڻپ، خودداري ۽ غيرت جو درس ڏيندي ڏٺون ٿا-ان لاءِ علامہ اقبال رحہ فارسي ۽ اردو ادب ۾ تڪبر ۽ وڏائي لاءِ استعمال ٿيندڙ اصطلاح "خودي" کي بلڪل ان جي برعڪس مفهوم ۾ پيش ڪيو-اقبال جي مڪمل فلسفي ۽ فڪر جو بنيادي نقطو اهوئي رهيو تہ خودي کي بيدار ڪيو وڃي.

اقبال کي پاڻ بہ اهو احساس هو تہ لفظ خودي جو مروج مفهوم غلط فهمين جو باعث ٿيندو-تنهن ڪري هن "مثنوي اسرار

Marfat.com

خودي" جي ديباچي ۾ ان جي وضاحت ڪئي ته ان جو مطلب تڪبر نه پر تعين ذات آهي-اقبال اهو تصور نطشي جي "سپرمين" کان ورتو هجي يا عبدالڪريم الجيليءَ جي "انسانِ ڪامل" تانِ يا مولانا رومي جي "مردِ ڪامل" تان-ان جو بنيادي موضوع انسان آهي ۽ ان جي ڪامل نشو و نما-ان لاءِ اقبال اسرار خوديءَ جي آغاز ۾ مولانا رومي رحه جا اهي شعر ڏنا آهن جنهن ۾ مولانا رومي پڻ ان انسان جي آرزو ٿو ڪري جيڪو اقبال رحه کي مطلوب آهي.

دي شيــخ با چراغ همي گــشت گردِ شهر
کز دام ودد ملولم انــســانم آرزوست
زين همرهانِ سست عناصــر دلم گرفت
شيرِ خـــدا ورســتمِ دستانم آروزست
گفتم که يــافت مي نشود جسته ايم ما
گفت آن يافت مي نــشود آنم آرزوست.

يعنيٰ اقــبــال جي خودي جي تصــور جو مطلب آهي انــســانــي شخصيت جي مڪمل نشو و نما جنهن سان انسان منزل تي پهچي ۽ ان جي رضا الله جي رضا ٿي وڃي:

خودي کو کــر بلنـد اتــنـا که هر تقدير سے پهلے
خدا بندے سے خود پوچهے-بتا تيري رضا کيا هے

اقبال جا ٻه شعري مجموعا:

(1) اســرار خودي ۽ (2) رمـوز بيـخودي - حقـيقـت ۾ فـرد ۽ جماعت جو تصور بيان ڪن ٿا-"اقبال جي فلسفي جو حاصل ٿي اهو

Marfat.com

آهي تہ انسان ذاتي محنت ۽ اصلاحي ڪوشش سان اطاعت-ظبطِ نفس ۽ نيابتِ الاهيءَ جون ٽئي منزلون طي ڪندو خوديءَ جي انتهائي بلنديءَ تي پهچي ۽ پنهنجيون روحاني ۽ مادي ترقين ۽ صلاحيتن کي ملت لاءِ وقف ڪري ڇڏي".

خودي جي مرادي معنيٰ آهي پاڻُ-ذات-شخصيت فرد انفراديت ۽ بي خوديءَ جي معنيٰ آهي پنهنجو پاڻ کي وڃائي جماعت-امت-يا ملت ۾ مدغم ڪرڻ.

انفرادي نشو ونما لاءِ خودي يا شخصيت ۾ هيٺيان چار عناصر ضروري آهن:

قهاري و غَفّاري و قُـــدوســي وَ جبروت
يہ چـــار عناصر هون تو بنتا هے مسلمان

فرد جي آزادي ۽ سندس صلاحيتن جي مڪمل ترقي لاءِ لازم آهي تہ فرد، ذهني ۽ جسماني طور تي آزاد هجي-ان لاءِ توحيد ۽ ڪلمہ ، لا اِلہ الاالله ۾ يقين لازم آهي.

خودي کا سرِنهان لااِلہ الا الله

يعنيٰ فرد جي نشوونما لاءِ لازم آهي تہ هو شرڪ کان پاسو ڪري ۽ توحيد جو اقرار ڪري.

توحيد کان پوءِ رسالت جو اقرار ۽ سنت نبوي صہ جي پيروي لازم آهي:

هست دينِ مصطـــفـــيٰ ديــــنِ حــيات
شـــرع اُو تــــفـسيرِ آئـــينِ حيات

Marfat.com

گر زمـــيـنـــي، آسمـــــان ســـــازدَ تُرا
آنچہ حـــــق مـــي خــواهــد، سازد تُرا
خــستہ بـــاشي، اســتــوارت مـــي كـنـد
پختہ مثلِ كــــوهــسارت مـــــي كـند.

كي محمدّ سے وفا تونے تو هم تيرے هين
يہ جهان چيز هے كيا-لوح و قـلم تيرے هين.

توحيد ۽ رسالت تي ايمان آڻڻ کان پوءِ قرآن جي تعليمات تي عمل ڪرڻو آهي-ان لاءِ اقبال چوي ٿو تہ:

آن كتابِ زنــــده قـــــرآنِ حكيم
حكمـــــتِ اُو لا يـــزال است و قـــديم
نسخهء اســـرارِ تكـــوينِ حيات
بے ثبات از قـــــوتش گيرد ثـــبات
نـــوعِ انـــســان را پيا مِ آخـــرين
حـــامـــلِ اُو رحـــــمة للعالمين.

اقبال چاهي ٿو مسلمان ڏگهين ۽ طويل تفسيرن کان بچي پاڻ مختصر ترجمن سان قرآن جو براهِ راست مطالعو ڪن ڇو جو قرآن، هدايت جو ڪتاب آهي ۽ هدايت لاءِ ڏگهن بحثن جي نہ بلڪ زنده دل جي ضرورت آهي-تنهن ڪري،

ترے ضمير پہ جب تک نہ هو نزول كتاب
گره كُشا هے نہ رازي نہ صـــاحبِ كَشّاف

آخر ۾ هڪ دفعو وري گذارش ڪندس تہ اقبال رحہ ڪي

Marfat.com

ويهين صديءَ جي هڪ عظيم شاعر ۽ ڏاهي جي حيثيت سان ڏٺو وڃي ۽ سندس مطالعو بنا ڪنهن سياسي مفاد ۽ تنگ نظري ۽ تعصب ڪان هٽي ڪري ڪجي-اقبال رحہ جي زندگيءَ جا جيڪي بہ رنگ آهن، سندس ڪلام ۾ جيڪي بہ لاڙا ۽ رجحان موجود آهن، انهن سڀني کي اسان کي تسليم ڪرڻو پوندو پوءِ ڀلي اُهي اسانجي طبيعت، سوچ ۽ فڪر جي خلاف ئي ڇو نہ هجن-اقبال رحہ جي ڀرپور شاعريءَ مان جيڪڏهن لطف اندوز ٿيڻو آهي ۽ سندس فڪر جي خزاني مان جيڪڏهن ڪو فيض حاصل ڪرڻو آهي تہ اقبال رحہ جي خوبين ۽ ذاتي خامين جي مدفون قبرن کي کوٽڻ کان بهتر آهي تہ سندس ڪلام مان محظوظ ٿجي نہ کہ ان کان نفرت ڪجي-منهنجو ذاتي تجربو آهي تہ اقبال جي نظم-اردو ۽ فارسيءَ ۾ جيڪا دريا جي رواني آهي اُها قاريءَ کي بہ وجد ۾ آڻي ٿي-ان لاءِ ڪڏهن اقبال جو اردو يا فارسي ڪلام ضرور پڙهڻ گهرجي-بقول اقبال جي تہ:

بيا بہ مجلس اقبال و يک دو ساغر کش
اگرچہ سر نہ تراشد-قلندري داند

Marfat.com

پروفيسر محمد خان
مترجم: ارباب علي پکهيو

اقبال جو جمهوريت جو نظريو

علامہ اقبال نہ فقط هڪ حساس طبيعت شاعر هو پر ان سان گڏ هو هڪ بلند خيال مفڪر، ڏاهو، حڪيم، باشعور فلسفي ۽ هڪ تجربيڪار سياستدان بہ هو. اقبال جو ڪلام خودداري، جي باقيءَ حڪمت شعاري، فطرت نگاري ۽ فڪر جي پرواز تي مشتمل آهي. هن جي شاعريءَ ۾ هڪ تڙپ، سوز ۽ گداز آهي. هن جي شاعري سراپا جستجو ۽ آرزو آهي، اقبال جي شاعريءَ ۾ جدوجهد جو نياپو ڏنل آهي. ان ڪري ئي سندس عظيم فڪر بي حس روحن ۾ تڙپ پيدا ڪري هڪ عظيم انقلاب برپا ڪيو. ان ڪري ئي اسان آزاد ملڪ حاصل ڪيو. پاڪستان کي حاصل ڪرڻ لاءِ اسان کي لاتعداد قربانيون ڏيڻيون پيون آهن. جيڪي اڄ بہ اسان جي دلين ۾ تازيون آهن-افسوس آهي جو اسان انهن عظيم قربانين جي مقصد کي هوريان هوريان وساريندا پيا وڃون.

پاڪستان کي قائم ٿئي اڌ صدي گذري چڪي آهي، پر پوءِ بہ ان ڊگهي عرصي جي باوجود بہ اسان پنهنجي مقدس سر زمين کي تجربن جي چڪيا تي چاڙهي رهيا آهيون. اڄ اسين ملڪ ۽ قوم جي سطح تي پنهنجي لاءِ زندگي گذارڻ جو ڪو بہ حتمي لائحہ عمل مقرر ڪري نہ سگهيا آهيون. ماضي ۾ ۽ ڪنهن حد تائين ماضي قريب ۾

Marfat.com

دنيا اندر حڪومت جو طريقو گهڻي قدر بادشاهت رهيو آهي يا وري آمريت. جيئن جيئن زماني جي فهم ۽ ادراڪ عقل ۽ شعور ۾ اضافو ٿيندو ويو، تيئن تيئن باشاهت ۽ آمريت جي جڳهه جمهوريت اچي والاري آهي. اڄ سڄي دنيا اندر جمهوريت جو نالو بلند آهي، هن جمهوريت جو مطلب مغربي جمهوريت يا حڪومت جو اهو طريقو آهي جنهن ۾ انسانن جي حڪومت انسانن جي مٿان هوندي آهي. مشرق جي هن عظيم مفڪر ان حڪومت جي طريقي بابت فرمايو آهي ته:

سلطاني جمهور کا آتا هے زمانه،
جو نقش کهن تم کو نظر آئے مٹادو.

علامه اقبال جي هن شعر مان چٽيءَ طرح پڌرو آهي ته هو ماضيءَ جي بادشاهت ۽ آمريت جي حق ۾ نه هو، پر هن اهڙي قسم جي بادشاهي طريقي کي سخت لفظن ۾ ننديو آهي. علامه اقبال جي سموري زندگي سياست جي ڪشمڪش ۾ گذري. اقبال هڪ راست گو سياستدان هو. سياست ۾ مصلحت پسندي هن کي بالڪل پسند نه هئي، هو سياست جون عياريون ۽ شاطرانه چالن کي نفرت جي نگاهه سان ڏسندو هو. علامه اقبال زندگيءَ جو ڪجھ حصو يورپ ۾ گهميو ڦريو پر هن يورپ کي، عام ماڻهن وانگي نه ڏٺو. اقبال يورپ جو گهرو مطالعو ڪيو ۽ اتان جي رسمن، رواجن، مذهبي حالتن، اقتصادي معاشرتي ۽ سياسي نظام کي چڱيءَ طرح پرکي ڏٺو. آخر ۾ هو ان نتيجي تي پهتو ته مسلمانن جي اسلامي ۽ فڪري روح کي مغربي جمهوريت ختم ڪري نه ٿي سگهي. اقبال تاريخ اسلام ۽ مذهب اسلام جو مطالعو نهايت گهرائي سان ڪيو هيو، ان ڪري هو ان ڳالهه

Marfat.com

جو پڪو قائل هو تہ اسلام جو روح مغربي جمهوريت نہ پر توحيد آهي. مسلمان فقط روحِ اسلام مان رهبري ۽ رهنمائي حاصل ڪري سگهن ٿا ۽ ان ۾ انهن جي فلاح ۽ ڀلائي آهي.

اقبال جي خيال مطابق سڄي دنيا جي مسلمانن جي سياسي رهنمائيءَ جو فلسفو قرآن حڪيم ۾ موجود آهي، جنهن ۾ اسلامي معاشري جا خدوخال ۽ بنيادي قائدا ۽ قانون موجود آهن. علامہ اقبال کي برصغير جي مسلمانن جي مستقبل جي باري ۾ وڏو فڪر هو. هڪ ڀيري تقرير ڪندي هن چيو تہ "اڄڪلهہ هندستان ۾ جيڪي سياسي تصور اڀري رهيا آهن اهي اڄتي هلي اسلام ۽ ان جي فطرت تي اثر انداز ٿيندا. ان ڪري مان غلط سياسي تصورن کي وڌندو ويجهندو ڏسي برداشت ڪري نہ ٿو سگهان. علامہ اقبال جو خيال هو، تہ سياست جي پاڙ انسان جي روحاني زندگيءَ ۾ موجود هوندي آهي. اسان جو مذهب مسلمانن لاءِ زندگي ۽ موت وانگر ضروري آهي. ان لاءِ پاڻ هڪ هنڌ فرمايو اٿن تہ:

نسل اگر مسلم کي مذهب پر مقدم هوگئي
اڑ گيا دنيا سے تو مانند خـــــاکِ رهگذر

اقبال جي خيال مطابق مذهب مسلمانن لاءِ اڻ ٽر آهي ۽ اهوئي اسلام ۽ فطرت کي پڻ پسند آهي.

مذهب ۽ سياست پاڻ ۾ لازم ۽ ملزوم آهن. مذهب کانسواءِ سياست چنگيزي ٿي وڃي ٿي، جڏهن تہ مغربي جمهوريت ۾ مذهب ۽ سياست کي الڳ الڳ رکيو ويو آهي. مغربي جمهوريت ۾ ڏيکاءُ تہ آهي پر ان ۾ حقيقي سڪون ۽ فلاح جي کوٽ آهي. اقبال مغربي جمهوري

Marfat.com

نظام لاءِ چيو آهي تہ:

توني كيا ديكها نهين، مغرب كا جمهوري نظام،
چهره روشن، اندرون چنگيز سے تاريک تر.

علامہ اقبال سياست ۽ مذهب ۾ کو بہ فرق نہ ٿي چاتو. علامہ صاحب جي سياست جو بنياد مذهب اسلام تي آهي، جيڪو دين فطرت آهي، ان ڪري علامہ اقبال بر صغير جي مسلمانن کي سمجهايو تہ:

اپني ملت پر قياس، اقوام مغرب سے نہ کر
خاص هے ترکيب مين قومِ رسول هاشمي.

مشرق جي هن عظيم مفڪر مغربي جمهوري نظام جي ڪجهہ ڳالهين کي پسند پڻ ڪيو، جن جو تعلق پڻ ڪٿي ڪٿي اسلام سان ٺهڪي ٿي آيو. علامہ اقبال مغربي جمهوريت جو مداح هرگز نہ هيو چاڪاڻ تہ هن طرزِ حڪومت ۾ انسانن جي حڪومت، انسانن تي هوندي آهي ان ڪري هن نظام ۾ ماڻهن کي ڳڻيو ويندو آهي پر انهن جي پرک نہ ڪئي ويندي آهي. هن نظام ۾ انسان جا پنهنجا ٺاهيل اصول هوندا آهن، جيڪي غلطين ۽ خامين کان هرگز پاڪ نہ هوندا آهن. علامہ اقبال جي نظر ۾ مغرب جو جمهوري نظام هڪ اهڙو وقتي نظام آهي، جنهن جي ظاهر ۽ باطن ۾ فرق آهي. هڪ مخصوص سرمائيدار طبقي، سياسي جماعتن ۽ نشر و اشاعت جي وسيلن تي قبضو ڪري عوام کي گهيري ورتو آهي ۽ آزاديءَ جي نالي تي جادو ڦيٽو ڪري ماڻهن کي گمراه ڪري ڇڏيو آهي. علامہ اقبال فطرتاً جمهوريت پسند هو، پر ان جي جمهوريت تي ان بي مثل

Marfat.com

شخصيت ۾ لاثاني هستيءَ جو قبضو آهي، جنهن جو وجود رشد و هدايت ۾ سراپا نور آهي.

علامه اقبال هر ڳالهه ۾ رسول اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جي ذاتِ اقدس ڏانهن رجوع ڪندو هو. ان ڪري اقبال جي ذهن ۾ هڪ اسلامي فلاحي رياست جو خاڪو موجود آهي.

علامه صاحب پنهنجي هڪ تقرير دوران چيو ته:

"هاڻي وقت اچي ويو آهي جو اسلامي فڪر ۽ اسلامي طرزِ حيات جو اپياس ڪري عوام کي ٻڌايو وڃي ته اسلام جو اصل مقصد ڇا هو"

علامه اقبال جي هيءَ خواهش هئي ته مسلمان اسلام جي روح کي سمجهن ۽ ان تي عمل ڪن.

Marfat.com

ڊاڪٽر وحيد الدين
مترجم بشير احمد مهر

خدا جو تصور ۽ دعا جو مفهوم

اقبال جي نظر ۾

پنهنجي ٽئين خطبي ۾ علامہ محمد اقبال خدا جي تصور جي نوعيت تي بحث ڪندي چوي ٿو تہ ” ڇا خدا فرد آهي جنهن تي انا جو اطلاق ڪري سگهجي يا اهو ڪو مبهم ڪائناتي اصول يا قانون آهي. اسلامي توحيد يا وحدانيت جيڪا خدا جي لم يلد ولم يولد هجڻ تي ايترو اصرار ڪري ٿي ان ۾ هڪ لطيف نڪتو سمايل آهي، هتي اقبال، برگسان جي خيالن سان متفق آهي ان حوالي سان ان حقيقت ڏانهن نشاندهي ڪري ٿو تہ اولاد پيدا ڪرڻ ۽ نسل وڌائڻ جو عمل، انفراديت ۽ فرد جي فرديت هڪبئي جي نفي ڪن ٿا. انفراديت جا بہ درجا آهن ۽ هر فرد اولاد پيدا ڪرڻ ۽ نسل وڌائڻ ذريعي پنهنجي تخريب جو سامان پنهنجي اندر پوشيده رکي ٿو.

قرآن ۾ خدا کي نور چيو ويو آهي پر ان مان همہ اوست جي نظرئي جي تائيد نہ ٿي ٿئي بلڪہ خدا جي فرديت ظاهر ٿئي ٿي.

موجوده سائنسي تحقيق موجب اهو چئي سگهجي ٿو تہ نور جي تشبيهہ خدا جي همہ گيريت کي ظاهر ڪري ٿي، پر ڇا فرديت، محدوديت کي ظاهر ڪري ٿي؟ ڇا فرد جو محدود هئڻ ضروري آهي؟ ڇا خدا کي انا چوڻ سان ان جو محدودو هئڻ لازم نہ ٿو ٿئي؟ اهو سوال ان ڪري پيدا ٿئي ٿو جو اسين لامحدود جو تصور، زمان ۽ مڪان

Marfat.com

جي دائري ۾ ڪندا آهيون خدا تہ لامحدود آهي ۽ زمان ۽ مڪان کان اتاهون آهي. موجوده سائنس مطابق نيچر (فطرت) جامد ۽ غير متحرڪ نہ آهي جنهن جي جڳهہ خلا هجي پر نيچر واقعات جي گڏيل رشتن سان منظم آهي بلڪہ نيچر جي تصورات جو زمان ۽ مڪان ئي بنياد آهن، پين لفظن ۾ زمان ۽ مڪان فڪر جون تعبيرون آهن. قرآن جي تصـــور جا اهم جزا هي آهن: خدا جي خلاقي، خدا جو علم ۽ سندس قدرت ۽ ابديت. محدود ذهن نيچر کي هڪ غير جي حيثيت سان ڏسي ٿي، جنهن کي هو تخليق نہ ٿو ڪري. ان نظرئي مطابق تخليقي عمل هڪ مخصوص واقعي جي شڪل اختيار ڪيو وڃي، جنهن جو هڪ زنده خالق سان ڪو بہ تعلق ۽ واسطو ڪونهي ۽ جيڪو ان جي مقابلي ۾ محض هڪ تماشائي جي حيثيت رکي ٿو. ان نظرئي مطابق نيچر ابدي زندگيءَ جو صرف هڪ اتفاقي حادثو بڻجيو وڃي.

تخليقي عمل، ان معنيٰ ۾ نہ ٿو ٿئي، تہ ڪائنات هڪ طرف آهي ۽ خالقِ ڪُلّ ٻئي طرف. وچ ۾ هڪ تمام اڻ ڪٽ مڪان آهي، زمان، مڪان ۽ مادو صرف فڪري تعبيرون آهن ۽ بذات خود ڪو بہ وجود ڪونہ ٿيون رکن. تخليق هڪ اڻ ٽٽندڙ عمل آهي. وائيٽ هيڊ جي ان قول سان اقبال متفق ٿيندي نظر اچي ٿو. تہ هميشہ باقي رهڻ جي جستجو عالم طبيعات کي پيدا ڪيو آهي، پر ان کان بہ هڪ قدم اڳتي وڌندي اقبال چوي ٿو تہ اها دنيا جنهن کي ذهن پنهنجي هميشہ باقي رهڻ جي جستجو ۾ پيدا ڪيو آهي ان جو اصل مرڪز خودي آهي جنهن ۾ دوام ۽ تغير ٻئي بہ ابتڙ صفتون پاڻ ۾ گڏ جيو وڃن.

هاڻ سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ خدا جي تخليق ڪهڙي صورت ۾ پنهنجو عمل ڪري ٿي اقبال اشعرين سان ڪنهن حد تائين اتفاق

Marfat.com

ڪندي نظر اچي ٿو، ڇو جو اقبال جي نظر ۾ اشعرين جو نظريو ارسطو خلاف بغاوت جو پهريون قدم هو.

اشعرين مطابق ڪائنات جوهرن (Atoms) تي مشتمل آهي، اهي جوهر اهڙا جزا آهن جن کي ورهائي نہ ٿو سگهجي، جوهر هر وقت خدا جي تخليقي قوت ذريعي پيدا ٿين ٿا. جيئن تہ خدا جي تخليقي توانائيءَ جي ڪابہ حد نہ آهي، تنهن ڪري جوهر بہ پنهنجي تعداد ۾ محدود نہ ٿا ٿي سگهن، اهي پنهنجي اصل ۾ ڪو حجم (Magnitude) نہ ٿا رکن ان ڪري اهي مڪان يا جاءِ نہ ٿا والارين، جيڪڏهن اهي جڳهہ نہ ٿا والارين تہ پوءِ انهن جي حرڪت جو تصور ڪيئن ڪيو وڃي، ان ڪري هاڻ خلا (Space) کي مڃڻ ضروري ٿيو پوي، ۽ خلا جي پنهنجي هڪ مستقل حيثيت ٿيو وڃي، مشهور معتزلي عالم نظام ان مشڪل کي منهن ڏيڻ لاءِ طفره جي تصور جو سهارو ورتو تہ متحرڪ جسم هڪ وڏي ڇلانگ سان هڪ مقام کان ٻئي مقام ڏانهن منتقل ٿيو پوي.

موجوده دور ۾ اضافيت جي نظرئي (Theory of Relativity) مطابق جيڪي جيڪي تجربا ڪيا ويا آهن انهن مان خبر پوي ٿي تہ متحرڪ جسم پنهنجي رستي کي تسلسل سان طئي نہ ٿا ڪن، ان نظرئي کي طبيعات ۾ (Theory of Quantum) جو نالو ڏنو ويو.

جوهر جي ٻي خاصيت مسلسل پيدا ٿيڻ آهي، اشعرين مطابق جوهر متضاد صفتن جا حامل ٿين ٿا. جيئن زندگي ۽ موت، حرڪت ۽ سڪون. بقا جهڙي ڪا بہ شيءَ انهن وٽ موجود ڪونهي، ڪنهن بہ شيءَ جي مستقل حيثيت ڪونهي جنهن کي اسين نفس چئون ٿا. اهو

Marfat.com

بہ جوهرن جو مرڪب آهي نفس هڪ عرض (Accident) يا حادث آهي، وري اهو چوڻ تہ روح هڪ لطيف مادو آهي خالص ماديت جو تصور آهي، حرڪت کي اسين زمان کان الڳ نہ ٿا ڪري سگهون، جيئن تہ زمان جو سرچشمہ حيات نفس آهي، ان ڪري نفس حيات جي اساسي نوعيت هوندو ۽ جيڪڏهن حيات نہ هجي ها، تہ نہ زمان هجي ها، ۽ نہ ئي وري حرڪت جسم تہ ان عمل جو نظر ايندڙ ۽ قابل پيمائش اظهار Manifestation جو نالو آهي.

اشعرين جي تخليقي تصور، تخليق پيهم اقبال کي متاثر ڪيو. اشعرين جي اها ڪوشش قابل تحسين آهي، جو انهن قرآني روح مطابق پنهنجي تخليق جي نظرئي کي پيش ڪيو، جيڪو ارسطو جي ڪائناتي تصور کان مختلف آهي، ارسطو جي ڪائنات جامد آهي. اقبال کي جديد سائنس جو رجحان بہ انهيءَ طرف وٺي وڃي ٿو، پر اشعرين جو اهو تصور تہ نفس بہ هڪ عرض آهي خود سندن فڪر مطابق نہ آهي. حقيقت پنهنجي اصل ۾ روح آهي ۽ روح جا بہ درجا هوندا آهن. اهو خيال تہ حقيقت جا رتبا ٿيندا آهن اسلامي تاريخ ۾ سڀ کان پهريائين شهاب الدين سهروردي وٽ اهو نظريو ملي ٿو. اقبال جي نظر ۾ مطلق حقيقت (Absolute Reality) هڪ انا جي حيثيت رکي ٿي ان مطلق انا مان ٻيا انا پيدا ٿين ٿا مطلق انا ۾ عمل ۽ فڪر جو اتحاد آهي.

اشعرين موجوده طبيعات جي نقطي لمحي (Point-Instant) کي واضح طور پيش نہ ڪيو- نقطي کان لمحو وڌيڪ بنيادي اهميت رکي ٿو، پر لمحي کي نقطي کان جدا نہ ٿو ڪري سگهجي.

Marfat.com

سموري دنيا پنهنجي رنگينيءَ سان پري پئي آهي مادي وجود کان وٺي انساني انا جي آزاد فڪر تائين، پنهنجي حقيقت ۾ انهيءَ مطلق انا جو اظهار آهي الوهياتي يا خدائي توانائي (Divine Energy) پنهنجي پست کان پست شڪل ۾ هڪ انا آهي، پر انا جي اظهار جا مرتبا آهن. اسان جو جيئڻ، مرڻ، اسان جو گهمڻ ۽ ڦرڻ ۽ اسان جي ذات حيات ابدي جي مستقل وهڪري ۾ وجود وٺن ٿا، ان ڪري اشعرين جي جوهريت ڪي ڪثريت ۾ تبديل ڪرڻو پوندو.

ڳالهه اها آهي تہ حقيقت جي مرتبي جو پيمانو، ذات جو پيمانو آهي، جيترو وڌيڪ ذات جو شعور هوندو اوترو ئي وڌيڪ اهو حقيقي وجود هوندو، پر اها انا ٻي صاحب انا شعور سان پنهنجو تعلق رکڻ جي باوجود، ان جي پنهنجي منفرد دنيا هوندي آهي، ان جو باطن هوندو آهي، جنهن تائين ٻيو نہ ٿو پهچي سگهي. انسان جي انا بہ صحيح معنيٰ ۾ مڪمل ناهي پر اهو ڪمال اضافي (Relative) آهي. سڀني موجودات مان صرف انسان ئي ان قابل آهي جو هو پنهنجي سرجڻهار جي تخليقي زندگي ۾ شريڪ ٿي سگهي ۽ اهو ماحول جيڪو سندس هڪ اڻ کٽ رستي ۾ درپيش ٿيندو، انهن سڀني کي هٽائي سگهي.

هاڻ اسانکي زمان جي حقيقت متعلق سنجيدگيءَ سان غور ڪرڻو پوندو، تہ زمان جي حقيقت اسلامي فڪر جي آغاز کان ئي بحث جو موضوع بڻي، ان ۾ شايد ان جو سبب قرآن ڪريم جا اهي اشارا آهن، جن ۾ رات ۽ ڏينهن جي تبديلي کي خدا تعاليٰ جي وڏي نشاني ڄاڻايو ويو آهي، اشعرين جو نظريو ان لحاظ کان توجهہ لائق آهي. اشعرين جي خيال ۾ زمان مختلف لمحن جي مجموعي جو نالو آهي هر

Marfat.com

ٻن لمحن جي وچ ۾ هڪ خلا هوندو آهي.

ابن عربيءَ مطابق ”دهر“ خدا تعاليٰ جي نالن (اسماء الحسنيٰ) مان هڪ آهي. نيوٽن به زماني کي اهڙي طرح معروضي حيثيت ڏني هئي، زمان جو مثال پاڻيءَ جي وهڪري سان ڏنو ويو آهي، پر اهو به ميڄڻو پوندو ته اسان وٽ ڪا به اهڙي حس ڪونهي، جنهن سان اسين زمان جو ادراڪ ڪري سگهون. پر مسلمان مفڪرن نوان نوان رستا اختيار ڪيا. عراقي زمان جي مختلف قسمن هئڻ جو تصور ڏنو. وجود جي مختلف مرتبن سان زمان جي نوعيت بدلجي ويندي آهي. ڪثيف جسمن جو زمان، آسمانن جي گردش جو تابع آهي ۽ انجي تقسيم حال، ماضي ۽ مستقبل ۾ ٿي سگهي ٿو. جيستائين هڪ ڏينهن نه گذري، ٻيو ڏينهن نه ايندو. پر غير مادي موجودات جو زمان پنهنجي رفتار ۾ مختلف آهي ۽ جڏهن پاڻ کي اسين خلائق آسمان ڏانهن رجوع ڪريون ٿا، ته معلوم ٿئي ٿو ته هتي ”گذر“ جو تصور ڪا معنيٰ نه ٿو رکي، جو جو ان ۾ نه ڪا تبديلي هوندي آهي ۽ نه ڪا ورهاست. ان جي نه ابتدا آهي ۽ نه انتها. ادراڪ جي عمل ۾ خدا سڀ ڪجهه ٻڌي ۽ ڏسي ٿو. خدا جي اوليت جو ڪو ٻيو زمان آهي جنهن کي قرآن حڪيم ”لوح محفوظ“ جو نالو ڏنو آهي. جيڪو سموري تاريخ آهي خدا جو علم سوچ ويچار تي مبني آهي ۽ خالص معروضي نقطئه نظر سان زمان جي حقيقت کي نه ٿو سمجهي سگهجي.

اسانجي شعوري تجربي جي نفسياتي تحليل سان ئي زمان جي حقيقت تي روشني پئجي سگهندي، حقيقت شناس (Appreciative Self) ذات ۽ حقيقت شناس آهي، اها بقاءِ خالص ۾ پنهنجو وجود رکي ٿي ان جي تبديليءَ سان تواتر (Serial) لازم ڪونه ٿيندو. هن

Marfat.com

جاءِ تي وجدان (Intuition)، عقل (Intellect) جو حصو بڻجي ٿو ۽ جوهري زمان (Atomic Time) انهيءَ حرڪت جو نتيجو آهي، اسان جي تجربي ۾ علم جو آغاز حواسن سان ٿئي ٿو ۽ ان مان ئي اسان کي رهنمائي ملي ٿي، جيڪڏهن اسين پنهنجي تجربي جي رهنمائي ۾ اناءِ محيط کي محدود انا سمجهون تہ اناءِ مطلق جي زمان کي بہ اهڙو تغير سمجهون، جنهن ۾ ڪو تواتر نہ هوندو آهي ۽ اناءِ مطلق جيڪڏهن هڪ طرف ابديت سرمدي جي زندگي جي حامل آهي تہ ٻئي پاسي اها تسلسلي زمان (Serial Time) ۾ پنهنجو اظهار ڪري ٿي.

هتان کان خدا جي ٻن صفتن علم ۽ قدرت جي ڳالهہ شروع ٿئي ٿي، علم جو محدود انا سان تعلق هڪ زماني عمل آهي، جيڪو پاڻ کان تغير جي چوڌاري ڦري ٿو، اهو غير ان نقطئہ نظر کان بذات خود موجود آهي ۽ ذات عالم جي مقابل آهي، جيڪڏهن ان مفهوم ۾ علم جو دائرو ايترو ويڪرو ڪري ڇڏجي جو هو محيط ڪل بڻجي وڃي، تہ اهوئي ان جو قيام غير جي نسبت سان وجود ۾ ايندو، اناءِ مطلق تي ان قسم جو عمل لاڳو نہ ٿو ڪري سگهجي، ڇو جو ان جو ڪو "غير ماسوا" ناهي، ها! جيڪڏهن تخليقي عمل جو حيات رباني جي تعلق جو تصور ان طرح ڪجي جو خدا حيات جي مخصوص ۽ متعين واقعي جي حيثيت اختيار ڪري وٺي، تہ عالم (Universe) هڪ بالذات غير جي شڪل ۾ پيش ٿيندو ان ۾ فڪر ۽ عمل متحد آهن، پر جيڪڏهن ان تي اصرار ڪيو وڃي تہ علم جي لاءِ هڪ "غير" لازم آهي تہ اهو چوڻو پوندو تہ منطقي تصورات هتي ڪو ڪم نہ ٿا ڏين، تجربي جو تنقيدي جائزو اها ڳالهہ ٿو ڪري تہ اناءِ مطلق هڪ مربوط ڪل آهي جيڪو هڪ مرڪز ذاتهن نشاندهي ڪري ٿو.

Marfat.com

خوديءَ جي محدود مرڪز جو اهو نتيجو آهي، جنهن جي بنياد تي اناءِ مطلق پنهنجي حياتي، قدرت ۽ اختياري حرڪت سان نوازيو آهي، اهو ضروري آهي تہ جيڪڏهن اسين خدا جي علم کي انفعالي سمجهنداسين، تہ آئنده واقعن جي اڳڪٿي آسان ٿي ويندي، پر خدا اختيار رکي ٿو دراصل خدا جي علم ۾ مستقبل هڪ واضع امڪان جي شڪل رکي ٿو، خدا جي علم کي انفعالي قرار ڏيڻ مناسب ناهي، ڇو جو قدرت ۽ نواڻ جي گنجائش باقي نہ ٿي رهي ۽ نہ ئي تخليقي عمل جنم وٺي ٿو، اسين پنهنجي تجربي جي روشني ۾ تخليق کي نئين عمل جي آغاز جي تصور سان ئي سمجهي سگهون ٿا.

قرآن ۾ آهي تہ "خدا سڀ خير خود پنهنجي هٿن ۾ رکيا آهن، ان ڪري ان جو ارادو ۽ مرضي ان جي حڪمت جي تابع آهي، اهو بہ خير ئي هوندو". ليڪن هتي وڏي مشڪل سان منهن ڏيڻو پوي ٿو ۽ ارتقا جي رفتار اهو ٻڌائي ٿي تہ خير ۽ شران جا لازمي جزا آهن، اخلاقي شر ۽ طبعي شر خاص طور تي نمايان نظر اچن ٿا. پر ان سان گڏ اهو بہ مڃڻو پوندو تہ ماڻهو جنهن کي خير سمجهي ٿو، ان لاءِ ان گهڻا ڏک ۽ سور سٺا، ان تصور سان تہ شر اضافي (Relative) آهي ۽ اهڙيون قوتون بہ موجود آهن جيڪي تبديل ڪري ٿيون ڇڏين، ڪا بہ تسڪين نہ ٿي ملي.

شر ڪائنات ۾ وڏي مثبت قوت آهي، خدا جي قوت ڪامل سان شر جو وجود هڪ وڏو مسئلو توحيد جي مڃيندڙن لاءِ آهي، انهيءَ ڪري رجائيت (روشن پهلو) ۽ قنوطيت (نراسائي) جا بہ ابتڙ نظريا پيش ڪيا ويا آهن، بقول برائوننگ جي تہ "دنيا ۾ سڀ ڪجهہ ٺيڪ آهي" ۽ بقول شوپن هار جي تہ "هر زنده وجود ڪجهہ گهرڻ

Marfat.com

لاءِ هن دنيا ۾ منهن ڪڏي ٿو ۽ پوءِ هميشه لاءِ سڏڪا ڀري موڪلائي ڪري ٿو" پر قدرت ڪامله کي ڪنهن به اعتبار سان محدود ڪيئن ٿو قرار ڏئي سگهجي، هر عمل پوءِ اهو تخليقي هجي يا نه هجي هڪ قسم جي تجديد کي فرض ڪري ٿو. جنهن ڪانسواءِ هڪ فعال انا جو تصور نه ٿو ڪري سگهجي، ان ڪري خدا جي قدرت سندس حڪمت سان وابسته آهي ۽ خدا جي لامحدودو قدرت جو اظهار ڇڙواڳ عمل ۾ پنهنجو اظهار نه ٿو ڏسي، بلڪه ان جو اظهار هڪ باقاعده ۽ منظم عمل ۾ ئي ٿي سگهندو.

اسان جو ڪائنات جي باري ۾ علم ايترو وسيع ناهي، جو اسين ڪو به فيصلو ڪري سگهون، قرآن جي تعليم نه رجائيت جي آهي ۽ نه وري قنوطيت جي، ان جو رستو وچٿرو آهي، هو انسان جي عمل ۾ سڌاري کي تسليم ڪري ٿو ۽ قدرت جي قوتن تي ان جي تسلط کي تسليم ڪري ٿو، هو هڪ ايرندڙ دنيا جو قائل آهي انسان جي شرتي فيصلو ڪندڙ فتح جي اميد رکي ٿو.

هاڻ ڏسون ته آدم جي غلطي ۽ سندس جنت مان نيڪالي جي پراڻي قصي کي قرآن ڪهڙيءَ طرح بيان ڪيو ۽ ڪهڙي طرح ان کي نيون معنائون ڏنيون. افسوس جو قرآن جي ان خصوصيت کي نظر انداز ڪيو ويو، ته قرآن اُن پراڻي قصي کي زمان جي مزاج مطابق ڪندي، ڪيئن نه، ان ۾ نئون روح ڦوڪي ٿو، قرآن جي منشا تاريخ ناهي پر انهن قصن کي، انهن جي اخلاقي فلسفياڻي مضمرات کي واضع ڪيو آهي، اهوئي سبب آهي جو قرآن شخصيتن ۽ جڳهن جي نالن کان گريز ڪري ٿو.

Marfat.com

انسان جي زوال جو قصو ڪو نئون ڪونهي، قديم دنيا جا ماڻهو ان کان واقف هئا. پراڻي دور جو ماڻهو پنهنجي ناسازگار ماحول سان جتي بيماري ۽ ڏکن جو راڄ آهي، متاثر ٿي نا اميديءَ جو شڪار ٿي ويو ۽ اها ڪا اڻ ٽيٽي ڳالهه به ڪونهي، ڇو تہ ڏک جو تجربو تہ انساني زندگيءَ جو بنيادي تجربو آهي ليڪن جڏهن کان انسان سوچڻ شروع ڪيو تہ پوءِ نتيجو اهو ڪڍيو ويو تہ ان جو ذميدار جنسي عمل آهي.

قرآن جي روايتن جي جيڪڏهن بائيبل جي روايتن سان ڀيٽ ڪريون تہ هيءَ ڳالهہ واضع ٿي ويندي، تہ قرآن ۾ نہ تہ نانگ جو ذڪر آهي ۽ نہ ئي اهو تہ عورت انسان جي پاسيريءَ مان پيدا ٿي. ان جو مقصد اهو هو تہ هن روايت کي جنسي حد بندين کان آزاد ڪيو وڃي. ٻيو اهو ٻڌائڻ تہ قرآن جي پيش نظر تاريخ ناهي جڏهن تہ بائيبل ۾ ان روايت ڪانپوءِ بني اسرائيل جي تاريخ بيان ڪئي ٿي وڃي. ان کان علاوه انسان جي پيدائش جي ذڪر ۾ "قرآن" "انسان" ۽ "بشر" جو لفظ استعمال ڪري ٿو. جڏهن تہ آدم جو لفظ ان وقت استعمال ٿئي ٿو جڏهن آدم جي خلافت جي ڳالهہ نڪري ٿي، آدم ۽ حوا جا نالا بہ اسم خاص جي حيثيت سان نہ ورتا ويا آهن. آدم جو لفظ تہ ضرور استعمال ٿيو آهي پر اهو اسم خاص جي حيثيت نہ ٿو رکي.

قرآني آيتن کي ٻن پاڱن ۾ ورهائڻو پوندو. هڪ جو تعلق ان وڻ سان آهي ۽ ٻئي جو تعلق شجر ابديت (هميشہ جي وڻ) سان آهي.

قرآن مطابق آدم ۽ انجي گهرواري شيطان جي چوڻ ۾ اچي

Marfat.com

ويا، انهيءَ شيطان جو ڪم ئي اهو آهي تہ هو انسانن جي دلين ۾ وسوسا وجهي، اهڙيءَ طرح انهن پنهي ان وڻ جو ميوو کاڌو.

ان جي ابتڙ بائبل موجب آدم پنهنجي پهرين نافرماني ڪانپوءِ جنت مان ڪڍيو ويو ۽ خدا جنت جي اوڀارين حصي تي فرشتن کي مقرر ڪيو، تہ اهي "هميشہ واري زندگيءَ ڏانهن ويندڙ گس بند رکن." بائبل ۾ زمين تي رهندڙ ماڻهوءَ تي نافرماني سبب لعنت موڪلي ويئي آهي، جڏهن تہ قرآن، زمين کي ماڻهن جو گهر قرار ڏنو ۽ ان لاءِ خدا جو شڪر ادا ڪرڻ ڪيپي، جنت مان مراد بہ اهو ماورائي مقام ناهي، جنهن مان آدم کي ڪڍيو ويو، جنت هتي صالحين جي دائمي ۽ مستقل رهائشگاه آهي، جتي نہ ڪا خرابي هوندي ۽ نہ ئي وري ڪو گناه جو محرڪ هوندو، جتي نہ خوف هوندو، نہ ئي غم ۽ ٿڪاوٽ هوندي.

جنهن جنت جو آدم جي سلسلي ۾ ذڪر ڪيو ويو، آهي اتان جو پهريون واقعو آدم جي نافرماني ۽ انجي نيڪاليءَ سان شروع ٿئي ٿو. قرآن ۾ واضع ۽ چٽو ذڪر ڪيو ويو آهي، تہ ان جنت ۾ جتي آدم جي رهائش هئي اتي نہ بک لڳي سگهندي هئي ۽ نہ اُڃ. اتي نہ حرارت هئي ۽ نہ ئي جنسي مسئلا ۽ عرياني. ان جو مقصد اهو بيان ڪرڻ آهي تہ ڪهڙيءَ طرح انسان جي جبلي تقاضائن پنهنجي حالت کان شعور تائين ترقي ڪئي آهي. اهوئي شعورِ ذات آهي، جيڪو انسان کي گناه جي قابل بڻائي ٿو ۽ اطاعت جي لائق بہ. ٻين لفظن ۾ اخلاق اتان ئي شروع ٿئي ٿو. دنيا قرآن جي نزديڪ هڪ قيدخانو نہ آهي، جنهن ۾ انسان کي انجي شروعاتي گناهن جي سزا ۾ قيد ڪيو ويو هجي. ماڻهوءَ جي پهرئين نافرماني اختيار ڏانهن سندس پهرين وک آهي، انهيءَ

Marfat.com

لاءِ اها معافي قابل بہ سمجهي ويئي. نيڪي صبر جو نتيجو نہ ٿو ٿي سگهي، پر هتي اختيار شرط آهي، انسان جي اڳيان گهڻائي رستا ۽ پيچرا ڪليل آهن ۽ انهن مان هو پنهنجي چونڊ سان هڪ وڏو خطرو بہ کڻي ٿو. ماڻهوءَ کي اختيار سان نوازي، خدا ان تي اعتماد جو اظهار ڪيو آهي، هاڻ اهو ان ماڻهوءَ جو ڪم آهي تہ هو ان اعتماد تي پورو لهي، خير ۽ شر (نيڪي ۽ بدي) جيتوڻيڪ هي هڪ ٻئي جا ضد آهن، پر اهي هڪ ٻئي ڪل جا جزا آهن ۽ اهي هڪ ٻئي جي ئي نسبت سان سمجهہ ۽ پروڙ ۾ اچن ٿا منطق هتي ڪم نٿو ڪري.

خودي پنهنجي ذات ۾ نيڪي چاهي ٿي، بدي نہ. ان ڪري ماڻهوءَ کي خدا تعاليٰ پنهنجا پاڪ نالا سيکاريا تہ پنهنجي عقل ذريعي ناسازگار ۽ مخالف ماحول ۾ زنده رهي انهيءَ کي هن دنيا ۾ موڪلڻ انجي سزا نہ پر شيطان جي دعويٰ کي ڪوڙو ثابت ڪرڻو هو. شيطان نہ ٿي چاهيو تہ انسان جي ذات دائمي نشو نما ۽ وسعت جي مسرت مان لطف اندوز ٿي سگهي، ان جي سامهون مختلف امڪان ٿين ٿا، آزمائش ۽ خطا جو طريقو اهڙو آهي جنهن سان هو لڳاتار ترقي ڪري سگهي ٿو، ان ڪري غلطي تجربي جي تعمير جو لازمي حصو آهي.

ان روايت جي ٻئي ڀاڱي جو تعلق شجر ابديت يا هميشہ جي زندگيءَ سان آهي، جيڪا ڪڏهن بہ ناڪام نہ ٿي ٿئي. زماني وجود هئڻ جي ڪري موت جي ذريعي سندس خاتمو اڻ ٽر آهي. ان لاءِ صرف ۽ صرف هڪڙو ئي گس باقي بچندو تہ هو پنهنجي ذات کي افزائشِ نسل ذريعي دوام عطا ڪري ۽ اها افزائش (Sexual Re-production) جنسي تناسل ذريعي ئي ممڪن آهي، هميشہ جي زندگيءَ وارو منع ٿيل ميوو آدم انهيءَ ڪري کاڌو، انهيءَ عمل سان

Marfat.com

انکي لڄ بہ محسوس ٿي. اهو اشارو ابتدائي جنسي فعل طرف آهي.

نت نين شڪلين ۾ انسان جي حياتي ظاهر ٿئي ٿي، ڇو تہ حياتي نالو آهي انفراديت جو. پر خوديءَ جي ذميداري کي قبول ڪري انسان انهن عواقب کي بہ قبول ڪري ورتو، جن ڪانسواءِ محدود خودي مڪمل ناهي، هي اها امانت آهي جنهن جو امانت ڪڻڻ لاءِ ملائڪن آسمان ۽ زمين پڻ انڪار ڪيو. پر اهو بار انسان کنيو، ڇو جو الله جہ جو ارشاد (انسان باري ۾) "تہ هو ظالم ۽ جاهل هو".

هاڻ ڇا اسين ان امانت جي مقابل مثبت رويو اختيار ڪنداسين، آدميت، قرآن مطابق تہ مصيبت ۾ صبر ۽ محنت سان ٺهندي آهي، پر ڏک ۽ پيڙا جو ڇا راز آهي ۽ ان سان ضبط نفس ۾ ڪيتري حد تائين مدد ملي ٿي؟

مذهب خدا جي فلسفياڻي تصور تي قانع نہ ٿو رهي سگهي، هو پنهنجي مقصود سان گهرو ۽ شخصي ربط پيدا ڪرڻ چاهي ٿو. اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو؟"

اهو صرف ۽ صرف دعا ذريعي ئي ممڪن آهي، پر دعا جو عمل هر شعور سان هڪ جهڙو نہ ٿو ٿي سگهي. نبيءَ جي شعور ۾ اهو تخليقي هوندو آهي، اهو هڪ نئين اخلاقي دنيا کي پيدا ڪري ٿو. ان وٽ نيڪي، سهڻا گڻ، خطا اهڙا شعبا آهن، جيڪي تجربن وسيلي ئي پيدا ٿين ٿا. پر صوفياڻي شعور ۾ ان جو عمل گهٽو ڪري علمي ۽ وقوفي هوندو آهي، انهيءَ سلسلي ۾ اقبال پنهنجي حمايت ۾ امريڪي ماهر نفسيات وليم جيمز جو سهارو وٺي ٿو جنهن وٽ دعا هڪ فطري ۽ جبلي عمل آهي، جنهن کي ترقي متاثر نہ ٿي ڪري سگهي، بهرحال

Marfat.com

دعا جو مقصد جيئن تہ بنيادي علم آهي. انهيءَ کري اها فڪر ۽ سوچ ويچار سان مشابهت رکي ٿي، دعا جي منزل پنهنجي بلنديءَ ۾ تفڪر کان مٿانهين آهي. فڪر ۾ ذهن مشاهدي جو سهارو وٺي حقيقتن جو مطالعو ڪري ٿو. دعا جي عمل ۾ پنهنجي سُست رفتاريءَ کي ختم ڪري ٿو ڇڏي ۽ حقيقت پنهنجي گرفت ۾ آڻي ٿو، ان جي حمايت ۾ شريڪ ٿئي ٿو، اسان جي شخصيت جو محدود جزيرو هڪ وڏي ڪل ۾ هڪ مقام کان اوچتو آگاهہ ٿئي ٿو. هي خود تاثيري (Auto-suggestion) جو عمل ناهي، اهو عمل ڪو ديرپا بنياد نہ ٿو رکي ۽ نہ ئي ڪو لڪيل علم جو ذريعو آهي، اهو معمول جو تجربو آهي. صوفيت بلاشڪ ان تجربن جي چند ڇاڻ ۾ نيون دنيائون دريافت ڪيون آهن، پر ان تجربي جي اظهار لاءِ جيڪي اسلوب اختيار ڪيا ويا آهن، انهن جي هاڻ ڪا بہ معنويت نہ رهي آهي.

قدرت کي ڏسندڙ جو فڪري علم دعا سان ئي مڪمل ٿئي ٿو. سچ هي آهي تہ علم جي هر تلاش پنهنجي اصل ۾ دعا جي نوعيت رکي ٿي، سائنس جو هڪ محقق ۽ ناظر بہ هڪ قسم جو صوفي آهي. جيتوڻيڪ هو پراڻن آثارن جي رهنمائيءَ ۾ پنهنجو دڳ ڳولي لهي ٿو. اهو وقت ضرور ايندو، جڏهن هن جو فطرت تي قبضو جيترو وڌيڪ هوندو اوترو ئي اهو ان لاءِ اوتري نظر پيدا ڪري، جنهن جي ڳولا ۾ فلسفي سرگردان آهي، نظر بنا قوت جي اخلاقي بلندي تہ پيدا ڪري ٿي، پر ديرپا دنيا جي ثقافت پيدا نہ ٿي ڪري سگهي.

دعا جو مقصد اقبال جي نزديڪ جماعت ۾ بهتر طور تي پورو ٿئي ٿو، چو تہ دعا جو روح معاشرتي آهي. هڪ راهب بہ معاشري کان پاسيرو رهي ٿو تہ جيئن ڪيس خدا جي محبت ملي، هيءَ

Marfat.com

هڪ نفسياتي حقيقت آهي تہ ماڻهو جڏهن هڪ هنڌ گڏ ٿيندو آهي، تہ انسان جي حس عام ماڻهوءَ جي حس کان وڌي تيز ٿي ويندي آهي، ان ۾ اها حرڪت پيدا ٿيندي آهي جيڪا تنهائي ۾ ممڪن نہ آهي دعا هڪ راز آهي، اهي قانون اڃا تائين دريافت نہ ٿيا آهن، جن مطابق اهو چئي سگهجي تہ جماعت ۾ انسان جو ادراڪ ڇو تيز ٿي ويندو آهي؟

جڏهن اسين اجتماعي عبادت ڏانهن رجوع ڪندا آهيون، جنهن جي انتها حج ۾ ملي ٿي تہ معلوم ٿئي ٿو تہ اسلامي عبادت جي طريقي جو مقصد انساني تعلقات ۽ رابطي کي وڌائڻ آهي.

دعا اجتماعي هجي يا انفرادي، ماڻهوءَ جي اها خواهش ظاهر ڪري ٿي تہ ڪائنات جي هن پراسرار خاموشيءَ ۾، هنڪي ڪو جواب ملي، هتي ڳولا ڪندڙ ذات، ذات جي نفيءَ ۾ پنهنجو جواب ڏيندي نظر اچي ٿي. ان ڪري اسلامي عبادتون اثبات ۽ نفي ٻنهي تي حاوي آهن، اهو ضرور آهي تہ دعا اسلامي تاريخ ۾ مختلف صورتون اختيار ڪيون آهن، قرآن ڪريم مطابق بہ اسان هر قوم لاءِ عبادت جا مختلف طريقا مقرر ڪيا آهن، ان ڪري ان باري ۾ تنازعو نہ ڪرڻ گهرجي. آخري فيصلو خدا تعاليٰ جي هٿ ۾ آهي، قبلي جو رخ ڪهڙي طرف هئڻ گهرجي، اهو اهم ڪونهي، ڇو جو اوڀر ۽ اولهہ خدا جائي آهن، پوءِ بہ عبادت ۾ جسم جي مقام کي نظر انداز نہ ٿو ڪري سگهجي، هڪ قبلي مقرر ڪرڻ جو مطلب اهوئي آهي، تہ انسانيت متحد ۽ متفق رهي، جنهن جو بنياد اناءِ مطلق جي همہ محيط (Omniscent) وحدت آهي.

Marfat.com

محمد عارف پٺاڻ

سنڌي نوجوان ۽ اقبال

مان هڪ سنڌي نوجوان آهيان ۽ سوچي رهيو آهيان ته ڀلا مون سان ايتري جٽ چو ٿي رهي آهي؟ مون تي اڳتي وڌڻ لاءِ ايتريون رنڊڪون ڇو آهن؟ منهنجا ڏکيا ڏينهن ڪڏهن کٽندا؟ آخر منهنجو ڪهڙو ڏوهه آهي؟ مان ڇا ڪيان؟ڪٿي وڃان؟ ڪنهن جي آڏو دانهين ٿيان؟ ڪو دڳ نظر نٿو اچي، ڪو سچو صلاحڪار نٿو ملي- پوءِ ڇو نه علامه جي شاعري ۾ انهن سڀني سوالن جا جواب ڳولهجن؟ پر علامه سنڌ جو شاعر ته ڪونهي- ان کي منهنجي مسئلن بابت ڪهڙي ڄاڻ هوندي؟ ڇا هن منهنجي مسئلن تي به شاعري ڪئي هوندي؟ مون کي ايتري ڄاڻ ته آهي ته علامه اقبال هڪ سچو مسلمان هو. جيڪو مفڪر اسلام، حڪيم الامت ۽ شاعر مشرق جي نالن سان سڃاتو ويندو آهي-جڏهن ته اسان کي باب الاسلام جو واسي هجڻ جو اعزاز حاصل آهي ۽ اهو اعزاز حدن کان آجو آهي، ان لحاظ کان علامه اقبال جو اسان سان، هڪ مضبوط رشتو آهي- هو اسان جو آهي ۽ اسان هن جا آهيون-تنهنڪري هاڻ ڏسجي ته ڇا هُن به اسان کي پنهنجو سمجهيو آهي يا نه؟ علامه اقبال پنهنجي شاعري وسيلي چئي رهيو آهي:

مٽا ديا مرے ساقي نے عالم من و تو
پلا کے مجھ کو مئے لَااِلٰـہ الاھو

Marfat.com

هن بيت ڪان پوءِ هاڻ تہ علامہ اقبال پنهنجو نڪري پيو ۽ پنهنجي ڪي پنهنجن جي باري ۾ نہ ڇڙو چڱي نموني خبر هوندي آهي بلڪہ ان وٽ پنهنجن جي مسئلن جو حل بہ ضرور هوندو آهي-جيئن تہ علامہ اقبال پنهنجو آهي، تنهن ڪري ان وٽ اسان جي مسئلن جا ڏاڍا سٺا حل موجود آهن. اچو تہ علامہ اقبال جي شاعري ۾ پنهنجي مسائل جا حل ڳولهيون ۽ ڏسون تہ سندس شاعري ۾ اڄ جي سنڌي نوجوان جي مسئلن جا ڪهڙا حل آهن؟

اڄ جي سنڌي نوجوان جو وڏو مسئلو اهو آهي تہ هو زندگي جي هر ميدان ۾ پوئتي پيل ۽ ذلتزيل آهي! پر ايئن ڇو آهي؟ هن سوال جو جواب علامہ اقبال پنهنجي شاعري وسيلي هن ريت ڏئي ٿو.

محبت ڪا جنون باقي نهين هے
مسلمانون ۾ خون باقي نهين هے
صفين ڪَج، دل پريشان، سجده بي ذوق
ڪہ جذب اندرون باقي نهين هے

واقعي مان ڇڙو نالي جو مسلمان وڃي رهيو آهيان، ۽ رڳو مسلمان جي گهر ۾ ڄمي وراثت ۾ مسلمان ٿيو آهيان. جيڪڏهن اهي ڳالهيون صحيح آهن، تہ پوءِ مونکي پوئتي رهجي وڃڻ جو ڏک ڇو آهي؟ مان پاڻ کي ذلتزيل ڇو ڪوٺيان ٿو. ان جو جواب اقبال هن ريت ڏئي ٿو:

تيري محيط مين ڪهين، گوهر زندگي نهين
ڈهونڈ چکا مين موج موج ديکهہ چکا صدف صدف

اڄ جو سنڌي نوجوان پاڻ پريشان آهي تہ اهو ”گوهرِ

Marfat.com

زندگي" ڪتي آهي؟ جنهن ڪي ماٺي پنهنجي زندگي ڪي ڪامياب بڻائي سگهجي ٿو! اقبال ان "گوهرِ زندگي" جو ڏس ڏيندي چئي ٿو.

زندگي ڪي آگ ڪا انجام خاڪستر نهين
ٽوٽنا جس ڪا مقدر هو يہ وہ گوهر نهين

ڇڙو پاڻ کي وڃائي ضايع ڪرڻ جو نالو زندگي ڪونهي، بلڪ زندگي تہ وڏي ڪم جي شئي آهي، جنهن کي ڪم آڻي اسان وڏا وڏا ڪم ڪري سگهون ٿا-پر جڏهن اسان کي زندگي جي حقيقت جي ڪا خبر ئي نہ هجي تہ زندگي جي حقيقت ڇا آهي؟ ڇا زندگي ڇڙو ڪمائڻ ۽ لٽائڻ جو نالو آهي؟ نہ هرگز نہ. زندگي فضول ڪمن ۾ نہ وڃايون بلڪ پنهنجي ان زندگي کي سٺن ڪمن ۾ ڪتب آڻيون- علامہ اقبال چئي ٿو:

زِندگاني ڪي حقيقت ڪوهڪن ڪي دل سے پوچھ
جُوىء شير و تيشہ و سنگ گران هے زندگي

جيڪڏهن سُست ڪاهل بڻجي هٿ تي هٿ رکي ويهي رهندين، تہ پوءِ توکي ڪجهہ بہ حاصل نہ ٿيندو. تون ڪٿي بيٺو آهين؟ پنهنجو پاڻ کي ايترو هيڻاهون ڇو رکيو اٿئي تون ڏاڍو - تنهنجي منزل اڳتي ۽ گهڻي اڳتي آهي- تون پاڻ کي جلد ئي ٿڪل سمجهي، ڇو ٿو ويهي رهين ۽ هر ماڳ کي پنهنجي آخري منزل ڇو ٿو سمجهين؟ توکي تہ تمام گهڻو اڳتي وڌڻو آهي- ننڍين ننڍين رنڊڪن ۾، ڇو ٿو منجهي وڃين؟ ۽ وري جڏهن وس نہ ٿو پهچئي تہ پوءِ تقدير جو ماتم ٿو ڪرين! جڏهن تہ تون پاڻ پنهنجي هر ڪم جو جواب دار آهين. اقبال چئي ٿو:

Marfat.com

خبر نهين کيا هے نام اس کا، خدا فريبي کہ خود فريبي
عمل سے غافل هوا مسلمان، بنا کے تقدير کا بهانہ

جڏهن تہ رڳو تقدير جي وس هوندا، جانور ۽ ٻيون بي جان شيون آهن باقي مومن تہ فقط هڪڙي الله جي حڪم جي پابند آهي- اها ڳالهہ واضع ڪندي اقبال چئي ٿو:

تقدير کے پابند نباتات و جمادات
مومن و فقط احکامِ الٰهي کا هے پابند

۽ وري چئي ٿو، تون پاڻ پنهنجي تقدير جو مالڪ ڇو نہ آهين؟ تقدير تہ تنهنجي وس ۾ ڏني وئي آهي، پرتون تقدير جي هٿن ۾ پتلي ڇو بڻجين؟ ان سلسلي ۾ چئي ٿو:

عبث هے شکوهء تقديرِ يزدان
تو خود تقديرِ يزدان کيون نهين هے

اهو ڀلا ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ اسان کي تہ ننڍپڻ کان ئي ٻڌايو ٿو وڃي تہ سڀ ڪجهہ خدا جي هٿ آهي ۽ اسان الله جا ٻانها آهيون، هاڻ ڀلا اسان ڇا ڀيا ڪري سگهون-ڏسجي تہ ان ڏس ۾ علامہ اقبال ڇا ٿيو چئي:

خودي کو، کر بلند اتنا، کہ هر تقدير سے پهلے
خدا بندے سے خود پوچھے بتا تيري رضا کيا هے

هاڻي تہ پاڻ کي بچائڻ ڏکيو ٿي ويو-اسان پنهنجي هر ڪڌي ڪم جو ذميوار تقدير کي ڪوٺيندا آهيون ۽ چڱي عمل جو ڪارنامو پنهنجو سمجهندا آهيون.

Marfat.com

هاڻ ڏسجي تہ اسانجو مقام يا منزل ڪٿي آهي؟ پر افسوس تہ اسان ڪٿي ڊِڪا ٿاپا کائيندا ٿا وتون ۽ پنهنجي منزل ڊارين جي دنيا ۾ ڳولهي رهيا آهيون-جڏهن اسان جي دنيا ۽ ٻين جي دنيا ۾ ڏينهن رات جو فرق آهي- ڇاڪاڻ تہ ٻين جي دنيا ڇڙواڳي واري ۽ مادي دنيا آهي- جڏهن تہ اسان جي دنيا الله، رسول ۽ قرآن واري دنيا آهي. جنهن ۾ اطمينان ۽ سڪون قلب آهي ۽ جڏهن غير مسلمانن جي دنيا وانگر هنگامن، شرابن ۽ ڇڙو جنسي لذتون ماڻڻ واري دنيا نہ آهي ۽ نہ ئي وري رهبانيت اختيار ڪرڻ واري دنيا آهي، بلڪہ هڪ اهڙي دنيا آهي، جو اڄ سڄي دنيا اهو مڃڻ تي مجبور آهي، تہ دنيا ۾ فقط بهتري ۽ سڌاري جو رستو اسلام آهي- پر افسوس تہ جنهن نوجوان مسلمان کي دنيا جو رهبر ۽ اڳواڻ ٿيڻ کپي ها، هو اڄ گرين ڪارڊ جي چڪر ۾ پنهنجو ايمان وڪرو ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

علامہ اقبال چئي ٿو:

هـــــر اک مقام سے آگي مقـــام هے تيرا
حيات ذوقِ سفر کـــــے سوا کچھ اور نهين

هاڻي منهنجي حياتي جو سفر شوق سان اڳتي وڌندو ۽ پنهنجو اهو مقام ماڻيندس جنهن لاءِ اقبال چيو آهي:

ديـــــار عشق ۾ اپنا مقـــــام پيـــــدا کر
نيا زمانہ نئي صبح و شـــــــام پيدا کـــــر

جي ها مان هاڻي هڪ نئين دور جو آغاز ڪندس ۽ پنهنجي منزل مقصود تي پهچڻ سان گڏ پنهنجي ٻين دوستن کي بہ پاڻ سان گڏ ڪٺي هلندس-پر ان لاءِ تہ شرط آهي:

Marfat.com

ملے گا منزلِ مقصود کا اسي کو سراغ
اندھيري شب مہ ھے چيتے کي آنکھ جس کا چراغ

اُھا اک تہ اھڱئي اسان وٽ آھي، پر ھن کي نيڪ ڪرڻ جي ضرورت آھي جنھن لاءِ علامہ اقبال چئي ٿو:

کھول آنکھ زمين ديکھ، فلک ديکھ، فضا ديکھ
مشرق سے ابھرتے ھوئے سورج کو ذرا ديکھ

اھو ڏسڻ ۾ پيو جي اڪين سان نہ ھجي-رب پاڪ ھر ڪنھن کي پنھنجو عقل و فھم ڏنو آھي-تنھن لاءِ ڪڏھن پنھنجي اکين کي بہ استعمال ڪرڻ گھرجي-ان لاءِ علامہ اقبال چيو آھي:

ديکھے تو زمانے کو اگر اپني نظر سے
افلاک منور ھون تيرے نورِ نظر سے

پر افسوس اڄ جو نوجوان رڳو ٻين جي چوڻ تي حرڪتون ڪري پاڻ کي وڃائي رھيو آھي، جيڪر سُٺين ڳالھين تي عمل ڪري تہ منزل سندس مقدر آھي- ڇاڪاڻ تہ جڏھن اقبال اڄ تائين بہ اسان کان نا اميد ڪونھي تہ اسان ڇو جلدي پنھنجا ھٿيار ڦٽا ڪريون. اسان کي مشڪل کان ڪيٻائڻ نہ کپيءِ نا اميدي کي ويجھو نہ اچڻ ڏنو وڃي، جيئن تہ علامہ اقبال چيو آھي:

نھين نا اميد اقبال اپني کشتِ ويران سے
ذرا نم ھو تو يہ مٽي بڑي زرخيز ھے ساقي

Marfat.com

آغا در محمد

اقبال جي شاعريءَ جو لب و لهجو

اقبال تي هن وقت تائين ايترو ڪجھ لکيو ويو آهي جو شايد ئي ڪو اهڙو پهلو يا پاسو بچيو هُجي جنهن تي وڌيڪ ڪجھ لکي يا ڪا ڳالھ وڌائي سگھجي. البت زماني گذرڻ سان سندس ڪلام جي اهميت ۽ معنيٰ ۾ اضافو ٿيندو رهندو ۽ سندس ڪلام جي معنويت جا تهه کلندا رهندا. اهوئي سبب آهي جو ڏينهون ڏينهن اقبال شناسي ۾ اضافو ٿيندو پيو وڃي. وڏي شاعري هونءَ به زمان ۽ مڪان جون حدون اورانگهي اڳتي وڌندي رهندي آهي. پر نهايت ئي افسوس سان چوڻو ٿو پئي ته سنڌيءَ ۾ ايڏي وڏي شاعر تي مواد نه هجڻ جي برابر آهي- چند آگرين تي ڳڻڻ جيترا ڪتاب آهن-آخر ايڏي وڏي شاعر جي شاعريءَ کي ڇو نظر انداز ڪيو ويو جيڪا ڪنهن خاص وطنيت ۽ علائقي سان تعلق نه ٿي رکي، جنهن جون حدون زمين جي حدن کان متي آفاق تائين پهتل آهن. هونءَ ته چوڻ وارن اهو به چيو ته اقبال صرف مسلمانن جو شاعر آهي انهيءَ ڪري کيس آفاقي يا عظيم شاعر نه ٿو چئي سگھجي. ته ڇا وڏي شاعري مسلمانن کي خطاب نه ٿي ڪري، ڪري سگھجي ٿي-آفاق ته پاڻ کان ئي شروع ٿيندو آهي. اهو ته هڪ سفر آهي جيڪو پاڻ کان شروع ٿي ٻين تائين پهچندو آهي. پوءِ جيڪڏهن انهيءَ وچ ۾ مسلمانن جي ڳالھ اچي ٿي ته کهڙي اربع خطا ٿي پئي-اقبال مسلمان آهي اسلام کي ئي هو ڪائنات جي سڀ

Marfat.com

ڪان وڌي حقيقت سمجهي ٿو ۽ انهيءَ ۾ سندس تخليقي عمل سات ڏئي ٿو ۽ جيڪڏهن اهڙا نظم ۽ نغما چورائي ٿو، جنهن سان مسلمانن ۾ پنهنجي وڃايل ساک کي وري نئين سر بحال ڪرڻ جي تمنا ۽ جوش جذبو پيدا ٿئي ٿو ته آخر ان ۾ ڪهڙو ڏوهه آهي. اقبال اردوءَ جو اهو واحد شاعر آهي، جنهن جو لهجو باقي اردو شاعري کان مختلف ۽ نئون آهي، جيڪو اقبال کان اڳ ڪنهن به شاعر کي نصيب ٿي نه سگهيو، موضوع جي لحاظ کان به، ته لغت جي لحاظ کان پڻ اقبال جي شاعري جي لغت ته چڻ شاعريءَ جي آهي ئي نه-سندس ڪلام کي پڙهي حيرت به ٿئي ٿي ته اهي لفظ ڪيئن پنهنجو اثر ڏيکارين ٿا-انهن لفظن جي استعمال کي ڏسي اقبال جي تخليقي عمل، جنهن جي ڪرب ۽ پيڙا مان هو گذريو هو، داد ڏيڻ ۽ سندس جيان پيڙا ۾ رهجڻ کان سواءِ دل رهي نه ٿي سگهي-ان دور ۾ واقعي اهڙي نئين قسم جي شاعري، شاعريءَ جي دنيا ۾ هڪ نئون ۽ انوکو اضافو هو ۽ وري موضوع به اهڙا جنهن کي تخليقي عمل ۾ آڻڻ جهڙي تهڙي شاعر جي وس جي ڳالهه نه هئي. ڏنو وڃي ته گهٽو ڪري ماٺهو ڪا به نئين ڳالهه يا ڪو نئون شجرو ڪرڻ کان لنوائيندو آهي ۽ انهن ئي گهسيل پٽيل موضوعن، گهاڙيٽن ۽ ميٽرن تي پنا ڪارا ڪندو آهي جنهن جو نتيجو يا.ته نڪرندو ئي ناهي يا ڪڏهن ڪڏهن واهه واهه تائين ئي محدود رهجي ويندو آهي معاملو ڪڏهن آهه! تائين پهچي نه سگهندو آهي-اهو جوهر تڏهن ظاهر ٿيندو آهي جڏهن فنڪار ٻين جي گس کي ڇڏي پنهنجو الڳ گس ٺاهي ٿو ۽ نوان تجربا ڪري انهن ۾ پنهنجي حيثيت ميڙائي ٿو. اهو ساڳيوئي ڪم اقبال شاعريءَ ۾ ڪري ڏيکاريو-اها ڳالهه به درست آهي ته اقبال کان اڳ اقبال جي لب و

Marfat.com

لهجي جهڙو ٺورو لهجو اڪبر پيدا ڪري چڪو هو. پر اهو ايڏو اثرائتو نہ هو نتيجي طور اڪبر صرف طنز ڪندو ئي رهجي ويو ۽ معاملو صرف تاني تنڪي تائين ئي رهيو ۽ اڳتي نہ وڌي سگهيو، پر اها ڳالهہ بہ صحيح آهي تہ اقبال تي اڪبر جا گهڻا اثرات آهن-

يورپ تي طعني ۽ ٽوڪ جو ڪم اڪبر ئي شروع ڪيو ۽ ان دور ۾ جڏهن سر سيد احمد خان ۽ شاعريءَ ۾ مولانا حالي نيچرل شاعريءَ جو نعرو هڻي ميدان ۾ لٿو تہ:

آؤ حالـــي اَب پيروئ مغربي ڪرين

تہ اڪثريت سندن پيروي ڪرڻ لڳي-شڪست جو فلسفو بہ عجيب آهي يا تہ ماڻهو شڪست کائڻ کان پوءِ صفحہ هستيءَ تان مٽجي ويندو آهي يا چند فائدن جي ڪري دشمن جو آلا ڪار بڻجي سندس مفادن لاءِ استعمال ٿيندو رهندو آهي. اهڙي ماحول ۾ قوم جي اڪابرن ۽ ذاهن تي اها ذمہ داري عائد ٿيندي آهي تہ قوم کي کهڙي گس تي ٿا هلائن-سرسيد وارن تي مغرب جي پيروي جو اعلان ڪري ڇڏيو هو ۽ پنهنجي بقا انهيءَ ۾ ئي سمجهي هئائون انهيءَ ڪري پنهنجون سموريون صلاحيتون انهيءَ ۾ ئي صرف ڪري رهيا هئا. نتيجو اهو نڪتو تہ مسلم نوجوان پنهنجي روايت کان ڏور ٿيندو ويو-اهڙي ماحول ۾ جيڪڏهن اڪبر ۽ اقبال پيدا نہ ٿين ها تہ هوند اسان جو حشر الائي وجي ڪهڙو ٿئي ها.

اقبال اسانجي تهذيب ۽ روايت جو امين آهي-سندس بي چين روح تڙپي اٿيو ۽ انهيءَ تڙپ ۽ بيچيني مان جيڪو شعلو نڪتو انهيءَ شعلي جو نالو اقبال جي شاعري آهي. انهيءَ شعلي ئي ڪائنس "شڪوه"،

Marfat.com

"جواب شڪوه" ۽ "مسجدِ قرطبہ" جهڙا عظيم نظم لکرايا.

اقبال جي ابتدائي شاعريءَ کي ڇڏي بالِ جبريل جي شاعريءَ تائين ڏسجي تہ معلوم ٿيندو تہ اقبال اهو واحد شاعر آهي جنهن کي پنهنجي ماضيءَ جي عظمت جو ۽ موجوده شڪست جو ڀرپور احساس ۽ تڪليف آهي-مغرب جي عروج ۽ سائنسي ايجادن، جن انساني زندگيءَ جي قدرن کي ئي الائي ڪٿي جو ڪٿي پهچائي ڇڏيو- انهيءَ دور ۾ اقبال مغرب جي مخالفت ڪري ڇڻ مسلمانن جي نئين سر نشاةالثانيہ جو اعلان ڪري ڇڏيو-اهو ايڏو وڏو ڪم روايتي انداز واري لب و لهجي واري شاعري ۾ ڪرڻ ناممڪن هو-انهيءَلحاظ کان ڏٺو وڃي تہ ڇڻ وقت جي حالتن ۽ سندس تاريخي شعور ئي ڪائنس انهيءَ لهجي جي شاعري ڪرائي جيڪو بالڪل فطري عمل هو. اهوئي سبب هو جو اقبال کي اردو شاعريءَ جو خداءِ سخنت شاعر مير تقي مير بہ پسند نہ آيو جنهن چيو هو:

تا حشر جهان مين ميرا ديوان رهے گا

سبب اوهان جي سامهون آهي-انهيءَ جو اهو مطلب هر گز ناهي تہ مير جي شاعري رڳو جذبي جي شاعري آهي ۽ فڪري ناهي، بلڪ مير ڀڙيون شاعر هو جنهن کي غالب جهڙي اناپسند شاعر بہ پنهنجو استاد مڃيو هو:

ريختے کے تمهي استاد نهين هو غالب
کهتے هين اگلے زمانے مين کوئي مير بهي تها

پر اقبال کي جيڪو ڪم ڪرڻو هو انهيءَ لاءِ مير وارو لهجو هن لاءِ مناسب نہ هو. اقبال کي اردو شاعريءَ ۾ جيڪڏهن ڪو شاعر

Marfat.com

پسند هو ته اهو مرزا غالب هو، جنهن جي شاعري ۾ نندي کنڊ جي مسلمانن جي تباهيءَ ۽ شڪست وريخت جو الميو بيان ٿيل آهي ۽ غالب انهيءَ شڪست جو اکين ڏٺو گواهه پڻ هو-انهيءَ ڪري غالب جو اسلوب به سندس هم عصرن کان نرالو ۽ فڪري آهي. شايد انهيءَ فڪري اسلوب جي ڪري اقبال کي غالب پسند آهي. انهيءَ محبت جو اظهار اقبال پنهنجي هڪ نظم ۾ ڪيو آهي:

فکر انسان پر تري هستي سے يہ روشن هوا
هے پر مرغِ تخيل کي رسائي تاکجا
تها سراپا روح تو، بزم سخن پيکر ترا
زيبِ محفل بهي رها، محفل سے پنها بهي رها
تيرے فردوس تخيل سے هے قدرت کي بهار
تيري کشت فکر سے اگتے هين عالم سبزه دار
زندگي مضمر هے تيري شوخيءِ تحرير مين
تاب گويائي سے جنبش هے لبِ تصوير مين
شايدَ مضمون تصدق هے تيرے انداز پر
خنده زن هے غنچهٔ دلي گلِ شيراز پر.

متين شعرن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته اقبال کي غالب جي اسلوب سان ۽ سندس فڪرمند طبيعت سان ڪيڏو نه چاهه هو. گويا غالب جي فڪر ۽ اسلوب جي ئي کهڙي اقبال آهي-

گهڻائي ماڻهو جن کي اقبال جي فڪر سان بغض آهي اهي سندس اسٽائيل جي آر وٺي اقبال تي تنقيد ڪندا آهن، هنن جو اعتراض اهو به آهي ته اقبال جذبن ۽ محسوسات جو شاعر ناهي، جيڪي اصل ۾ شاعريءَ جو روح هوندا آهن. انهي ڪري هو اقبال کي شاعر جي

Marfat.com

حيثيت سان نہ بلڪہ فلسفي جي حيثيت سان مڃيندا آهن. اها پلا کهڙي شاعري آهي جيڪا گوشت پوست جي عورت کان خالي هجي، جيڪا ماڻهوءَ جي جبلي ۽ فطري جذبن کان وانجهيل هجي جڏهن دنيا جا اڪثر شاعر ان جي ڳالهہ ڪن ٿا تہ پوءِ اقبال ان کان منهن ڇو ٿو موڙي؟ ۽ اها ڪهڙي قسم جي شاعري آهي جنهن ۾ رڳو مسلمانن لاءِ آهہ و زاريون ۽ وري دنيا تي ڇانئجي وڃڻ جا ارادا ظاهر ڪيا وڃن ٿا.

اقبال کي گوشت پوست جي عورت سان ڪا دلچسپي ناهي:

تو رہ نورد شوق؟ هے منزل نہ کر قبول
ليليٰ بهي هم نشين هو تو محمل نہ کر قبول

جڏهن تہ قيس سڄي عمر جهنگل، بيابانن ۾ ليلا جي ڪيڏ رلندو رهيو، پر اقبال اهڙي عورت کان ڪوهين ڏور آهي، واقعي اها تہ عجيب قسم جي شاعري آهي، انهيءَ جي جاءِ تي هو، جدوجهد، اڳتي وڌڻ جي جذبي، پنهنجي ماضيءَ جي ورثي کي ياد ڪرڻ، ۽ انهن سيني شين کان اڳتي ڪائنات کي تسخير ڪرڻ جي ڳالهہ ڪري ٿو ۽ انهيءَ وچ ۾، جيڪو بہ اچي ٿو انهيءَ کي اقبال يڪ جنبشِ قلم سان رد ڪري ٿو-هو ڪائنات جو حريف آهي انهيءَ کي فتح ڪري پنهنجي اصل مالڪ سان ملڻ چاهي ٿو. ڇو تہ، ڪائنات سندس مالڪ تائين پهچڻ ۾ رنڊڪ وجهي ٿي.

حيرت وٺندي آهي جڏهن اهڙي قسم جي خيالن جو اظهار ڪو پيو شاعر ڪندو آهي، تہ ڳالهہ نہ ٺهندي آهي، هٿون ڇڻ مذاق لڳندي آهي، نظم جي وحدت جو اهو تاثر ڪو نہ نهندو آهي، جيڪو اقبال جي خيالن جي مخصوص سندس عجيب و غريب لفظن کي پڙهي ٿيندو آهي، شايد اهو لهجو قدريت شاعريءَ ۾ صرف اقبال لاءِ ئي بچائي رکيو هو.

Marfat.com

شميم احمد/آغا درمحمد

اقبال جي شاعري ۽ جمهوريت

هون ۽ تہ اقبال جي شاعري جي سفر ۽ سندس ذهني ارتقاء ۾ ڪيترائي موڙ ۽ ڪيتريون اهڙيون تبديليون آيون، جڏهن هو ڪنهن موضوع تي پنهنجو زاويہ نظر تبديل ڪري ڇڏي ٿو-يا ان کي هميشہ لاءِ ترڪ ڪري ڇڏي ٿو-پر ڪڏهن ڪو بنيادي ۽ انساني مسئلو اهڙو بہ هوندو هو جنهن ڪان بنهہ لاتعلقي وارو رويو اختيار ڪري ڇڏيندو هو-اهڙيءَ طرح پهرين ڳالهہ جي ڏس ۾ وطنيت جي موضوع کي مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو-جڏهن هو وطنيت ڪان مسلم قوميت ۽ وري مسلم قوميت ڪان اسلام جي هڪ انقلابي تصور تائين پهچي ٿو-جڏهن تہ سندس انقلابي تصور جديد انقلاب جي هر تعريف ڪان مختلف سمت اختيار ڪري ٿو. اهڙي طرح ٻي ڳالهہ جو مثال سندس شاعريءَ جي ماهيت کي قرار ڏئي سگهجي ٿو، جتي هو فطري شاعر هجڻ جي باوجود ۽ مغربي ادب ۽ فلسفي جي ذهين شاگرد هجڻ جي باوصف شاعري جي عام موضوعن، انساني جذبات ۽ معاملات سان ڪو واسطو رکڻ نہ ٿو گهري-سندن ڪلام جي اها نوعيت ڪيس مختلف شاعر بڻائي ٿي-اها عجيب ڳالهہ آهي تہ اقبال جي شاعري ويهين صدي جي بين الاقوامي تصورن، فلسفن ۽ دنيا جي سياسي ۽ معاشي تعبيرن جي روشني ۾ جن اعليٰ سياسي شعور جو اظهار ڪري ٿي-ان نندي ڪنڊ جي سياسي ۽ ذهني زندگيءَ کي گهڻي حد تائين متاثر ڪيو

Marfat.com

آهي-جمهوريت، برطانيہ جي نظامِ سياست جو بنياد آهي، پر جمهوريت ئي هڪ اهڙو موضوع آهي جنهن کان اقبال هميشہ لاتعلقيءَ جو اظهار ڪيو آهي، پر جيڪڏهن ڪٿي ان جو ذڪر سندس ڪلام ۾ آيو آهي، تہ اقبال ان کي مغربي نظام جمهوريت جي حوالي سان طنز ڪري رد ڪيو آهي-سندس هي شعر ڏسو جيڪي جمهوريت جي موضوع تي چيل آهن.

ہے وهي سازِ کهن مغرب کا جمهوري نظام
جس کے پردون مين نهين غير از نوائے قيصري

ديوِ استبداد جمهوري قبا مين پائے کوب
تو سمجهتا ہے، يہ آزادي کي ہے نيلم پري

مجلسِ آئين و اصلاح و رعايات و حقوق
طبِ مغرب مين مزے ميٹھے اثر خواب آوري

گرمئي گفتار اعضائے مجالس الامان
يہ بهي اک سرمايہ دارون کي ہے جنگِ زر گري

اس سراب رنگ و بو کو گلستان سمجها ہے تو
آہ اے نادان قفس کو آشيان سمجها ہے تو

اس راز کو اک مردِ فرنگي نے کيا فاش
هر چند کہ دانا اسے کهولا نهين کرتے

جمهوريت اک طرزِ حکومت ہے جس مين
بندون کو گنا کرتے هين تولا نهين کرتے

Marfat.com

تونے کیا دیکھا نہیں، مغرب کا جمھوري نظام
چھره روشن، اندرون چنگیز سے تاریک تر

هم نے خود شاهي کو پنهچایا هے جمھوري لباس
جب ذرا آدم هوا هے خود شناس و خودنگر
یهان مرض کا سبب هے غلامي و تقلید
وهان مرض کا سبب هے نظامِ جمھوري

جلال پادشاهي هو کہ جمھوري تماشا هو
جدا هو دین سیاست سے تو ره جاتي هے چنگیزي

گریز از طرزِ جمھوري، غلامِ پخته کارے شو
کہ از مغزِ دو صد خر، فکر انسانے نمي آید

فرنگ آئینِ جمھوري نهاد است
رسن از گردن دیوے کشاد است

زمن ده اهل مغرب را پیامے
کہ جمھور است تیغ بے نیامے

هاڻي توڙي اقبال مغرب جي نئين علم ۽ فڪر، سائنسي انڪشافن ۽ سياسي ۽ معاشي تصورن مان ڪيترو بہ فائدو ورتو هجي. يا پنهنجي ابتدائي شاعري ۾ جنرل اوڊائر گورنر پنجاب جي شان ۾ قصيدو بہ ڇو نہ لکيو هجي؟ پر هو مغرب جي سياسي تسلط ۽ سرمايہ

Marfat.com

داري سان سموري زندگي جنگ ڪندو رهيو. هن وطن پرستيءَ واري دور ۾ به ان غاصباڻي نظام کي ننديو هو-ان دور ۾ به هن غلامي جي خلاف جيترو لکيو ۽ آزادي ۽ حريت جو، جيڪو روح نندي ڪنڊ ۾ ڦوڪيو، ته ان جو اصل نشانو برطانوي اقتدار ۽ سندس برصغير تي تسلط ئي هو، ۽ جڏهن اقبال وطنيت جي تصور کي ڇڏي مسلم قوميت جو تصور اختيار ڪيو، تڏهن ته هن پنهنجي پوري وجود سان مغرب جي پوري سرمايه داري نظام جي خلاف پنهنجو قلم استعمال ڪيو- هي مختصر احوال ان جو ثبوت آهي، ته شروع کان وٺي اقبال جي ذهن ۽ مزاج ۾ مغرب جي جمهوري نظام جي ڪا گنجائش ڪونه هئي. اسانجن ڪجهه نقادن اقبال جي ذهني ۽ سياسي شعور جي ارتقا ۾ ان موڙ کي جغرافيائي قوم پرستي کي ترڪ ڪري مسلم قوم پرستي جي حق ۾ فيصلي سان ڳنڍيو آهي-انهن جي خيال مطابق جيئن ته جغرافيائي قوم پرستي جي نتيجي ۾ اقبال کي نندي ڪنڊ ۾ برطانوي غلامي کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ، برصغير جي مسلمانن کي هندن جي غلامي ۾ اچڻ جو خطرو هو ۽ انهي سبب ڪري جمهوري نظام کان اقبال خوش نه هو، انهيءَ ڪري هن ملسم قوم پرستيءَ جي تصور کي ختيار ڪيو-پاڪستان کي وجود ۾ آڻڻ جو سبب به اهوئي قوم پرستي وارو تصور ئي هو-حيرت آهي ته انهن نقادن اهو بلڪل نه سوچيو ته اقبال هڪ مسلمان گهراڻي جو فرد آهي ۽ سندس تربيت ۾ اسلام سان محبت ۽ عقيدت جو اهو جذبو سامهون هو، جيڪو نندي ڪنڊ ۾ اڄ به اڪثر مسلمان گهراڻن جي تعليم ۽ تربيت ۾ ڏسي سگهجي ٿو-خود بانگِ درا جي ابتدائي نظمن ۾ اقبال جن اصحابن رضہ ۽ اسلامي تاريخ جي شخصيتن جي حوالي سان گهڻي محبت ۽ عقيدت

Marfat.com

جو اظهار ڪيو آهي، اهو سندس اسلامي تشخص جوئي ثبوت آهي ۽ اهو بنياد آهي، جيڪو بانگِ درا جي آخري نظمن ۾ پهريون جمال الدين افغاني جي عالمِ اسلام جي اتحاد جي تحريڪ ۽ وري بال جبريل کان وٺي ارمغانِ حجاز تائين بين الاقوامي اسلامي برادري جي تصور جي مختلف تعبيرن تائين فطري سفر ڪيو.

ڪلامِ اقبال، ان ڳالهه جو شاهد آهي، ته اقبال جي ذهني ۽ فڪري سفر ۾ ابتدائي شاعري جي هڪ ٻن نظمن ڪانسواءِ ڪڏهن برطانوي حڪومتي نظام يا مغربي سرمايه داري نظام جي باري ۾ ڪا تبديلي ڪونه آئي-هن ان کي هميشه نفرت جي قابل ٿي سمجهيو-جهڙي طرح، هو ان جي جمهوري نظام کي شدت سان رد ڪري ٿو-اهڙي شدت سان سموري مغرب جي حڪومتي نظام ۽ سرمائيداري نظام کي به تڏي ٿو ڇڏي، ان موضوع يا مسئلي تي سندس پوري ذهني سفر ۾، نه ڪڏهن ڪو تضاد ملي ٿو ۽ نه ئي ڪنهن قسم جو شڪ شبهو-مغربي نظامِ حڪومت ۽ معيشت کان اهو نفرت جو نتيجو ئي هيو، جڏهن ڪجهه عرصي لاءِ روس جي اشتراڪي انقلاب کان متاثر رهيو، جو ته ان جو هڪ رخ مغرب جي ظالماڻي نظام خلاف استعمال ٿي رهيو هو، جنهن سان غلام قومن جي آزادي جي جدوجهد کي هٿي ملي رهي هئي ۽ ٻيو رخ مغرب جي خون خوار سرمايداري نظام جي خلاف موثر احتجاج جي صورت اختيار ڪري چڪو هو-هڪ ننڍڙي عرصي ۽ اقبال جي شاعريءَ جي هڪ مختصر دور جي، انهيءَ تاثر جي ڪري ترقي پسند تحريڪ جي ڪجهه نقادن اقبال کي اشتراڪي فڪر جو حامل قرار ڏيڻ لاءِ، ننهن چوٽي جو زور لڳايو هو-ڪتي ته انهن نهايت بد ديانتيءَ سان ان دور کان پوءِ جي شاعري سان

Marfat.com

اشتراڪيت تي تنقيد ٿيل نظمن مان، ڪجهہ مصرعن کي ان جي اڳ پٺ هيٺ مٿي ڪري، پنهنجي دعوا جي ثبوت ۾ استعمال ڪرڻ جي ٻاراٽي ڪوشش جاري رکي هئي، ”ابليس کي مجلس شوريٰ“ ان جو عام مثال آهي پر انهن جي بدنصيبيءَ جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي، جڏهن اقبال جي سموري ڪلام ۾ هڪڙي مصرعہ بہ مارڪسي فڪر، ان جي جڳ مشهور جدلياتي اصول ۽ معاشي فلسفہ جي حق ۾ نہ ٿي ملي تہ سندن دل جو غبار تہ ٻاهر نڪرڻو ئي هو. پر اشتراڪي انقلاب جي ان مغرب دشمن ڪردار جي ڪري ڪلامِ اقبال ۾ جمهوريت جو ذڪر تہ نہ، البت جمهور جو ذڪر هڪ بہ دفعو مثبت انداز ۾ آيو آهي، جنهن مان عام ماڻهو جي حڪومت يا روس ۾ پرولتاري حڪومت جي دعويٰ جي طرف اشارو مقصود آهي-جڏهن بہ، اقبال جمهور يا مسلم جمهور جي اصطلاح استعمال ڪئي آهي، تہ ان جو مطلب عوام يا مسلمان عوام آهي. سڌو سنئون اقبال ان اصطلاح کي بانگِ درا ۽ ارمغانِ حجاز ۾ رکو بہ ٻيرا استعمال ڪيو آهي.

سلطانيء جمهور کا آتا هے زمانہ
جو نقشِ کهن تم کو نظر آئے مٹادو.

نغمہء بيداريء جمهور هے سامانِ عيش
قصئہ خواب آور و سکندر و جم کب تلک

انهن ٻنهي شعرن کان علاوه بالواسطہ طور تي جتي اقبال روس جي انقلاب کي ساراهيندي نظر اچي ٿو، اُهي مقام بہ ٻن دفعن کان

Marfat.com

وڏيڪ نہ ٿا اچن.

پرانـــــي ســـــياست گري خـــوار هے
زمين ميـــر و ســلطـــان سے بيزار هے

گيا دورِ ســـــرمـــايہ داري گـــيا،
تماشا دکھـــا کر مـــداري گـــيا،

گـــران خـــواب چيني سنبھلـــنے لگے
همـــالہ کـــے چشـــمے ابلـــنے لگـــے.

کــب ڈوبے گا ســـرمايہ پرستي کا سفينہ
دنـــيا هے تيري منتظرِ روز مکـــافـــات

پر آخرڪار ان مختصر عرصي ڪان پوءِ اشتراڪيت ۽ اشتراڪي انقلاب بہ نهي ڪي، هو مغرب جي ترڪش جوئي هڪ تير ڄاڻائي ٿو ۽ ڪارل مارڪس، اشتراڪيت، روس جي انقلاب ۽ انهن جي جمهور ڪي مزدورن جي ڊڪٽيٽرشپ قرار ڏئي انهن ڪي بہ مغرب جي جمهوري نظام جيان حقارت مان ٺڏي ڇڏي ٿو-

جمهـــور کـــے ابليس هيں اربـــاب سياست
باقـــي نهيں اب ميري ضـــرورت تہِ افلاک

زمامِ کاراگـــر مزدور کے هاتهوں ميں هو پهرکيا
طريقِ کوهکن ميں بهي وهـــي حيلے هيں پرويزي.

پنهنجي هڪ نهايت بنيادي ۽ اهم نظم "ابليس ڪي مجلس شوريٰ" ۾ هو دنيا ۾ رائج الوقت سڀني نظامن ڪي بلا امتياز ابليسي

Marfat.com

نظام ڇاٽائي ٿـو-ان ۾ هو ابليس جي زبان کـان اشـتـراڪيت کي مُزدڪيت جو بروزن ڇاٽائي، ابليسي نظام لاءِ فتنو يا خطرو ڪنهن مغربي يا اشتراڪي عوام جي ڊڪٽيٽرشپ کي نہ بلڪہ اسلام کي ڇاٽائي ٿو.

ڪب ڈرا سکتے هين مجهکو اشـــتراکي کوچہ گرد
یہ پریشان روزگـــــار، آشــفتہ مغز، آشـفتہ مو

هے اگر مجهہ کو خطر، کوئي تو اس امت سے هے
جسکي خـــــاکستر مين هے اب تک شرارِ آرزو

خال خال اس قوم مين اب تک نظر آتـــے هين وہ
کرتے هين اشکِ سحر گاهي سے جو ظــالم وضو

جانتا هے جس پـــر روشـــن بـــاطنِ ايام هے
مـُـزدکيت فتنہء فـــــردا نهيـن، اســلام هے.

پر ساري زندگي اسلام سان وابستگيءَ ان جي شعور جي نئين منزلن کان گذرندي بہ اها ڪيڏي نہ اهم حقيقت آهي، تہ اقبال پنهنجي ڪلام ۾ جمهوريت جي اسلامي تصور يا اسلامي جمهوريت، جي حق ۾ بہ ڪائي ڳالهہ نہ ٿو ڪري-هونءَ نہ تہ اسانجن سمورن جديد مورخن، سياسي مفڪرن ۽ دانشورن اسلام جي ڀرين دور، مديني جي رياست جي شروعاتي دور ۽ خلافتِ راشده جي دور کي مغربي جمهوريت جي مقابلي ۾ ڪنهن نہ ڪنهن انداز کان ڪٿي "روحاني جمهوريت" يا "اسلامي شورائيت" يا هڪ چونڊيل مجلس جي حوالي سان جمهوري طرز حڪومت جي هڪجهڙائي يا اڪثر اسلام جي عين مطابق قرار ڏنو آهي، پر ڪلامِ اقبال ۾ اسان کي

Marfat.com

ڪنهن لحاظ ڪان بہ جمهوريت جو حوالو نہ ٿو ملي-البت اقبال ملوڪيت، بادشاهت ۽ ڊڪٽيٽرشپ جي خلاف پنهنجو رد عمل ڪٿي نہ ڪٿي ضرور ڏيکاريو آهي، پر وڏي مزي جي ڳالهہ اها آهي، تہ هو اسلام ۽ تاريخ اسلام جي حوالي سان بادشاهن ۽ اميرن کي ان کان الڳ ڪري بيهاري ٿو ۽ ڪن هنڌن تي وڏي پرجوش انداز ۾ انهن جو ذڪر ڪري ٿو:

دل همارے يادِ عهدِ رفتہ سے خالي نهين
اپنے شاهون کو يہ امت بهولنے والي نهين

ايک هي صف مين کهڑے هوگئے محمود و اياز
نہ کوئي بنده رها اور نہ کوئي بنده نواز

گو فقر بهي رکهتا هے اندازِ ملوکانہ
ناپختہ هے يہ پرويزي بے سلطنتِ پرويز

کهان سے تونے اے اقبال سيکهي هے يہ درويشي
کہ چرچا بادشاهون مين هے تيري بے نيازي کا

کيا دبدبہء نادر، کيا شوکتِ تيموري
هوجاتے هين سب دفتر غرقِ مئے نابِ آخر

Marfat.com

دنیائے دون کی کب تک غلامی
یا راهبی کر، یا بادشاهي

اے لاالہ کے وارث باقي نهین هے تجھ مین
گفتارِ دلبرانہ، کردارِ قاهرانہ

یا سنجر و طغرل کا آئینِ جهانگیري
کیا مرد قلندر کے اندازِ ملوکانہ

عجب نهین کہ مسلمان کو کچھ عطا کردے
شکُوہِ سنجرو فقرِ جنید و بسطامي

رهے نہ ایبک و غوري کے معرکے باقي
همیشہ تازہ و شیرین هے نغمہء خسرو

تها جهان مدرسہ شبیري و شهنشاهي
آج ان خانقاهون مین هے فقط روباهي

شوکتِ سنجرو سلیم، تیرے جلال کي نمود
فقرِ جنید و بایزید تیرا جمال بے نقاب

خودي کو جب نظر آتي هے قاهري اپني
یهي مقام هے کهتے هین جس کو سلطاني

Marfat.com

خـــودي هو زنده تو هے فقر بهي شهنشاهي
نهين هے سنجر و طغرل سے کم شکُوہِ فقير

اس مرد خود آگاه و خدامست کي صحبت
ديتـــي هے گداؤه کو شکُـوہِ جم و پرويز

جيڪڏهن توهان انهن ۾ سندس هم عصر حڪمرانن کي شامل ڪندو جن ۾ ڀوپال، حيدرآباد، اٽلي ۽ افغانستان جا حڪمران اچي وڃن ٿا ته توهان کي اهي اعتراض به ترت ياد اچي ويندا. جيڪي ترقي پسند نقادن اقبال کي اشتراڪي ثابت ڪرڻ جي مهم ۾ ناڪامي کان پوءِ شاهه پرست، ملوڪ پسند ۽ آمريت جو چاهيندڙ ثابت ڪرڻ لاءِ زور شور سان لڳايا هئا-جڏهن ته اقبال گهٽو ڪري فقر جي حوالي سان مسلمان بادشاهن کي عام بادشاهن کان الڳ الڳ ڪري رکيو آهي، پر اقبال مسلمان بادشاهن کي ٻن تولن ۾ ورهايو آهي. هڪڙا اهي، جن اسلامي شعار ۽ قرآن جي عدل و انصاف ۽ خدا ترسيءَ کي اپنائي رکيو ۽ ٻيا اهي. جن پنهنجي اقتدار ۽ نفس جي پوڄا ۾ پاڻ کي غرق ڪيو. پر اها هڪ حقيقت آهي، ته اقبال کي جمهوريت کان وڌيڪ دلچسپيءَ انهن مسلمانن بادشاهن سان آهي. جيڪي اهو سمجهن ٿا. ته سلطنت اهل دل جو فقر آهي-شاهي ناهي-ڏنو وڃي ته مسلمان دنيا جو ڪوئي غير جانبدار مورخ ۽ سياسي مفڪر به مديني جي رياست کي بادشاهي چاٽائي نٿو سگهي ۽ نه ئي خلفاءِ راشدين جي

Marfat.com

خلافت کي. ملوڪيت جو عمل تہ اسلام جي تاريخ ۾ حضرت امير معاويہ رضہ جي حڪومت کان شروع ٿئي ٿو-ڳالهہ هيءَ آهي تہ اقبال جي حڪمرانيءَ جي تصور ۽ طرز حڪومت کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي تہ سندس ماڻهپي جي تصور ۽ انسانيت جي معيار کي سامهون رکيو وڃي. جيڪو سندس آئيڊيل بہ آهي. حاملِ قرآن بہ ۽ صاحب خودي بہ-مثال طور هو هڪ هنڌ لکي ٿو تہ: "مسلمانن جو دين نہ قومي آهي ۽ نہ نسلي نہ ذاتي. بلڪہ خالص طور تي انساني آهي" خالص طور تي انساني ايئن آهي تہ قرآن مجيد سڀني انسانن جي هدايت لاءِ نازل ڪيو ويو آهي ۽ هميشہ انسانن کي اسلام جي دعوت ڏيندو رهندو. تہ جيئن هو رنگ نسل زمين. زبان ۽ طبقاتي تعريف کان مٿي ٿي. ايئن ٿي وڃي جيئن تخليق جو مقصد ۽ مقصود الاهي آهي-ان جو مطلب هرگز اهو نہ آهي. تہ اقبال دنيا جي سڀني ماڻهن کي ڪنهن خاص مذهب. دين يا ملڪ طرف سڏي ٿو. بلڪہ هڪ اعليٰ انسان ٿيڻ جي ان معيار طرف دعوت ڏئي ٿو. جيڪو نہ اصل ۾ عربي آهي نہ عجمي نہ ڪارو آهي نہ گورو. البت ان مان مراد اهو ماڻهو آهي. جيڪو رڳو قوت ۽ جبلت جي ڪري ماڻهو نہ هجي. بلڪہ جنهن کي ماڻهپي کان بہ مٿي ٿيڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻي پوندي آهي-جنهن کي اقبال ڪڏهن مردِ مسلمان. ڪڏهن مردِ مجاهد. ڪڏهن مومن ۽ ڪڏهن صاحبِ معراج جو امين ڄاڻايو آهي-شايد هتي اها ڳالهہ ٻڌائڻ جي ضرورت نہ ٿي رهي. تہ قرآن ۽ حديث جي حساب سان دنيا جو هر مسلمان اهو ڄاڻيندو آهي. تہ الله وٽ ايمان وارو اهو آهي. جيڪو متقي آهي ۽ اها ئي اها شرط آهي. جيڪا نہ مغرب جي ڪنهن نظام

Marfat.com

جي تاريخ کان، جيڪا يونان ۽ روم کان هلي موجوده جمهوريت تائين پهچي ٿي، پوري ٿئي ٿي ۽ نه اشتراڪيت جي ڊڪٽيٽرشپ سان جنهن اقبال جي پيشنگوئي مطابق رڳو 80 سالن جي اندر ئي اندر پاڻ کي کوکلو ڪري ڇڏيو آهي هيءَ شرط ته صرف مؤمن ٿيڻ سان پوري ٿيندي آهي-مؤمن جيڪو هڪ خاص ماڻهو هڪ خاص انسان ۽ هڪ خاص مسلمان بڻجڻ جو نالو آهي، اهو جيڪو تقويٰ جو صاحب هجي-هتي پهچي اسان کي اقبال جي جمهوريت کان بيزاري جو پتو پئي ٿو ۽ اهو راز اقبال جي ڪلام ۾ هنڌ هنڌ وکريل پيو آهي-خضرِ راهه ۾، طلوع اسلام ۾ ذوق و شوق ۾، ساقي نامه ۾، مسجدِ قرطبه ۾، مؤمن ۾، مرد مسلمان ۾، هر هنڌ انهن جون صفتون پکڙيون پيون آهن، جنهن جي بنياد تي اقبال جا خواب ۽ تمنائون ايندڙ وقت جون خوشخبريون بڻجي پون ٿيون. مان انهن سڀني نظمن مان، صرف هڪ نظم مان، هتي سندس تمنا جي هڪ جهلڪ پيش ڪري رهيو آهيان، ته جيئن ڳالهه واضع ٿي پئي:

آبِ روانِ کبير تيرے کنارے کوئي
ديکهه رها هے کسي اور زمانے کا خواب

عالم نو هے ابهي پردهء تقدير مين
ميري نگاهون مين هے اس کي سحر بے حجاب

پرده اٹها دون اگر چهرهء افکار سے
لا نه سکے گا فرنگ ميري نواؤن کي تاب

جس مين نه هو انقلاب موت هے وه زندگي

Marfat.com

روحِ امم کـــي حيات کـــش مکشِ انقلاب
صـــــورتِ شمشير هے دست قضا مين وه قوم
کرتي هے جو هـــر زمـــان اپنے عمل کا حساب

جمهوريت کي اقبال ايڏو ڇيهو رسائيندڙ سمجهي ٿو، جو فکر جي آزادي تائين کي نامحمود ڄاڻائي ٿو، جيڪو جمهوريت جو اصل فلسفو آهي:

اس قـــوم مين هے شوخئ انديشہ خطــرناک
جـــس قوم کـــے افراد هون هر بند سے آزاد
گو فکرِ خـــدا داد سے روشـــــن هے زمانہ
آزادئ افـــکار هــــــے ابليس کـــي ايجاد

يعني مغرب جي سمورن شيطاني نظامن جو بنياد ئي فکر جي آزادي تي قائم آهي ۽ اها فکر جي آزادي اقبال جي تصور مومن جي ان کري مخالف آهي تہ:

هو فکر اگـــر خــــام تــو آزادئ افکار
انسان کـــــو حيوان بنانے کـــا طريقہَ

جيڪڏهن توهان ڏنگ سان رکو اقبال جي مٿين شعرن جي معنيٰ ئي ڳولهي لڌي، تہ نہ صرف اقبال جو پورو فکر توهان تي ظاهر

Marfat.com

ٿيندو، بلڪه اوهان کي اهو به معلوم ٿي ويندو، ته اقبال جمهوريت کي ايترو نفرت سان ڇو ٿو رد ڪري؟ يعني جيڪڏهن جمهوريت جا نمائندا انسان جي سطح کان حيوان جي سطح تائين ڪري پوندا ۽ حيواني خواهشن جو شڪار ٿي پون، ته جمهوريت انهن کي به قبول ڪري وٺندي، ڇو ته اقبال وٽ جمهوريت پاڻ ڪو مقصد يا نظريو يا قدر نه ٿي رکي، بلڪه اها رڳو هڪ وسيلو ۽ طريقه ڪار آهي-هاڻي هڪ ٻيو مگر آخري شعر ٻڌو.

بهتر هے کہ بے چارے ممولوں کي نظر سے
پوشيده رهيں باز کے احوال و مقامات

بس هاڻي رڳو ايتري ڳالهه رهي ٿي ته اقبال جي انهن من موسڙن يعني ڀٽيرن جي حقيقت کي ڇاتو وڃي ته "من موسڙن" جي حقن ۽ آئين جو نالو ئي جمهوريت آهي-ها من موسڙن جيڪڏهن صاحب تقويٰ هجڻ جو شعور حاصل ڪري وٺن ته پوءِ اهي باز بڻجي پوندا-يعني مومن - ۽ اهوئي اقبال جي ڪلام ۽ فڪر جو مرڪزي موضوع آهي.

Marfat.com

ڊاڪٽر سيد عبدالله
مترجم: غلام مرتضيٰ شيخ

اقبال جي شاعريءَ ۾ فطرت جو مطالعو

حسن لافاني آهي:

اقبال جي نگاهه يقيناً فطرت جي حسن مان مزو ماڻيو، پر سندس شاعريءَ جي مجموعي مطالعي مان اها سُڌ پوي ٿي، ته هن جي ويجهو حسن ڪنهن سڌي سنئين يا جميل ڪيفيت جو نالو ناهي پر هڪ قوت پڻ آهي. جنهن جمال اندر جلال جي ڇٽنگ ناهي، اهو نامڪمل آهي. ان کان علاوه موضوع جي حسن آرائي به تڏهن ٿي ٿي سگهي ٿي، جڏهن ڏسڻ واري جي اک ۾ حسن جي شعاعن کي جذب ڪرڻ جو ڏانءُ هجي. اهو ڏانءُ هڪ عمده ذوق جو نتيجو هوندو آهي، جو حقيقي جذبي ۽ وجدان مان جنم وٺندو آهي.

اقبال ۽ حسنِ فطرت:

اقبال جي نظر ۾ فطرت پسندي ۽ فطرت پرستي مترادف ناهن - اقبال، شاعريءَ جي ابتدائي دور ۾ ٿي، مغربي فطرت پرست شاعرن کان متاثر ٿي، فطري منظرن جي خارجي مصوري ڪئي. ڏٺو وڃي ته ان دور ۾ به، اقبال فطرت جو شيدائي ته معلوم ٿئي ٿو، پر سندس ذهن ، فطرت ۾ پوشيده مسرت ۽ ڪائنات جي رمزن ۽ رازن جو متلاشي آهي. اقبال جي شاعري جيئن ترقيءَ جون منزلون طئي ڪندي وئي، تيئن ان ۾ فطرت پرستيءَ جو مادو گهٽ ٿيندو ويو. ڇو ته سندس تخيل تي

Marfat.com

حاڪمانہ تصور غالب ٿيندو ويو ۽ هو حسن و جمال کي خدا تائين رسائي جو وسيلو سمجهڻ لڳو.

فطرت کو خرد کے روبرو کر

تسخیر مقام رنگ و بو کر

مطلب تہ اقبال جي شاعريءَ ۾ حسنِ فطرت جا عڪس موجود آهن، جن جو مقصد فقط لطف اندوزي ئي نہ آهي، پيو بہ گهڻو ڪجهہ آهي.

اقبال جي فطرت نگاري:

اقبال جي ڪلام ۾ عڪس مرڪب بہ آهن تہ غير مرڪب بہ پر سندس فطرت نگاريءَ ۾ مقاميت تمام گهٽ آهي. جيڪڏهن آهي بہ تہ اهڙن ماڳن متعلق، جن سان اقبال جي دلي وابستگي ڪنهن جمالياتي ڪشش جي بجاءِ، قومي ۽ ملي جذبي تحت آهي. اقبال جي فطرت نگاري تعريفي ناهي بلڪ رمزيہ آهي. اقبال جي ڪلام ۾ اهي بہ منظر موجود آهن، جن ۾ فطرت جي حسن جي هاڪ آهي، پر انهن جو اصل مقصد ڪجهہ پيو آهي. اهي نظم ڪنهن نظريي يا خيال جي تائيد ڪن ٿا. سندس ڪلام ۾ زمان و مڪان، موسم، گل ٻوٽا، پکي پکڻ، ٻارن ۽ ٻين ساسي ساهن متعلق ڪيترائي نظم آهن. انهن نظمن جو مقصد صرف فطرت نگاري ڪرڻ ناهي، پر تشبيهن ۽ استعارن ۾ ئي بذات خود فطرت جو گهرو مطالعو ٿيل ٿو ڏسجي. اقبال جو لڳاءُ منظر جي مقامي جزن سان نہ آهي، پر هو منظر جي مجموعي حسن ۽ تاثر کي سامهون رکي خيالي تصويرون ٺاهي ٿو. سندس تصوير نگاريءَ ۾ پراڻن شاعرن جيان مبالغي جو عدم توازن ناهي.

Marfat.com

هاڻي اسان انهن فطري شين جو ذڪر ڪنداسين، جيڪي اقبال جي تخليقي دنيا تي ڇانيل هيون/آهن.

پاڻي:

اقبال جي تخيلي دنيا ۾ جنهن شيءِ کي وڏيڪ اهيمت حاصل آهي، اهو آهي پاڻي. اقبال لاءِ وهندڙ پاڻي، بيٺل پاڻيءَ جي ڀيٽ ۾ وڏيڪ باعثِ مسرت ثابت ٿئي ٿو. جيئن ته اقبال جي ذهن جو متحرڪ شين سان وڏيڪ لڳاءُ آهي، ان ڪري پاڻيات ۾ به انهن شين سان محبت رکي ٿو، جيڪي تحرڪ ۾ آهن، جيئن: ندي، درياهه، ڇولي، آبشار وغيره. اقبال جي نظر ۾ بيٺل پاڻي غلاميءَ ۽ ٻانهپ جي علامت آهي، جڏهن ته ندي يا درياهه آزاديءَ ۽ موج مستيءَ جي نشاني آهي.

گيت ڳائيندڙ ندي:

اقبال جي شاعريءَ ۾ نديءَ متعلق نهايت دلڪش عڪس نظر ايندا. جيتوڻيڪ هو ان معاملي ۾ مغرب جي فطرت پرست شاعرن جي تصورن کان به متاثر ٿيو هوندو، پر هن پاڻ به ان کي روبرو ڏٺو وائنو ۽ انهن کان متاثر ٿيو.

وه جوئے کوهستان اچکتي هوئي

اٹکتي لچکتي سرکستي هوئي

اچھلي پھسلتي سنبھلتي هوئي

بڑے پیچ کھاکر نکلتي هوئي

رکے جب تو سِل چیر دیتي ھے یہ

Marfat.com

پهاڙون کي دل چير ديتي هے يہ
ذرا ديکهہ اے ساقي لالہ فام
سناتي هے يہ زندگي کا پيام

هن نظم ۾ اقبال بظاهر نديءَ جي وهکري جو ذکر ڪيو آهي پر ان تحرڪ کي ئي اقبال زندگي جون نانءُ ڏئي ٿو.

اقبال هڪ ٻئي نظم شعر ۾ "شاعر" جي بلند مرتبي جو تصور ڏيندي، نديءَ جو هڪ پرمسرت ۽ خيال آفرين منظر اسان جي اڳيان پيش ڪري ٿو. جنهن سان اسان جي تخيل جي دنيا ۾ بہ هلچل مچي وڃي ٿي.

جوئے سرود آفرين آتي هے کوهسار سے
پي کے شراب لالہ گو ميکدهء بهار سے.....

هن نظم ۾ اقبال وادين ۾ موڙ کائيندڙ ندي جو تصور ڏنو آهي. ان ۾ جيڪا ڳالهہ سڀ کان وڌيڪ دلڪش آهي، اها آهي ندي جي موج مستي ۽ سر ساز. ان کان وڌيڪ بہ ان جون ادائون دل ٺاري ڇڏن ٿيون، ان منظر کي نثر ۾ هيئن بيان ڪري سگهجي ٿو تہ:

پهاڙي ندي مستيءَ ۽ بي خياليءَ جي عالم ۾ نچندي ڳائيندي اچي ٿي، ڄڻ هاڻي ئي ميخاني مان جام ڏوکي آئي هجي. هيءَ ڪير آهي؟ ڪڪرن جي خوش و خرم ڌيءَ . جيڪا بي باڪيءَ ۽ ناز نخري سان ماٿرين ۾ نينگ ٽپا ڏيندي، ڪر موڙيندي، عشق بازيون ڪندي اچي ٿي. ڪڏهن هُن سان ٻاکر ٿي پائي، ڪڏهن هِن کان شرمائجي ڪسڪي وڃي ٿي. ڪڏهن شرارت ٿي سنجيهس تہ پهاڙن

Marfat.com

جي صراحين مان جام اوتي اچي فصلن کي پياري ٿي. هن نظم ۾ الهڙ ناريءَ جي هڪ جيئري جاڳندي تصوير ڪڍي وئي آهي، جيڪا مستيءَ ۽ حسن جو شاهڪار آهي.

پاڻيءَ جي لهر:

اقبال جي جيڪا موج سان ذهني وابستگي آهي، اها نهايت دلچسپ ۽ ذڪر جوڳي آهي. موج جي تصور اچڻ سان ئي اقبال جي تصور ۾ ولوڙ اچي ٿي. هونئن ته آسمان ۾ ٽنگيل تارن سان به گهرو ذهني لاڳاپو اٿس ۽ هو تاري ۾ پنهنجو اولڙو ڏسي ٿو، پر موج ۾ کيس انسان ۽ ان جي انفراديت جو عڪس ملي ٿو. موج پاڻيءَ جي گهري ۽ وسيع وهڪري مان ڇلڪو ڪائي مٿي اٿي، پنهنجي زندگي ۽ هيڪڙائي جو ثبوت ڏئي ٿي. موج جو اهو انداز شانِ وجود ۽ شوق ظهور جي ڪهاڻي آهي،

نظم "موج دريا" ۾ موج ۽ حياتيءَ جي ان قصي کي بيان ڪيو اٿس ته:

مضطرب رکھتا ھے، میرا دل بے تاب مجھے
عین ھستي ھے تـڑپ صورت سیماب مجھے
زحمت تنگيء دریـــا سے گریزان ھون مین!
وسعت بحر کي فرقـت مین پریشان ھون مین

ڦڙو ۽ درياهه:

تصوف جي شاعريءَ ۾ قطري ۽ درياهه کي عموماً وحدت ۽ ڪثرت جو مطلب سمجهيو ويندو آهي. اقبال جي شاعري ۾ به قطري ۽

Marfat.com

درياهہ جو اهو تصور موجود آهي، اقبال جي مطابق اگر قطرو پاڻ سڃاڻ ٿي وڃي تہ درياهہ بڻجي سگهي ٿو. هو درياهہ جي مقابلي ۾ حقير ناهي،

غـــواص محبت كـــا الله نــگهـــبان هو،
هر قطره دريا مين دريا كي هے گهرائي

جيئن تہ اها ڳالهہ اڳ ۾ بہ واضع ڪئي وئي آهي تہ اقبال فطري منظرن جي حسن کان متاثر نہ ٿيو پر اهي سڀئي هن پنهنجي نظرين جي ڳجهي تشريح لاءِ ڪتب آندا آهن. قطري ۽ درياهہ جو ذڪر ڪندي هن پنهنجي صوفيانہ رجحان ڪي پڌرو ڪيو آهي.

جهوٽا:

اقبال پنهنجي شاعريءَ جي اوائلي دور ۾ يورپ جي فطرت پرست شاعرن کان متاثر ٿيو. ان جي هڪ اها بہ صورت هئي تہ هو شام جي اداس ۽ اپاٽڪي ماحول ۾، پهاڙن جي هنج ۾ وهندڙ جهرڻن جي جهمر ۽ جهرمر مان تسڪين حاصل ڪرڻ لڳو. بعد ۾ اهي اثرات اتي ۾ لوڻ برابر ٿي ويا. هن پنهنجي نظم "ايک آرزو" ۾ ان دلفريبي جو اظهار ڪيو آهي. ان سبب ئي ڪيس دنيا کان ڏور، محفلن کان پري ڪنهن اهڙي ماڳ تي پهچڻ جي آس آهي، جتي هئي گوڙ گهمسان کان علاوہ:

لذت سرود كي هـــو چڑيون كے چهچهون مين،
چشمے كي شورشـــون مين باجا سا بج رها هو.

شكستہ گيت مين چشمون كي دلبري هے كمال،
دعـــائے طفلك گــفتارِ آزمـــا كي مثـــال

Marfat.com

رڃ ۽ روهہ:

اقبال جي ڪلامر ۾ ساڪن شين جون بہ اهڙيون تہ گڏيل تصويرون چٽيل آهن، جو انهن جي بيٺل ماحول ۾ بہ چرپر پيدا ٿيو وڃي، انهن جي بي حسيءَ ۾ زندگيءَ جي لهر پيدا ٿي وڃي ٿي. رڃ ۽ روهہ بہ بي جان آهن، انهيءَ ڪري انهن شين سان ڪيس ايڏي دلچسپي نہ هئي. پهاڙن سان سندس دلچسپي ٻن صورتن ۾ هئي: هڪ تہ، انهن پهاڙن سان ڪيس انس هو، جيڪي اسلامي تاريخ يا جغرافيہ يا هندوستاني تاريخ سان وابستہ هئا، جيئن، هماليہ، ڪوهِ طور، ڪوهِ اصنمر، البرز، الزمد وغيره. پر ان مذهبي ۽ تهذيبي تعلق ڪان علاوه پهاڙن ۾ سمايل حسن بہ ڪشش جو باعث هو. ٻي صورت اها هئي تہ اقبال ڪي پهاڙن جي رفعت ۽ هيبت سان ڏاڍو چاهہ هو، جيتوڻيڪ هن پهاڙن ڪي بهار جي ڇهڇٽي سان سچائي پيش ڪيو آهي. بهرحال ان مان اها ڳالهہ نمايان آهي تہ اقبال خودداريءَ، ثابت قدميءَ، پختگيءَ ۽ وقار جو حامل هو.

اقبال عربستان جي رڃن ڪي بہ پس منظر طور شاعريءَ ۾ پيش ڪيو آهي. نظمر "ذوق و شوق" ۾ هن صبح جي سمي ڪي چٽيو آهي. اها هڪ گڏيل.تصوير آهي، جيڪا نہ فقط خار جي جزيات تي مشتمل آهي، پر احساسن سان بہ ڀريل آهي. رُڃ سان اقبال جو لاڳاپو جمالياتي ذوق جي بنياد تي نہ، پر قومي ۽ ملي جذبي تحت آهي. جيتوڻيڪ رُڃ جي وسعت بہ ڇڪ جو بهانو ٿي سگهي ٿي، پر رڃ جي سادي سلوڻي ۽ پرجوش زندگي اقبال ڪي پنهنجي طرف وڏيڪ ڇڪي ٿي.

Marfat.com

بهار ۽ گل:

اقبال جي اک ٻہ هر شاعر جيان، بهار جي ڇهچٽي کان متاثر ٿي. پر ان جي بيان ۾ هن مبالغي جي توازن کي برقرار رکيو آهي، جنهن سان تصوير نگاري حقيقت جي ويجهو معلوم ٿئي ٿي. اقبال جي ڪلام ۾ بهار جا ڏيک، ڪنهن جمالياتي تحريڪ جي پيداوار ناهن، بلڪ اهي يا تہ پس منظر طور پيش ڪيا ويا آهن يا اهي ڪائنات جي اسرارن جي تشريح لاءِ ڪتب آندا ويا آهن.

اقبال گلن کي بهار جي محفلِ حسنِ آفرين ۾ يا وايو منڊل جي لقائن ۾ ڏسڻ جو عادي هو. تنهنڪري گلن جي سرُهاڻ، مکڙين جي چمڪ دمڪ، گلن جي ٻُلن جي لالاڻ، نرگس جي نگاهہ، مطلب تہ گلن جي حسن جون سهڻين تصويرون، اقبال جي نگار خاني ۾ سجايل آهن، پر انهن گلن جي سندرتا کي هو زندگيءَ جي اجتماعي تصوير لاءِ رنگ روپ ۽ تازگي قرار ڏئي ٿو. هڪ جزوي حقيقت سمجهي نہ ٿو پرکي. هڪ نظم ۾ بهار ۽ گلن جو تذڪرو ڪري ٿو تہ:

پھول ھیں صحرا میں یا پریاں قطار اندر قطار،
اودے اودے نیلے نیلے پیلے پیلے پیرھن،
برگ گل پر رکھ گئي شبنم کے موتي باد صبح،
اور چمکاتي ھے اس موتي کو بھي سورج کي کرن،
حسن بے پروا کو اپني بے نقابي کیلئے
ھون اگر شھرون سے بَن پیارے تو شھر اچھے کہ بَن.

Marfat.com

تارا:

رات جي تاريڪيءَ ۾ اقبال ڪڏهن ڪڏهن تاري سان هم ڪلام ٿيندو هو، تہ جيتري تاري ۾ فطري چمڪ دمڪ، نيري آسمان جي نويڪلي دنيا، چنڊ ۽ سج جي هوندي سوندي تارن جي انفراديت، اقبال جي نظر تاري کي چوٽ تي چاڙهي ڇڏي ٿي. ڪڏهن تارن جوميڙ ۽ منڊلي کيس باغ بهار ڪري ڇڏي ٿي. تہ ڪڏهن تاري جو جهڪو ٿيڻ کيس غمگين ڪري ٿو. ڪڏهن تہ هو تاري کي زمين تي لهڻ جي دعوت ڏئي ٿو! ڪڏهن هو تاري کي پنهنجو همراهي پائي ٿو، جڻ تہ تاري ۾ هن کي پنهنجي وجود ۽ شخصيت جو عڪس نظر اچي ٿو.

ستارون سے آگے جهان اور بهي هين
ابهي عشق کے امتحان اور بهي هين

عروج آدم خاکي کے منظر هين تمام،
یہ کهکشان یہ ستارے یہ نيلگون افلاک

صبح غربت مين آکے چمکا
ٹوٹا هوا شام کا تارا

سوئے گردون نالئہ شبگير کا بهيجے سفير،
رات کے تارون مين اپنا راز دان پيدا کرے

رات، صبح، شام:

اقبال رات، صبح ۽ شام جي تصورن کي بہ پنهنجي شاعريءَ ۾ چٽيو آهي، پر صبح کيس شام ۽ رات جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ پرڪشش

Marfat.com

لڳندو آهي. شاعريءَ جي شروعاتي دور ۾، بهار حيات ۽ جوانيءَ جي رومانوي خيال جي زير اثر، رات، ڪيس وڏيڪ پرڪيف سُجهندي هئي. پر بعد ۾ پرهه ڦٽيءَ کان علاوه، شفق جي ڳاڙهاڻ ۽ شبنم جي شوخي به هن جي سوچ ۾ مانڌاڻ مچائڻ لڳي.

ٻالڪ ۽ فطرت جا ٻيا نورچشم:

اقبال جو ٻارن ۽ فطرت جي ٻين بي زبان ساسي ساهن يعني پکي پکڻن ۽ پالتو جانورن سان شاعريءَ جي شروعاتي دور ۾ بيحد پيار هو، پر بعد ۾ سندس بي غرض محبت، سندس پر مقصد شاعريءَ جي اثر هيٺ ٻيون صورتون اختيار ڪندي وئي.

* پکين ۾ شاهين سندس محبوب پکي هو، نکي جهونن شاعرن جيان بلبل.

* ڪبوتر جي حسن ۽ ناز کي ڀائيندو هو، پر سندس ڪمزوري عيب بڻجي وڃي ٿي.

* پروانو سوزش ۽ تڙپ جي بنياد تي ٽانڊاڻي جي بنسبت وڌيڪ پيارو هئس.

* اقبال شينهن کي، سندس عظمت ۽ رعب جي ڪري مرد آزاد سان مشابهت ڏئي ٿو.

پروانے کي منزل سے بهت دور هے جگنو،
کيون آتشِ بے سوز پر مغرورو رهے جگنو.

حمام و کبوتر کا بهوکا نهين مين،
کہ هے زندگي باز کي زاهدانہ.

Marfat.com

جهپٽنا پلٽنا، پلٽ کر جهپٽنا،
لهو گرم رکهنے کا هے اک بهانا.

اقبال فطرت جو پرستار تہ آهي، پر هو حسن کي اول اخلاقي ۽ روحاني ادراڪ جو ذريعو ڀانئي ٿو، بعد ۾ فطرت جي تسخير جو. هو فطري جزين جي مصوري ڪرڻ وقت، انهن جي ظاهري هيئيت کان وڌيڪ، انهن ۾ لڪل حڪمت ۽ بصيرت جا رمز ڳولهي ٿو. اقبال جي نظر ۾ فطرت انسان جي بيداريءَ جو لازوال سرچشمو آهي، جنهن سان حقيقت ۽ ساڄاهہ جون منزلون آشڪار ٿين ٿيون.

Marfat.com

ڊاڪٽر سيد عبدالله
مترجم: فرخ ملڪ

اقبال جا پرڏيهي مداح

علامہ اقبال عظيم شاعر، عظيم فلسفي ۽ پاڪستان جو فڪري رهنما آهي. ظاهراً هو موجوده دور ۾ اسلامي دنيا جو علمي و ادبي هيرو آهي، پر حقيقت ۾ مشرق جي سرحدن کان ڏور مغرب ۾ بہ هن جي چاهيندڙن جو هڪ وڏو تعداد موجود آهي. ان باري ۾ ڊاڪٽر اين مري شمل پنهنجي هڪ مضمون -Iqbal in foreingn coun) (tries ۾ ڳاٽيني جو جائزو پيش ڪيو آهي، جيڪو "مارننگ نيوز" ڪراچيءَ ۾ ٢٢ اپريل ١٩٦٢ع تي شايع ٿي چڪو آهي. اقبال جي فڪر ۽ سوچ جو جائزو دنيا جي مختلف ٻولين ۾ ورتو ويو آهي ۽ اڄ بہ انگريزي، جرمن، اطالوي، فرانسيسي، فن لينڊ ۽ مسلمان ملڪن جي اهم زبانن ۾ اهو ڪم ساڳئي رفتار سان جاري آهي. لهذا اسان وٽ اقبال توڙي اقبال جي شاعريءَ تي تحقيقي مقالن ۽ مضمونن جو گهڻو تعداد موجود آهي، جنهن جي قدر و قيمت جو جائزو وٺڻ انتهائي ضروري آهي. پنهنجي موجوده مقالي ۾ مان اقبال جي انهن پسند ڪندڙن جو ذڪر ڪندس جن جو تعلق يورپ ۽ آمريڪا سان آهي.

مغربي ذاهن جي دلچسپي:

منظم نموني ڏسجي تہ مطالعہ اقبال ۾ دلچسپيءَ جي ابتدا، پروفيسر نڪلسن (R.A Nicholson) جي جڳ مشهور ترجمي

Marfat.com

سان ٿي. اصل مثنوي "اسرار خودي" ١٩١٥ع (Secrets of Self) ۾ شايع ٿي جنهن ڪري اسان جي ملڪ ۾ بحث و مباحثي جو بازار گرم ٿي ويو ۽ ان جي انگريزي ترجمي ڪري انگلستان جي ادبي حلقن ۾ به تهلڪو مچي ويو ۽ بحث و تنقيد جو ماحول پيدا ٿيو. نڪلسن جي مضمون جي ابتداء يعني تعارف ۾ اقبال جي شاعرانه صلاحيتن ۽ فڪري پختگيءَ کي تمام بهترين ۽ سهڻي نموني ساراهيو ويو آهي. اقبال جي فني نفاست ۽ فڪر جي سحر هيٺ نڪلسن (R.A Nicholson) ايترو ته متاثر ٿيو، جو ان فوراً اقبال کان سندس مثنويءَ جي ترجمي جي اجازت طلب ڪئي.

ان ممتاز مترجم جي مطابق اقبال يورپي اندازِ فڪر متعلق علم جو هڪ اٿاهه سمنڊ هو پر ان خيال ۾ اقبال نتشي جي اثر هيٺ رهيو جنهن جو مشهور نظريو "فوق البشر" اقبال جي شاعريءَ ۾ "انسان ڪامل" جو روپ ڌاري ظاهر ٿئي ٿو. هن اهو به چيو ته اقبال جي شاعري شيلي جي "Poetry" جي ياد تازه ڪري ڇڏي آهي.

نڪلسن موجب اقبال جي تخليقي ڏارائن جو مرڪز مذهبِ اسلام آهي ۽ پنهنجي قوم ۾ هن جي مقبوليت جو بنياد به اهوئي آهي. نڪلسن جي چوڻ مطابق اقبال ڪو مذهبي پيشوا يا نصيحتون ڪندڙ عام ماڻهو نه هو پر هو ته اهڙو گوهر هو جيڪو هڪ اهڙي معاشري جي تشڪيل جا خواب ڏسندو هو، جنهن ۾ اسلام کي فوقيت ۽ جامعيت حاصل هجي ۽ ميڪاولي جي نظريي جي تمام غير اخلاقي اثرات جو خاتمو ٿي سگهي. اقبال جي تخيل مطابق جوڙيل معاشري ۾ الله تعاليٰ جا سمورا احڪامات نافذ هوندا. نڪلسن ان موضوع تي وڏيڪ بحث ڪندي چيو ته اقبال جهاد ڪرڻ تي به تمام گهڻو زور

Marfat.com

ڏنو آهي ۽ اهو جهاد مادي ۽ علائقائي فتوحات لاءِ نہ پر اخلاقي ۽ روحاني اقدار جي نفاذ لاءِ ڪيو ويجي.

ڊاڪٽر نڪلسن جي ڪيل ترجمي باعث گهڻائي تضادات پيدا ٿيا ۽ گهڻو عرصو برطانوي اخبارات ۽ رسالن ۾ اهو مضمون باعث بحث رهيو. ان موضوع جي باري ۾ سڀ کان اڳ لکندڙن ۾ ”فورسٽر“ ۽ ”ڊڪنسن“ قابل ذڪر آهن. رسالي "Athenium" ۾ ان مضمون تي طبع آزمائي ڪندي مٿين تنقيد نگارن لکيو. تہ اقبال هڪ قومي شاعر جي بہ نسبت ملي شاعر وڌيڪ هيو ۽ سندس سوچ تي اسلامي طريقہ حڪومت جي گهري ڇاپ لڳل هئي، جنهن جو بنياد علي ڳڙهہ ۾ پيو. اڳتي هلي ان موضوع جي باري ۾ وڌيڪ چوي ٿو تہ اقبال مغربي اندازِ بيان کان پاسو ڪندي مشرقي اصلاحات جو استعمال ڪيو آهي. ان کان علاوه فاسٽر جا چند تاثرات دل ڏکوئيندڙ پڻ آهن. هن پنهنجي تنقيدي جائزي ۾ لکندي چيو تہ اقبال فلسفي ۽ سياست ۾ هندو غلبي جي خوف ۾ مبتلا هو ۽ هڪ ئي وقت ”وحدت الوجود“ جو قائل بہ آهي تہ منڪر بہ، ان ئي بنياد تي هو فڪري تعصبن جو شڪار هو. خير فارسٽر جا اهي خيالات ڪنهن اهميت جا حامل نہ هئا ۽ انهن ۾ قديم زماني واري تعصب جي جهلڪ نظر پئي آئي ان جي برعڪس پروفيسر ڊڪنسن جو رايو عجيب و غريب هو هن جي لکڻين مطابق اقبال جو فلسفو انساني نسل لاءِ هاڃيڪار هو ڇو تہ اقبال جهاد جي نانءُ تي کلي عام مغرب خلاف جنگ جي دعوت پئي ڏني ۽ اهو سراسر بدي جو پيغام آهي جنهن جو نتيجو خون خرابي کان سواءِ ڪجهہ بہ نہ آهي.

علامہ اقبال ان سموري تنقيد جو جواب هڪ خط جي صورت

Marfat.com

۾ نڪلسن کي لکيو جيڪو "Quiery" نالي رسالي ۾ ڇپيو جنهن جو اردو ترجمو ماهوار "معارف" اعظم علي ڳڙهه اڪتوبر ١٨٢١ع جي شماري ۾ شايع ٿيو.

جيڪي نڪتا ڊڪنسن ۽ فورسٽر پنهنجين لکڻين ۾ اٿاريا هئا علامه اقبال پنهنجي خط ۾ وضاحت ڪندي لکيو ته هن جو نظريو "انسانِ ڪامل" نتشي جي اثر هيٺ اچي پيش ڪيل بلڪل نه آهي پر اهو ته تقريباً ويهه ورهه اڳ جو آهي جنهن مهل هو نتشي کان آشنا به نه هو. هن وڌيڪ ترديد ڪندي لکيو ته هن جو جهاد وارو نظريو سراسر روحاني ۽ اخلاقي آهي ۽ اهو ته هو ڪڏهن به جنگ ۽ ظلم ۽ جبر جهڙين شين تي اعتبار ڪونه ڪندو آهي. جنگ جي باري ۾ سخت ۽ انتهائي نفرت واري نظرئي هجڻ باوجود اقبال دليل ڏيندي جنگ جي وجوهات تي روشني وڌي - هن پنهنجي خط ۾ چيو ته انساني جبلتن ۾ ڇڪ تاڻ ۽ ڪَشمڪَش ڪري جنگ ٿيندي آهي ۽ فرد انسان هجڻ ناتي ظلم و جبر جي راهه جا مسافر ٿي پوندا آهن. اقبال چيو ته ١٩١۴ع واري جنگِ عظيم اول جڏهن هلي رهي هئي ته مغرب سائنسي ترقي جي باوجود ڪجهه به نه ڪري سگهيو ۽ ان جي خاتمي لاءِ ڪو به بندوبست نه ٿي سگهيو. علامه اقبال جيڪو سوال اٿاريو اهو هي هو ته جنگجوانه طبيعت فطري آهي ۽ ان کي ڪڏهن به پاڙون ختم نه ٿو ڪري سگهجي پر ان کي خاص مقصدن لاءِ نئون رنگ ڏئي سگهجي ٿو.

جنهن وقت علامه صاحب اهو خط لکيو اُوستائين اجان ٻئي مهاڀاري جنگ جا ڪي به آثار ظاهر نه ٿيا هئا ۽ تقريباً ستن سالن اندر اها جنگ شروع ٿي ۽ گڏوگڏ اقبال جي نظرئي جي پنيرائيءَ ۾ هڪ

Marfat.com

مضبوط دليل جي صورت ۾ ڪم آئي ۽ ثابت ٿيو تہ صرف روحانيت ذريعي ئي جنگ جي رجحانات کي روڪي يا گهٽ ڪري سگهجي ٿو. ان مان صاف ظاهر آهي تہ ڊڪسن جي خيالات پنيان بہ ساڳئي ئي مذهبي تعصب جو هٿ هو جيڪو هر موقعي تي اسلام ۽ عيسائيت درميان آشڪار رهيو آهي. ان اعتبار کان اقبال ڊڪنسن کي جيڪو جواب ڏنو آهي اهو هر لحاظ کان معقول ۽ ميچتا جو حامل آهي.

پينسلوانيا يونيورسٽيءَ جي معروف ماهرِ معاشريات رابرٽ ڪننگ، چاليهن ملڪن جي مشهور فلسفن جي لکيل ١٩٢ تحقيقي مقالات مان ١٨ منتخب فلسفيانہ مضمون شايع ڪيا. اهو ڪتاب ١٩٦٩ع ۾ ڇپيو، جنهن جو نالو "The critique of war" آهي. ان ڪتاب ۾ موجود سيني مضمونن ۾ هڪ اهم ڳالهہ تي زور ڏنو ويو آهي تہ جنگ جي امڪانات کي ختم ڪرڻ ڪپي ۽ تمام جهيڙن جهڳڙن کي گفتگو ۽ افهام و تفهيم ذريعي پر امن نموني حل ڪيو وڃي. ان جي برعڪس سائنسي ذهن رکندڙ مقالہ نگارن ان راءِ جو اظهار ڪيو آهي تہ انسان فطرتاً ويڙهو آهي ان ڪري اڪثر ذات جي تحفظ لاءِ حيواني جبلتن آڏو جهڪي ويندو آهي. مٿي بڌايل ڪتاب مطابق، اهڙن جبلتن جي سڌاري لاءِ ڪم ڪرڻ تي زور ڏنو ويو آهي ۽ گڏوگڏ پر امن مقصدن جي حصول لاءِ پڻ اهي تمام ڳالهيون مددگار ثابت ٿينديون. اها ڳالهہ سراسر اقبال جي جهاد واري نظرئي سان مشابهت رکي ٿي، يعني بقا و تحفظ بہ شيون جبّلي آهن پر انهن کي پاڪ و صاف ڪري سگهجي ٿو، انڪري ئي نظامِ خوديءَ ۾ تربيت ۽ ضبطِ نفس کي اهم حيثيت حاصل آهي.

بهرحال يورپ ۾ اقبال کي سڃاڻڻ ۽ سمجهڻ جي ابتداء اهڙي

Marfat.com

نموني تي ۽ پوءِ آهستي آهستي هن جي پسند ڪندڙن ۽ تنقيد نگارن ۾ اضافو ٿيندو ويو.

اپ کنڊ جي تقسيم کان اڳ مغرب ۾ اقبال تي تمام ٿورو لکيو ويو پر هندوستان جي غير مسلم لکندڙن ۾ ابتداء ڪندڙ سندس ذاتي دوست ها. اقبال جي وفات کان پوءِ ان جي شاعري ۽ فلسفي ۾ دلچسپي وڌڻ لڳي ۽ سندس قارين ۾ ولولو ڏسڻ وٽان هو. ان جي هڪ اهم وجهہ علامہ اقبال جو الہ آباد وارو مشهور خطبو هو جنهن ۾ هن هندوستان جي سياسي صورتحال جي باري ۾ پنهنجو رايو ڏنو ۽ جنهن ڪري ئي پاڪستان وجود ۾ آيو.

اها ڳالهہ خاص اهميت جوڳي آهي تہ ١٩٥٥ع کانپوءِ مغربي علماء ۾ اچانڪ اقبال جي باري ۾ دلچسپي وڌڻ لڳي ۽ انهن هن جي فلسفيانہ شاعري جو مطالعو گهرائيءَ سان ڪيو. اهڙن لکندڙن جي فهرست تمام وڏي آهي جنهن ۾ مترجم، نقاد ۽ عام مبصر پڻ شامل آهن.

ڌارين ٻولين جا ڪجهہ خاص مترجم هي آهن.

(پيام مشرق، فرينچ ١٩٥٦ع)	Eve Meyerovitch
(جاويد نامہ، جرمن ١٩٥٧ع)	Dr. Anne-Marie Schimmel
(جاويد نامہ، اطالوي ١٩٥٢ع)	Alessandro Bousani

مغرب ۾ اقبال ۽ سندس شاعري جي موضوع تي وڏيڪ قلم ڪارن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1. Henri Broms (French 1955)

Marfat.com

2. Arthur Jeffery (Italian 1934)
3. Sir H.A.R Gibb (English: Dictonary of National Biography, 1934-1950)
4. Alfred Guillaume (1954)
5. G.E Von Grunbeaum (English, 1960)
6. Ilsa dichtenstaden (1939)
7. L.S.S.O., Mally (English, 1945)
8. Wilfred Cantwell Smith (English, 1943, 1947)
9. Richard Symonds (Ennglish, 1951)
10. Edward Thompson (English, 1940)
11. Peter Avery (English, 1961)
12. A. Fernandez (Italian, 1954)
13. M.A Harris (English, 1952)
14. J. Honben, (English, 1961)
15. William Jordan (English, 1961)
16. Edward M.c Carthy (English, 1961)
17. L. Massignon (French, 1955)
18. Northrop, (English, 1952)
19. Pierre Dondot (English, 1961)
20. Sir Denison Ross (English, 1961)
21. Robert Whittemore (English, 1961)
22. Henri Masse (French, 1954)
23. J.W. Foch (German, 1954)
24. N. Nallino (Italina, 1932)
25. Jan Marik (czech)

يورپ ۽ امريڪا ۾ مطالع اقبال کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪري

Marfat.com

سگهجي ٿو:

١. معروف مستشرقين جو مطالعو جنهن جي تحريڪ تعصب تي ٻڌل آهي.

٢. عام رسمي پر غير معياري تحريرون.

٣. اقبال جو سنجيده پر وسيع ۽ گهرو مطالعو.

ان مقالي ۾ ايئن مناسب ٿيندو ته مان صرف آخري قسم جي عالمن جي تحريرن جو جائزو وٺندس.

منهنجي راءِ ۾ اصل مسئلو اهو آهي ته يورپي لکڻ وارن ۾ اسلام خلاف تعصب جون پاڙون تمام گهريون آهن. پر اها اسانجي خوش قسمتي آهي ته انهن ۾ چند حقيقت پسندانه راءِ رکندڙ به موجود آهن جن تمام متعصب ليکڪن جي ڪوتاهين جي تلافي ڪئي آهي.

سنجيده تحريرن ۾ انسائڪلوپيڊيا برٽينيڪا ۽ انسائيڪلوپيڊيا امريڪانا جون ويجهڙ ۾ ڇپيل ڪاپيون شامل آهن. ان سان گڏوگڏ ڊاڪٽر اين ميري شمل جو علامه اقبال تي لکيل مختصر پر حوصلا افزا، اهو مضمون به شامل آهي جيڪو هن انسائيڪلو پيڊيا آف اسلام ۾ لکيو هو ۽ هڪ ذخيم ڪتاب Gabsiel's Wing به آهي. درحقيقت نڪلسن، آربري ۽ شمل انهن ليکڪن مان آهن، جن جي سنجيدگيءَ ۽ خلوص تي شڪ نه ٿو ڪري سگهجي. ان ڪان علاوه اقبال تي لکڻ وارا وڏا وڏا سڄار به هلڪي تعصب جو اظهار ڪندا آهن مثلاً انسائڪلوپيڊيا امريڪانا ۾ اقبال تي لکڻ وارا هن ڪان انڪري خفا آهن جو هن مستشرقين جي

Marfat.com

اسلوب کي رد ڪيو آهي. ڪن لکڻ وارن اقبال کي روايت خلاف باغي پڻ چيو آهي پر ان هوندي به (Abbot) ايبٽ، بنڊر ۽ سمٿ (Binder & Smith) اقبال کي روايت پرست سڏين ٿا.

بحرحال اڪثر مغربي لکندڙ اقبال خلاف انڪري آهن جو هو سندس اسلامي جدت واري ڪوڙڪي ۾ ڪونہ ڦاٿو.

ڪجهہ بہ هجي پر اسان کي اهڙا ڪيترائي لکندڙ ملن ٿا جن اقبال کي پسند ڪيو آهي.

مثلاً اي.جي براؤن (E.G.Brown)، نڪلسن (Nicholson)، گب (Gibb)، ڊيني سن راس (Deni Son Ross) نيلينو (Nallino)، ماسيگنن (Massignon)، بوساني (Bousani)، آربري (Arberrry) ۽ شمل (Schimel) ان کان علاوه ڪينٽ ويل سمٿ (W.Cant Well Smith) بہ پنهنجي مشهور ڪتاب هسٽري آف ماڊرن اسلام ان انڊيا (History of Modern Islam In India) ۾ اقبال جو ذڪر وري وري ڪيو آهي، پر ان سان گڏهن جا خيالات تمام باريڪي سان پڙهڻ جوڳا آهن ۽ وڏي ڌيان جي گهر ڪندڙ آهن.

اي.جي آربري (A.J. Arberry) بہ پنهنجو ڪم نڪلسن ۽ براؤن جيان روايت مطابق جاري رکيو. نہ صرف اقبال پر قرآن پاڪ جي ترجمي کان وٺي صوفيانہ لکتين تائين. اقبال جي فلسفيانہ شعري مجموعي کان وٺي ابن عربي جي "ڪتاب المواقف و المخاطبات" (Book of Congnitive Pauses and Dialogues) تائين سڀ هن مڙس جي ڪارنامن ۾ شامل آهن.

Marfat.com

شميم احمد
مترجم عبدالخالق شيخ

اقبال جي شاعريءَ جو بنيادي محرڪ

اقبال جنهن زماني ۾ وقت ۾ اک کولي هئي، اهو دنيا جي تاريخ جو هڪ اهم موڙ هو، نه صرف ان زماني ۾ مغربي فڪر ۽ فلسفو هڪ نئون رستو اختيار ڪري چڪو هو، پر ان وقت جي مادي علمن ۽ سائنس پنهنجي عظيم الشان نتيجن سان انساني فڪر کي الائي ڪٿي پهچايو هو. انساني ذهن، جن ڪائناتي سوالن، ڪشمڪش، ردعمل ۽ مشڪل مسئلن کان واقف هو. ان انسان کي پنهنجي حدن مان ڪڍي لامحدود ڪائنات ۽ بين الاقوامي اجتماعي برادريءَ جي سامهون آڻي بيهاريو هو. اقبال ان زماني ۾ پنهنجي مقصد ماڻڻ وارو اهو واحد شاعر هو جنهن جي تربيت ۾ هڪ طرف ته سائنسي ماديت ۽ مشيني دؤر جي شعور جو لاڳيتو عمل دخل هو، ته ٻئي طرف ان کي پنهنجي وطن جي غلاميءَ جو به شديد احساس ۽ پنهنجي قوم جي زوال ۽ بربادي‍ءَ جو تمام گهٽو ڏک هو.

هو عقل جي ڪيفيت، شعور ۽ لاشعور، زمان و مڪان ۽ ماضي و حال جي حوالي سان مستقبل جا امڪان، ارادن جي خودمختياري، انساني فڪر جي ارتقا کان وٺي ان جي بقا جي جدوجهد تائين پهچي ٿو، جنهن ڪري عالم اسلام جي جديد مفڪرن ۽ قلم ڌڻين ۾ هن کي ممتاز ترين ۽ منفرد رتبو حاصل ٿي ويو آهي. هو هڪ جدوجهد ڪندڙ جي حيثيت سان اهڙن تصورن کي پيش ڪري ٿو جنهن کي

Marfat.com

”جديد مشرق“ مان تمام گهڻ ۾ مسلمانن مان به تمام ٿوري تعداد ۾ ڪنهن مفڪر يا شاعر هٿ لاتو آهي. جيتوڻيڪ هو پنهنجي ڪجهه اهم خطبن ۾ ڪجهه اهم مقالن سان گڏو گڏ پنهنجي شعري سفر ۾ به مختلف ذهني تبديلين ۾ رجحانن مان گذرندي ۾ نيٺ آخر قرآن ۾ اسلامي فڪر سان گڏوگڏ خلوص زندگيءَ ۾ حرڪت پذير هئڻ ۾ زماني جو هڪ تسلسل ۾ رشتي ۾ ماضي حال ۾ مستقبل جي صورت ۾ جڙيل رهڻ جي حوالي سان انسان کي هڪ تمام وڏي حقيقت ۾ جذب ٿي وڃڻ جو پيغام ڏئي ٿو. جيڪو اسانجي ديني، روايتي ۽ روحاني فڪر ۾ تبديلين ۾ اڪثر جاين تي نه صرف مختلف نظر ايندو آهي پر ان کان انڪار ڪندي نظر ايندو آهي، جنهن ۾ هن وقت جا بين الاقوامي تصور، فلسفا ۾ ڪجهه انقلابي محرڪن جا تقاضا ۾ اثر شامل آهن جنهن جي مدد سان اقبال هڪ نئين نظام جي نشاندهي ڪندي اسانجي شعور جو نقشو ئي بدلائي ڇڏي ٿو.

هتي اقبال جدوجهد ڪرڻ واري هڪ نئين متڪلم، هڪ نئين مفڪر ۽ اسلام جي هڪ نئين تعبير پيش ڪرڻ واري فلسفيءَ جي حيثيت سان ابري ٿو، جنهن ۾ مغرب جي نون علمن، فڪرن ۽ سائنسي انڪشافن مان پيدا ٿيندڙ سوالن کي نئين ۽ جديد دنيا کي آگاهه ڪرڻ به آهي. هتي سرسيد ۽ حالي جي مغرب کان متاثر ۽ ان جي اثر هيٺ ذهني عمل جي هڪ نئين ۽ تمام گهري معنيٰ به آهي ته اڪبر ۽ عالمن جي پنهنجي اساس مضبوط ڪرڻ ۽ اصليت تي قائم رهڻ جو وڏو موقف به دراصل اقبال تائين ايندي ايندي اهي ٻئي هن جي شعور ۾ جذب ٿي هڪ نئين ۽ وسيع نظامِ فڪر کي قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن ٿا، جنهن ۾ هو اسلامي فڪر کي نئين دور جي

Marfat.com

ضرورتن مطابق بنائي پنهنجي وقت جو سڀ کان مؤثر اظهار بڻائي ڇڏي ٿو. اهڙي قسم جون تعبيرون ان وقت جون اهم ضرورتون هيون، جيئن علامه مشرقي ۽ ابوالڪلام آزاد جي تعبيرن ۾ نمايان هونديون آهن ۽ ڪٿي ندوه جي عالمن ۽ سيّد مودودي رحه جي فڪر ۾ اقبال انهيءَ فڪر مان ڪجهه اهڙا تصور پيدا ٿين ٿا. فڪر اقبال جي سيني ڪوششن ۽ جديد دليلن جي مخصوص انداز جيڪو روايتي فڪر کان مختلف آهي مان صرف هڪ نڪتو ۽ هڪ پهلو اهڙو آهي جتي اقبال خالص ديني رستي ذاتهن متعارف ڪندي عشقِ رسول صلي الله عليه وآله وسلم کي اوليت ڏئي ٿو. اقبال جي ڪلام ۾ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو ذڪر جڏهن به آيو آهي ”باخدا ديوانه باش و بامحمد هوشيار“ جي سان ڀرپور نظر اچي ٿو ۽ اقبال جو ڪلام عشقِ رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم ۾ محتاط نظر اچي ٿو:

نگاهِ عشق و مستي مين وهي اول وهي آخر
وهي قرآن، وهي فرقان، وهي يٰسين وهي طٰه

قوتِ عشق سے هر پست کو بالا کردے
دهر مين اسمِ محمد سے اجالا کردے

کي محمد سے وفا تونے تو هم تيرے هين
يہ جهان چيز هے کيا لوح و قلم تيرے هين

سبق ملا هے يہ معراجِ مصطفيٰ سے مجهے
کہ عالمِ بشريت کي زد مين هے گردون

۽ نہ صرف اهو پر اقبال پنهنجي دل، جنهن هستي جي سامهون

Marfat.com

ڪولي رکي ٿو ۽ هڪ فريادي ۽ جي حيثيت ۾ سامهون اچي ٿو ته اها به خدا جي عدالت نه پر حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي عدالت آهي.

تو اے مولائے یثرب آپ میری چاره سازی کر
مری دانش ہے افرنگی میرا ایمان ہے زناری

اس راز کو اب فاش کر اے روحِ محمد
آیات الٰہی کا نگہبان کدھر جائے

سندس ذات ۾ حضور صلي الله عليه واله وسلم جن جي ذات مبارڪ سان خاص نسبت جو عمل پيدا ٿئي ٿو ۽ ان جي اندر جو اهوئي پهلو اسلامي تهذيب جو ورثو رهيو آهي. اهڙي طرح اقبال جي ڪلام ۾ اها شدت ۽ اها بي چيني پيدا ٿئي ٿي جيڪا ڪيس نسبتِ محمدي سان پنهنجو رشتو قائم ڪرائيندي اظهار ڪرائي ٿي.

وہ دانائے سُبل، ختم الرسل، مولائے کلّ جس نے
غبارِ راہ کو بخشا فروغِ وادیء سینا

اهو عشق رسول صلي الله عليه وسلم ئي آهي جيڪو اقبال جي ڪلام جو بنيادي سرچشمو ۽ قوت آهي جنهن جي ڪري هر اهو ماڻهو جيڪو حضور صلي الله عليہ وآله وسلم جن سان خاص نسبت رکي ٿو. ڪلامِ اقبال جو بهترين چاهيندڙ بڻجي ٿو اهو احساس اسان کي "بانگِ درا" مان ئي ملڻ شروع ٿئي ٿو. اها اقبال جي ذات جي مخصوص پهلوء کي ظاهر ڪري ٿي ۽ سندس ڪلام جي شروعاتي تمثيلين ۽ استعارن کان وٺي آخري دؤر جي علامتن تائين توڙي اهو "مردِ مؤمن" هجي يا "مسجدِ قرطبا" سڀ ئي نعت رسول صه جو

Marfat.com

درجو حاصل ڪري وٺن ٿا.

عشق دم جبرئيل عشق دل مصطفيٰ
عشق خدا کا رسول عشق خدا کا کلام

تجھ سے ھوا آشکار بندہء مومن کا راز
اس کے دِنون کي تپش اِس کي شبون کا گداز
عشق کي منزل ھے وہ عَشق کا حاصل ھے وہ
حلقہء آفاق مين گرمئي محفل ھے وہ.

اقبال جڏھن بہ ڪنھن موضوع تي ان تعلق سببان اسرار ڪندو آھي يا زور ڀريندو آھي تہ اتي ان جو غير تقليدي ذھن تقليدي رويي ۾ بدلجي نسبتِ محمدي صلي الله عليہ وسلم سان وڃيو ملي:

اپني ملت پر قياس اقوامِ مغرب سے نہ کر
خاص ھے ترکيب مين قومِ رسولِ ھاشمي

Marfat.com

محمد سعيد راشد
مترجم امتياز احمد شيخ

اقبال سان هڪ مڪالمو

علامہ اقبال رحہ جو هڪ ذي شعور عقيدتمند سيد محمد سعيد الدين جعفري بہ هو. جيڪو جج جي عهدي تي فائز هو. اڪثر علامہ اقبال جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هو يا ساڻن خط و ڪتابت ذريعي ڪجهہ اعتراضن ۽ سوالن تي بحث ڪندو هو. ۱۹۳۳ع ۾ علامہ اقبال ان سيد محمد سعيدالدين جعفري نالي، تاريخي خط لکيا هئا، جن ۾ پاڻ جعفري صاحب جي ڪجهہ سوالن ۽ اختلافن جو جواب ڏنو هئائون. هتي سندن هڪ بحث مڪالمي طور پيش ڪجي ٿو:

سعيد الدين:

نيشنلزم قوم پرستيءَ جو هڪ جديد نظريو آهي ۽ اهوئي قومن جي ترقي جو بنياد سمجهيو وڃي ٿو، پوءِ بہ توهان ڪي ان نظريي سان شديد اختلاف ڇو آهي؟

علامہ اقبال:

منهنجي خيال ۾ اسلام انسان ڪي جاگرافيائي حدن کان اتم ڪرڻ ۽ نسلي ۽ قومي هٽ ٺوڪيل (پر انسان جي ابتدائي ارتقا جي مرحلن لاءِ مفيد) اختلافن کي نيست و نابود ڪرڻ جو نالو آهي ۽ اهو ئي سبب آهي جو هي ٻين مذهبن، منهنجو مطلب آهي، عيسائيت، ٻڌ ازم وغيره کان بالاتر رهيو آهي. هن وقت ملڪي ۽ نسلي تعصب جي لهر يورپ اڪري ايشيا جي طرف اچي رهي آهي، منهنجي خيال ۾ اها انسان

Marfat.com

ذات لاءِ هڪ وڏي ذلت آهي. ان جي ڪري انسان ذات جي مقصد کي سامهون رکندي اسلام جي اصل حقيقتن ۽ اصل مقصدن تي زور ڏيڻ تمام ضروري آهي، اهوئي سبب آهي جو مان اسلامي نقطہ نظر کي هميشہ اکين اڳيان رکندو آهيان.

سعيد :

پر پهرين تہ توهان جو نقطہ نظر اهو نہ هو؟

علامہ :

شروع ۾ مان بہ قوميت تي يقين رکندو هوس ۽ هندوستان جي متحده قوميت جو خواب بہ شايد سيني کان پهريون مون ئي ڏٺو هو. پر تجربي ۽ سوچ جي وسعت منهنجي خيالن کي تبديل ڪري ڇڏيو ۽ هاڻي قوميت منهنجي سامهون هڪ عارضي نظام آهي.

سعيد :

تہ ڇا "پين اسلام ازم" هڪ سياسي يا قومي تحريڪ نہ آهي؟

علامہ :

نہ، بلڪل نہ! اسلام تہ هڪ قدم آهي انسانذات جي طرف هي هڪ سوشل نظام آهي، جيڪو عزت ۽ ڀائپي جي بنيادن تي ٻڌل آهي، مان جيڪو ڪجهہ بہ اسلام جي باري ۾ لکندو آهيان ان ۾ منهنجو مقصد صرف انسان ذات جي خدمت هوندو آهي، ٻيو ڪجهہ بہ نہ.

منهنجي سامهون عمل جي لحاظ کان اسلام ئي انسان دوستيءَ جي مقصد کي حاصل ڪرڻ جو واحد قابل عمل ذريعو

Marfat.com

آهي.باقي ٻيا سڀ ذريعا فلسفا آهن جيڪي وٽندڙ ته آهن پر قابل عمل بلڪل نه آهن.

سعيد:

پر منهنجو ۽ منهنجن ڪجهه دوستن جو خيال آهي ته خالص اسلامي حقيقتن کي اڳيان رکڻ سان ۽ انهن کي وري نمايان ڪرڻ سان هندستان جي قومن ۾ نفاق پوندو.

علامه:

ايستائين ته مان توهان سان متفق آهيان ته مسلمان کي محبت جو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي، نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي حديث آهي ته "مسلمان دنيا لاءِ شفقت جو مجسمو آهي". پر ان اخلاقي چوٽيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ اهو به ضروري آهي ته اسلام پنهنجي اصل شڪل ۾ پيش ڪيو وڃي. منهنجو ذاتي طريقو اهو آهي ته مان دنيا جي سڀني مذهبي تحريڪن کي احترام جي نگاهه سان ڏسندو آهيان. پر اهو احترام مونکي ان تنقيد کان روڪي نه ٿو سگهي جنهن جو بنياد ايمانداري تي هجي ۽ جنهن ۾ سواءِ خلوص جي ٻيو ڪجهه به نه هجي.

پوءِ اهو منهنجو عقيدو آهي ۽ اهو عقيدو ڪو خانداني تربيت ۽ ماحول جي اثرن جو نتيجو نه، پر ويهن سالن جي غور و فڪر جو نچوڙ آهي. ته هن وقت انسان جي لاءِ سڀ کان وڏي نعمت اسلام آهي. جيڪو شخص مسلمان چورائي ٿو ان جو فرض آهي ته هو پنهنجي زندگيءَ ۾ عملي انقلاب آڻي. اهو انقلاب قومي تعصب جي لاءِ نه پر صرف الله جي خاطر هجي ۽ جيڪڏهن عقلي طاقت رکي ٿو ته پنهنجي سگهه مطابق اسلام کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ته

Marfat.com

جيئن انسانذات پراڻين رسمن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري.

مسلمانن لاءِ تہ سياست کان پهريائين اسلام جي تبليغ ڪرڻ ضروري آهي. پر پوءِ بہ ٻئي ڪم گڏوگڏ ڪري سگهجن ٿا.

سعيد:

آخر ۾ هڪ ٻيو سوال، تہ هن زماني ۾ اسلام جو مطالعو ڪيئن ۽ ڪنهن جي ذريعي ڪجي؟

علامہ:

ان ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ ايشيا جي قديم مذهبن وانگر اسلام ڪي بہ حال جي روشني ۾ مطالعو نہ ڪيو ويو آهي. پراڻن قرآن جي مفسرين ۽ ٻين اسلامي ليڪکن اسلام جي وڏي خدمت ڪئي آهي پر انهن جي تحقيق ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون ڳالهيون آهن جيڪي جديد دماغ ڪي مطمئن نہ ڪري سگهنديون. منهنجي خيال ۾ مجموعي طور تي اسلام جو مطالعو ڪرڻ لاءِ مسلمانن ڪي گهرجي تہ امام ابن تيميہ ۽ شاهہ ولي الله محدث دهلويءَ رحہ جو مطالعو ڪن ۽ دانشورن ۾ ابن رشد رحہ، غزالي رحہ ۽ رومي رحہ جو ۽ مفسرين ۾ معتدل خيال کـــان زمخشري رحہ ۽ اشعري خيال کان رازي رحہ ۽ زبان ۽ محاوره جي لحاظ کان بيضاوي رحہ کان فيض حاصل ڪيو وڃي، پڙهيل لکيل مسلمانن ڪي گهرجي تہ عربي زبان ۾ ڪمال حاصل ڪن تہ جيئن اسلام جي جديد تفسير ۽ توضيح ۾ مدد ڪري سگهن. مان پنهنجي لکڻين ۾ ڪنهن حد تائين اهوئي ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان.

Marfat.com

مترجم: راحيل احمد شيخ

صلي الله عليه وآله وسلم

اقبال ۽ عشق رسول

ڊاڪٽر علامہ محمد اقبال جي زندگي جو سڀ کان وڌيڪ ممتاز، محبوب ۽ قابل تحسين جذبو، عشق رسول صلي الله عليہ وسلم آهي. حضور اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن سان محبت جي عقيدي جو اظهار علامہ صاحب جي لڙڪن سان ڀريل اکين مان ٿئي ٿو ڇو تہ جڏهن بہ ڪو حضور اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن جو نالو وٺندو هو تہ علامہ اقبال رحہ تي جذبات جي شدت ۽ رقت طاري ٿي ويندي هئي ۽ سندس اکين مان بي اختيار لڙڪ لڙي پوندا هئا.

عشقِ رسول صلي الله عليہ وسلم علامہ اقبال رحہ جي رڳ رڳ ۾ سمايل هو. اقبال رحہ هڪ وڏو فلسفي هو ۽ فلسفي جو سمورو دارو مدار عقل تي هوندو آهي. پر رسول اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن جي سيرت کي عقل جي بنياد تي پرکڻ جي جراءت اقبال ڪڏهن بہ نہ ڪئي. ان معاملي ۾ هو ايمان بِالغَيبِ جو قائل هو. بس جيڪو رسول ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن ارشاد فرمايو آهي ان تي اکيون ٻوٽي ايمان آڻڻ سندس عقيدو هو.

هڪ دفعي فلسفي جا ڪجھ شاگرد گڏجي اقبال رحہ وٽ سندس ميڪلوڊ روڊ واري جاءِ تي آيا ۽ عرض ڪيائون تہ"اسان پڙهيو آهي تہ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي تہ حضور

Marfat.com

اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جڏهن هلندا هئا تہ وڻ بہ ڪين سجدو ڪندا هئا اسان کي يقين آهي تہ اها روايت صحيح آهي پر جڏهن مسلمانن جي اها دعويٰ آهي تہ حضور صلي الله عليہ وسلم جن جي ذات انسانذات لاءِ هڪ بهترين نمونو آهي تہ پوءِ جڏهن قدرت جا ڪرشما نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن لاءِ الڳ هجن ۽ اسان لاءِ جدا تہ پوءِ پاڻ سڳورا صلي الله عليہ وسلم جن سيني انسانن لاءِ نمونو تہ نہ ٿا ٿي سگهن؟

علامہ اقبال رحہ هڪدم جواب ڏنو تہ، ”توهان بلڪل سچ ٿا چئو تہ اها روايت صحيح هوندي پر ڳالهہ دراصل اها آهي تہ اها روايت پڙهي توهان جو ذهن مختلف رستن تي ڀٽڪي ويو آهي، توهان قدرت جي نظارن ۽ وڻن جي جهڪڻ کي ڏسي اچرج ۾ پئجي ويا آهيو.

پيارو! هي واقعو تہ صرف عمر رضي الله تعاليٰ عنہ جن جو حضور صلي الله عليہ وسلم جن سان، سندس محبت ۽ عشق ٿو ظاهر ڪري. حضرت عمر رضي الله تعليٰ عنہ جي اک اهو ڏسندي هئي تہ وڻ جهڪي رهيا آهن. جيڪڏهن توهان کي بہ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه واري اک نصيب ٿئي تہ توهان بہ ڏسندؤ تہ اهو لقاءِ اڄ بہ جاري آهي.

علامہ اقبال رحہ، عالم اسلام جي عزت ۽ احترام ۽ سربلنديءَ لاءِ رسول خدا حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليہ وسلم جن جي ذات بابرڪات جي ڪامل پيرويءَ کي لازم سمجهندو هو.

علامہ اقبال رحہ جو اهو ايمان هو، تہ رسول خدا صلي الله عليہ وسلم جن جي اسوة حَسَنَہ تي هلڻ سان مسلمان وري اهو مقام

Marfat.com

حاصل ڪري سگهن ٿا، جيڪو اڄ ڪان چوڏهن سؤ سال اڳ صحابہ ڪرام رضہ رسول صلي الله عليہ وآله وسلمِ جن جي رهنمائي ۾ حاصل ڪيو هو.

ان عقيدي جو اظهار ڪندي اقبال رحہ چيو تہ، "منهنجو اهو عقيدو آهي تہ رسول ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن زنده آهن ۽ هر دور جا ماڻهو سندن پاڪ سيرت مان انهيءَ طرح فائدو حاصل ڪري سگهن ٿا، جهڙي طرح صحابہ رضہ جن ڪيو هو".

ديدار رسول ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن جي باري ۾ هڪ شخص ڪائنڻ پڇيو تہ "اسان پنهنجي پياري پيغمبر رسول ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن جو ديدار ڪهڙي طريقي سان ڪري سگهون ٿا ؟" اقبال چيو تہ، "توهان رسول اڪرم صلي عليہ وسلم جن جي اسوة حَسَنه تي عمل ڪريو ۽ پوءِ پاڻ کي ڏسو. اهوئي رسول صلي الله عليہ وسلم جن جو ديدار آهي".

علامہ صاحب هر مومن کي " فوق البشر" سمجهندو هو. سندس نظر ۾ اسلام اهو بهترين نظام آهي جيڪو "فوق البشر" تيار ڪري سگهي ٿو. پر اقبال رحہ شخصيت پرستي جي خلاف هو. علامہ اقبال چوندو هو تہ "اسوه رسول صلي الله عليہ وسلم شخصيت پرستيءَ جي بت کي پاش پاش ڪري ڇڏيو آهي. صحابہ رضہ پاڻ سڳورن جي آڏو جهڪي سندن قدم چندا هئا تہ هڪ دفعي پاڻ سڳورن روئيندي فرمايو تہ:

"بزرگن جي عزت ڪريو ڪين سجدو نہ ڪريو. سجدي جي لائق صرف الله تعالىٰ جي ذات واحد آهي".

Marfat.com

جيئن تہ بيان ڪيو ويو آهي تہ علامہ اقبال رحہ هر صحيح مومن کي فوق البشر" سمجهندو هو ۽ سندس اها دلي خواهش هئي تہ هر مسلمان اسوه رسول صلي الله عليہ وسلم جو نمونو هجي. علامہ اقبال رحہ پنهنجي سڄي زندگي اسلام جي خاطر وقف ڪري ڇڏي پر ان جي باوجود بہ کيس اهو افسوس رهيو تہ:

"مان جڏهن پنهنجي گذريل زندگيءَ تي نظر وجهندو آهيان تہ مون کي ڏاڍو افسوس ٿيندو آهي تہ مان پنهنجو گهڻو وقت يورپ جا فلسفا پڙهڻ ۾ گذاري ڇڏيو. جڏهن مونکي ياد ايندو آهي تہ منهنجو والد صاحب مون کي ديني علم پڙهائڻ چاهي پيو تہ مونکي افسوس ٿيندو آهي تہ باوجود ان جي تہ صحيح راهہ بہ معلوم هئي پر وقت جي حالتن مونکي ان راهہ تي هلڻ نہ ڏنو. بحرحال جيڪو ڪجهہ خدا تعاليٰ جي علم ۾ هو اهو ٿيو ۽ مون کان بہ جيڪو ڪجهہ تي سگهيو مون ڪيو پر دل چاهيندي آهي تہ جيڪو ڪجهہ هو ان کان وڌيڪ هجڻ کپي ها ۽ زندگي حضرت محمد صلي الله عليہ وسلم جن جي ڏنل طور طريقن مطابق گذري ها".

علامہ اقبال رحہ ملت جي هر نوجوان کي جاويد جي روپ ۾ ڏسڻ چاهيندو هو "جاويد نامہ" ۽ "خطاب بہ جاويد" ان جو زنده ثبوت آهي.

علامہ اقبال "جاويد" سان مخاطب ٿي چوي ٿو تہ:

دیـــارِ عشق مین اپنا مقـــــام پیدا کر،
نیا زمـــانـہ نئي صبح و شام پیدا کر،
میـــرا طـــــریق امیري نهین فقیري هے،
خـــودي نہ بیچ، غریبي مین نـــام پیدا کر.

Marfat.com

جسٽس ڊاڪٽر جاويد اقبال علامہ اقبال رحہ جي سيرت، شخصيت ۽ ڪلام مان جيڪو اثر ورتو ان جي باري ۾ هو چوي ٿو تہ:

"مونکي اقبال رحہ جي سيرت ۽ شخصيت مان جيڪو معلوم ٿيو، اها اسلام لاءِ سندس بي پناهہ محبت هئي ۽ رسول اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن سان سندس عشق جو اهو عالم هوندو هو جنهن جو اندازو نہ ٿو ڪري سگهجي" اقبال رحہ لاءِ عشقِ مصطفيٰ صلي الله عليہ وسلم هڪ اهڙي بي مثال نعمت هئي جو حضور رسالت صہ ۾ نهايت خلوص ۽ عاجزيءَ سان التجا ڪندي چوي ٿو تہ:

همين يـڪ آرزو دارم ڪہ جـــاويـــد

زعشق تـــو بگير درنـــگ و بـــوئـــے

علامہ اقبال رحہ کي بيت الله جي حج ۽ نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن جي روضي جي زيارت ڪرڻ جي وڏي تمنا هئي. مديني ۽ مديني جي سردار حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليہ وسلم جن جو نالو ٻڌڻ سان ئي اقبال جون اکيون آليون ٿي وينديون هيون، علامہ اقبال رحہ چوي ٿو تہ:

جب مدينے کا مسافر کـــوئي پـــاجاتا هون
حسرت آتي هے يہ پهنچا، مين رها جاتا هون

علامہ اقبال وٽ احترام رسول صلي الله عليہ وسلم جو اهو عالم هو جو آخري ڏينهن ۾ هو، اهو سوچي ڏاڍو پريشان ٿي ويندو هو تہ ڪٿي منهنجي عمر رسول الله صلي الله عليہ وسلم جن جي عمر کان وڌي نہ وڃي.

Marfat.com

مترجم بخت علي سانگي

علامہ اقبال ۽ مسجدِ قرطبہ

علامہ اقبال جي عظمت هميشہ کان هڪ مفڪر، مدبر ۽ فلسفي جي حيثيت سان تسليم ڪئي وئي آهي ۽ عظمت جو اهو رنگ ايتري قدر همہ گير آهي جو ”شاعرِ رنگين نوا“ جي گلڪاري ۽ فنڪاري ڏانهن تمام گهٽ توجہ ڏنو ويو آهي. ان جو هڪ سبب تہ شايد خود اقبال جو اصرار هو تہ هو شاعر نہ آهي ۽ پنهنجي حياتيءَ ۾ هن ڪڏهن بہ پنهنجي لاءِ شاعر جو لقب يا خطاب پسند نہ ڪيو ۽ انجو سبب هي هو تہ علامہ اقبال جي دور کان اڳ تائين اردو شاعريءَ جو هڪ مخصوص رنگ ۽ متعين رخ هو. انجي مضمونن ۽ مفهوم جي سيني کي چاڻ هئي. انجي تشبيهن ۽ استعارن ۾ نواڻ تقريباً ختم ٿي چڪي هئي. هاڻي رڳو بندش جي چستي ۽ شاعر جو هڪ مخصوص آهنگ (Diction) هو جنهن سان هو سڃاتو ويندو هو ۽ اهڙي طرح عوام کان ڪنجي شاعري محض لفظن جي جادوگري بڻجي چڪي هئي. حقيقت ۾ اهائي اُها شاعري آهي جنهنجي ڪري پاڻ کي شاعر سڏائڻ ۾ علامہ اقبال رحہ کي هميشہ هبڪ محسوس ٿي، نہ تہ هو پاڻ شعر جي قوت ۽ تاثير جو قائل هو ۽ فنڪار ۽ پيغامبر پنهي حيثيتن ۾ شاعر جي عظمت جي باري ۾ هن پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترن هنڌن تي اظهار خيال ڪيو آهي.

آءُ ذاتي طور تي ان ڳالهہ جو قائل آهيان، تہ علامہ اقبال رحہ

Marfat.com

جي ڏاهي واري حيثيت کان الڳ شاعر واري حيثيت جو به تعين ڪيو وڃي. ممڪن آهي ته ڪو وقت اهڙو اچي جڏهن عصري تقاضائن تحت اڻاريل فلسفيانه ۽ سياسي مسئلن ۽ انهن جي باري ۾ اقبال جو نقطئہ نظر پراڻو قصو ٿي وڃي، پر اهو پڪ سان چئي سگهجي ٿو، ته علامہ اقبال رحہ هڪ شاعر جي حيثيت ۾ انڪان پوءِ به زنده رهندو. ان سان ڪنهن ڪي به اها غلط فهمي نه ٿيڻ گهرجي ته علامہ اقبال رحہ جي ڏاهي ۽ مدبر واري حيثيت ڪي گهٽائي رهيو آهيان. سندس ٻئي حيثيتون پنهنجي پنهنجي جاءِ تي عظمت جا اُهي بلند مينار آهن جيڪي ڪنهن حاسد جي حسد يا ڪنهن ڪوتاه نظر جي گهٽ ڏسڻ سان ننڍا نه ٿا ٿي سگهن. انهيءَ نقطء نظر کان هيٺين مضمون ۾ ”مسجد قرطبہ“ جي فڪري ۽ فني خوبين جو جائزو ورتو ويو آهي.

نظم جو موضوع جيتوڻيڪ هڪ تاريخي مسجد آهي، پر پٿرن جي نهيل هي مسجد اسانجي سامهون تمام ٿوري وقت لاءِ اچي ٿي ۽ هڪ جهلڪ کان پوءِ گم ٿي وڃي ٿي. دراصل هڪ روماني شاعر جي حيثيت سان هن ڪي پنهنجي ملت جي ماضيءَ سان تمام گهڻو لڳاءُ آهي. هو هر وقت انجي روشن مستقبل جي خوابن ۾ گم رهي ٿو. مسجد ڪي ڏسي هن جي تخيل جو پکي تمام تيز رفتاريءَ سان اڏامڻ لڳي ٿو، ۽ جلد ئي هو مسجد مان اڏامي عشق جي واديءَ ڏانهن نڪري وڃي ٿو، جتي هو مسجد جي اڏيندڙن سان ملي ٿو. عشق جي جذبي جو داد ڏي ٿو. جنهن کان سرشار ٿي ملت اسلاميہ هي لاثاني شاهڪار تخليق ڪيو. جيئن ته اقبال جي شاعريءَ جو مجموعي تاثر روماني هجڻ سان گڏوگڏ اجتماعي به آهي ته هن کي اهي ماڻهو، انهن جو نظام، انهن جي معاشرت ۽ انهن جا اخلاق ياد

Marfat.com

اچن ٿا.

پوءِ زمان حال مان گذرندي هو روشن مستقبل ۾ هليو وڃي ٿو. ابوالحسن علي ندوي مطابق ”علامه اقبال هن عظيم مسجد کي اسلام ۽ مسلمانن جي تهذيبي علامت، اشاري ۽ رمز (Symbol) جي حيثيت سان ڏٺو“.

”مسجد قرطبه“ هڪ تاريخي عمارت جو مدح ۾ لکيل قصيدو ناهي، بلڪ انهن سيني تاثرن ۽ جذبن جو عڪس آهي، جنهنجو تجربو هڪ حساس دل شاعر کي ان وقت ٿيو جڏهن هن، انکي ويران حالت ۾ ڏٺو. پر اهڙي موقعي تي شاعر مايوسي ۽ قنوطيت ۾ ونجي وڃڻ بجاءِ هڪ پر اعتماد ۽ پر اميد مسلمان وانگر رجائيت ۽ فتح جا ترانا ڳائڻ لڳي ٿو.

جڏهن شاعر هن تاريخي عمارت کي ڏسي ٿو، جنهن جو نظارو هو ڪنهن بي شعور دولتمند سياح جي ظاهري شيون ڏسندڙ اکين سان نه بلڪ هڪ دردمند دل ۽ گهرائيءَ ۾ ڏسندڙ اکين سان ڪري ٿو، ته هن جو تخيل چند گهڙين ۾ صدين جي ان تاريخي عمل مان گذري ٿو، جيڪا پٿرن جي نهيل هن ويران ۽ خاموش عمارت سان وابسته آهي. اوچتو امام شافعي رحه جو هي قول هن جي تحت الشعور ۾ ڪر ڪٽڻ لڳي ٿو ته ”اَلوَقتُ سَيفٌ قَاطِعٌ“ وقت جي بي رحم تلوار هست کي نيست ڪندي هلي وڃي ٿي. وقت جو تيز رفتار وسيع سمنڊ ايترو ته بي رحميءَ سان وڌي رهيو آهي جو هر شيءِ ۽ هر ڪوشش جو انجام فنا ڪانسواءِ ڪجهه به نظر نه ٿو اچي.

اول و آخـــر فنا، ظاهر و باطـــن فنا،

Marfat.com

نقش ڪُهن هو ڪہ نَو، منزلِ آخــــر فنا.

مايوسي ۽ قنوطيت جي انهيءَ همر گير ماحول ۾ شاعر جي تخيل جو پکي اک ڇنڀ ۾ برق رفتاريءَ سان تاريخي سفر ڪانپوءِ چاهي ٿو، تہ تيزي سان فنا ڏانهن ويندڙ هن دنيا ۾ ڪٿي ڪا پير رکڻ جي جاءِ ملي وڃي. ڪو اهڙو نقش، جنهن کي هميشہ قائم رهڻ جو رنگ حاصل هجي. اهڙي حالت ۾ مرد خدا جو عمل ئي اها شيءِ آهي، جنهن کي دائمي بقا حاصل آهي، جيڪو عشق جي قوت سان وقوع پذير ٿئي ٿو. عشق ئي اها بي پناه طاقت آهي، جيڪا وقت جي بي رحم وهڪري کي روڪي سگهي ٿي. عشق ئي اها بي پناه طاقت آهي جيڪا وقت جي بي رحم وهڪري کي روڪي سگهي ٿي. عشق ئي اها حقيقت آهي جنهن سان ڪائنات جي بي روح جسم ۾ جان آهي، جيڪو ڪٿي جبرائيل جو دم آهي ۽ ڪٿي مصطفيٰ صلي الله عليہ وسلم جي دل انهيءَ سان گلن ۾ تازگي آهي. ۽ انهيءَ سان حياتيءَ ۾ خوشبون آهن. جيڪڏهن ڪو فنڪار پاڻ کي انهيءَ منزل تائين آڻي سگهي، جتي هو پنهنجي تخليق ۾ واقعي پنهنجو خون جگر شامل ڪري سگهي، جتي هن جو تخليقي عمل چند مقرر بي جان اصولن تحت نہ هجي، بلڪ ان ۾ ايتري قدي ضبط ۽ صبر هجي جو هو فرياد کي جگر جي خون ٽيڻ تائين سيني ۾ جهلي سگهي، اظهار ۽ ابلاغ کان اڳ پنهنجي روح جي گهراين ۾ لهي سگهي، تڏهن اهو مقام اچي ٿو جو جگر جو رت ڦڙو جيڪڏهن پٿر تي وڌو وڃي تہ اهو بہ دل بڻجي ڌڙڪڻ لڳي ٿو ۽ پٿرن جي ٿهيل هڪ عمارت انهيءَ سخت جانيءَ جي نتيجي ۾ پهرين عبدالرحمٰن الداخل جي مسجد قرطبہ بڻي ۽ جڏهن انکي لفظن جي سانچي ۾ وڌو ويو تہ جذب ۽ مستيءَ ۾

Marfat.com

پڙل هڪ ترانو ٻڌجي سامهون آئي ۽ انڪي علامہ اقبال جي "مسجد قرطبہ" سڏيو ويو.

قطـــرهء خون جگر سينہ ڪـو بناتا هـــے دل
خونِ جگر سے هي صداءِ سوز و سرور و سرود.

پوءِ علامہ اقبال جي تخيل جو پکي ٿوري دير لاءِ مسجد جي ٿنين ۽ در و ديوار جو چڪر لڳائي ٿو. مينار جي بلنديءَ تي پهچندي ئي صدين جي خاموشيءَ جي هن جلوه گاهہ مان آذان جو آواز بلند ٿئي ٿو.

مسجد قرطبہ اهڙن شاهڪارن مان هڪ آهي جتي پهچي شاعر کي هي مسجد ناهيندڙ ماڻهو ياد اچن ٿا، ۽ اسلام جو اهو عالمگير پيغام ياد اچي ٿو. جنهن جي طفيل هو دنيا جا امام بڻيا. هن مسجد جو جيڪڏهن ڪو ثاني ۽ مثال ٿي سگهي ٿو تہ اها مسلمان جي دل آهي ان ڪانسواءِ ٻيو ڪو بہ نہ.

روحِ مسلـمـان ميـــں هے آج وهـــي اضطـراب
راز خـــدائي هے يہ کهہ نهيـــں سکتي زبـــان
ديکهئيے اس بـحرِ کي تہ سے نکلتا هـــے کيا
گـنبذ نيـلوفـــري رنـگ بـــدلتـــا هـــے کيا!

علامہ اقبال فکر ۽ فن کي ايئن پاڻ ۾ ملائي ڇڏيو آهي جو هڪٻئي کي جدا ڪرڻ ممڪن ناهي. سندس فڪر بہ عشق جي جذب و مستي ۾ ٻڌل آهي ۽ فن بہ هن جو فرد ۽ قوم ٻئي عشق جي سخت جان قافلي جا هم رڪاب آهن. اهوئي علامہ اقبال جو فڪر آهي ۽ اهوئي سندس فن.

Marfat.com

محمد ياسين شيخ

ڪلام اقبال جون ادبي خوبيون

(ڪتاب "اقبال ڪامل" تان ماخوذ)

اقبال مشرق جو شاعر هو ۽ شاعريءَ کي پيغمبري سمجهندو هو. اقبال ڪڏهن به پاڻ کي فلسفي نه چيو جو ته اقبال پاڻ ئي چيو ته "منهنجو ڪوئي نظامِ فلسفو نه آهي پر اصل فلسفي جو مقصد نظامِ خيالات تي غور ڪرڻ آهي، جنهنجو تعلق عقل سان آهي." اسان اقبال کي شاعري جي بنياد تي فلسفي نه ٿا چئي سگهون، پر عقل جي بنياد تي فلسفي چئي سگهون ٿا. اقبال پوري ڪائنات جو تصور ڄاڻيندو هو ۽ ان کي شاعريءَ جي روپ ۾ پيش ڪيو. جيڪي ماڻهو اقبال جي ڪلام ۽ زندگي کي هڪ شاعر جي حيثيت سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، اهي اقبال جا صحيح پيروڪار ٿي سگهن ٿا. پر جيڪي ماڻهو ان کي بحيثيت فلسفي ۽ سياستدن جي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا انهن لاءِ اقبال جو ڪلام ۽ زندگي هڪ مشڪل جو سبب ٿيندي، جو ته اقبال اول کان وٺي آخر تائين هڪ شاعر جي حيثيت سان زندگي گذاري.

اقبال شاعريءَ جي وسيلي جيڪو به پيغام ڏنو اهو هميشه انسانن جي ڀلائيءَ لاءِ هو. جيڪڏهن اسان سندس شاعري ذريعي ڏنل پيغام تي غور ڪنداسين ته اسان کي اهو معلوم ٿيندو ته اقبال جو شمار دنيا جي وڏن شاعرن ۾ ٿئي ٿو.

Marfat.com

هن مضمون پڙهڻ مان ئي اسان کي خبر پوندي تہ اقبال شاعر هو نہ کہ فلسفي. پر هن مهل تائين ماڻهن علامہ اقبال جي شاعراڻي حيثيت کي بلڪل نظر انداز ڪيو ۽ دنيا جي سامهون اقبال کي هڪ فلسفي ۽ هڪ سياستدان جي حيثيت سان پيش ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جي ذات متعلق جيڪي بہ مضمون لکبا رهن ٿا ان سان هڪ مستقل لٽريچر پيدا ٿيندو ٿو وڃي جيڪو "اقباليات" جي نالي سان مشهور آهي. ادبي حيثيت سان ان جي شاعراڻي ذات تي ٿورا مضمون لکيل آهن.

ان موقعي تي جيڪڏهن اسان تصور ڪنداسين تہ ڊاڪٽر صاحب جي ڪلام جي تنقيد ٻن طريقن سان ٿي سگهي ٿي، هڪ قديم ٻيو جديد، ٻنهي طريقن سان هڪ سٺي تنقيد ٿي سگهي ٿي ڇو تہ ڊاڪٽر صاحب جديد دور جو روشن خيال ماڻهو هو ۽ قديم تهذيب جو يادگار هو ۽ جديد دور کان وڌيڪ هن جو رجحان قديم دور ڏانهن آهي.

اقبال جي نظم جون جيڪي بہ صنفون قديم دور کان آهن، اڄ بہ اهي ساڳيون آهن جيڪي انساني جذبات ۽ ماحول سان گڏ آهن. اسان کي ايترو سمجهڻ گهرجي تہ شعر جا جذبا ماحول سان گڏ هجن تہ اهو شاعر جديد رنگ جو حامل ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن اسان عروض جي خلاف ورزي ڪئي تہ شاعري جو فلسفو ئي تباهہ ٿي ويندو. ان سان گڏوگڏ اهو بہ ڇئي سگهجي ٿو تہ شاعر جو ڪم تعمير هجڻ گهرجي نہ ڪو تخريب.

ڊاڪٽر صاحب جي ڪلام جي تنقيد ۾ قديم ادبي طريقي

Marfat.com

سان تنقيد کي نظر انداز نہ ٿو ڪري سگهجي، پر جديد ادبي طرزِ تنقيد مطابق ڊاڪٽر يوسف حسين خان پروفيسر تاريخ و سياست، جامع عثمانيہ، هڪ نهايت مفصل مضمون، اردو رسالي جي "اقبال نمبر" آڪٽوبر ١٩٣٨ع ۾ لکيو آهي ۽ ان کان پوءِ هن پنهنجي مشهور ڪتاب "روحِ اقبال" ۾ شامل ڪيو آهي.

قديم ادبي طريقي جي تنقيد کان وڌيڪ جديد ادبي طريقي واري تنقيد وڌيڪ اهميت رکي ٿي جنهن جا ٽي جز نهايت اهم آهن. جيڪي بيان ڪجن ٿا.

(ا) **رومانيت:** رومانيت شعر و ادب جو اهو قسم آهي جنهن ۾ خيال ۽ جذبي جو تمام گهڻو زور هوندو آهي ۽ هن ۾ انهن پنهي جي ڪائي انتها نہ هوندي آهي. ان لاءِ شاعري جو هي قسم غير محدود دل ۾ جڳهہ رکندو آهي. شعر ۽ ادب، جذبي ۽ خيال ڪانسواءِ روح کان بلڪل خالي هوندو آهي.

هڪ دفعي سائنسدان والٽيئر هڪ مشهور اداڪار جي اداڪاري ڏسي چيو تہ هي نهايت غير جذباتي قسم جي اداڪاري آهي. هن اداڪار جڏهن شڪايت ٻڌي تہ جواب ۾ چيائين: "توهان جهڙي اداڪاريءَ جي مون مان توقع رکو ٿا. ان لاءِ ضروري آهي تہ انسان جي جسم ۾ شيطان هجي". والٽيئر جواب ڏنو تہ: "ان ۾ ڪهڙو شڪ آهي تہ هر آرٽ ۾ ڪمال پيدا ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ آرٽسٽ جي جسم ۾ شيطان هجي". والٽيئر جو اهو مقصد هو تہ هر تخليقي آرٽ جذبي سان وجود ۾ اچي ٿو جيڪا هڪ شيطاني قوت آهي. قديم مشرقي ادب ۾ شاعري جو هي قسم بہ ڪا نئين شيءِ نہ آهي. غزل جي مستقل

Marfat.com

صنف ان قسم جي شاعري لاءِ وقف آهي، پر ڊاڪٽر صاحب جي سامهون ان قسم جي شاعري لاءِ ڪوڙا، نقلي ۽ فرضي جذبا جيڪي غزل ۾ ظاهر ڪيا ويندا آهن، ضروري ناهن بلڪ خود شاعري اندر جذبو هجڻ گهرجي ۽ بغير جذبي جي شعر ڪنهن به فنِ لطيف ۾ اثر پيدا نه ٿو ڪري سگهي ۽ ٻڌڻ ته ڇا پڙهڻ واري ۾ به جذبو هجڻ گهرجي.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي شاعري ۾ جذبات بيان ڪيا آهن اهي نقلي نه پر خود ان جي اندر ۾ جذبات ڀريل آهن. انڪري ان شاعري کي رومانيت واري شاعري جو نالو ڏنو ويو آهي.

(٣) ڪلاسيڪيت: ادب ۽ آرٽ جو هي اهو قسم آهي جنهن ۾ خيال ۽ جذبي جو زور نه هوندو آهي، پر فن جو طريقو ۽ ظاهري قسم جو خيال زياده موجود هوندو آهي. مغربي ادب ۽ آرٽ جي تاريخ ۾ هن شاعرائي ذات کي "ڪلاسيڪي" چئبو آهي.

اها ذات واقعہ نگاري ۽ تاريخي مضمونن لاءِ زياده فائيديواري هوندي آهي. ان ڪري هنِ ۾ ڪلاسيڪيت کي گهڻو استعمال ڪيو ويندو آهي. اقبال پنهنجي ڪتاب "بالِ جبريل" ۾ ڪلاسيڪيت جو ڏاڍو ذڪر ڪيو آهي. هن کي پڙهڻ سان انسان جي دل ۾ اهي تاريخي آثار گذرن ٿا. جيڪي عرب جي فاتحن جي شوق واري عمل جو آئينو آهن.

ڊاڪٽر صاحب جيڪي خودي ۽ بيخودي جون حڪايتون لکيون آهن، اهي به هن قسم ۾ شامل آهن. هن مان اهو ظاهر ٿيو آهي

Marfat.com

ته علامه صاحب جي ڪلام ۾ انيڪ ادبي خوبيون آهن.

(٣) رمزيت: رمزيت به هڪ شاعري جو قسم آهي جنهن جو مقصد آهي ڪا شيءِ راز ۾ لڪيل هجي ان کي شاعري جي انداز ۾ بيان ڪرڻ کي رمزيت چئبو آهي. اقبال به رمزيت ۾ گهڻا دفعا گفتگو ڪئي آهي ۽ يورپ وارن به رمزيت کي قديم اسلامي ادب مان اخذ ڪيو آهي.

رمزيت هميشه صوفياڻه، فلسفياڻه ۽ ڪڏهن ڪڏهن سياسي مسئلن لاءِ به استعمال ڪئي ويندي آهي. ڊاڪٽر صاحب به رمزيت کي ايئن ئي استعمال ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جو فلسفه خودي به رمزيت جو مثال آهي.

انسان بهيميت ۽ ملڪيت يا خير و شر ٻنهي جو مجموعو آهي. جيڪڏهن ان مجموعي جا ٻئي جزا الڳ الڳ ڪيا ته ان سان مڪمل خودي نه ٿي پيدا ٿي سگهي. شيطان خودي ۽ لذت پرستي جو مجموعو آهي. جيڪو هميشه حق جو اعتراف ڪرڻ کان انڪار ڪندو آهي. انساني ڪوشش جو نالو ضبط، آئين ۽ مذهب و اخلاق آهي. هن مسئلي کي ڊاڪٽر علامه اقبال پنهنجي مشهور نظم "ميلادِ آدم ۽ انڪارِ ابليس" جي قصي ۾ بيان ڪيو آهي.

دنيا ۾ انسان جڏهن پنهنجي خودي کي مڪمل ڪندو آهي تڏهن شيطان به ان جي سامهون سجدو ڪندو آهي ۽ پوءِ هو زندگيءَ جي مقصود تي پهچندو آهي.

Marfat.com

زاهد گل تنيو

فڪرِ اقبال رحہ

اسلام ۾ انساني مساوات، مذهبي رواداري ۽ احترامِ آدميت تي تمام گهڻو زور ڏنو ويو آهي-احترامِ آدميت اسلام جي اهم اصولن مان هڪ آهي، قرآن ۾ آهي تہ لَقَد كَرَمْنَا بَنِي آدَمَ (بني اسرائيل ٧٠) "اسان آدم جي اولاد کي واجب التڪريم ڪري بڻايو آهي" اهو اصول، ذات پات يا رنگ و نسل ۽ ملڪ تي منحصر نہ آهي، پر ان جو بنياد ذاتي فضائل، اڪتسابِ هنر، شخصي قابليت ۽ ڪردار جي معيار تي آهي-ڪنهن بہ معاشري ۾ اخلاق جي حيثيت بنيادي ليکي ويندي آهي، ۽ مڪارمِ اخلاق جو بنياد ان تي رکيو ويندو آهي ۽ افعال ۽ جذبن جو مطالعو ڪيو ويندو آهي ۽ ان تحت ماڻهن جي حقن ۽ فرائض، عائلي قانونن، تمدن، معاشي ۽ معاشرتي حد بندين جو تعين ڪيو ويندو آهي ۽ اخلاقي اصولن جو نفاذ تربيت جو محتاج آهي.

علامہ اقبال جي ڪلام ۾ فضائلِ انساني جو ڀرپور ذڪر آهي ۽ ان ۾ قرآن مجيد جي مخصوص اصطلاحن جي مدد سان واضع ڪيو ويو آهي، قرآن شريف جي چوٿين سورت النساء ۾ مسلمانن جي اجتمائي زندگيءَ جا قاعدا بيان ڪيا ويا آهن. جنهن ۾ معاشرتي حد بنديون ۽ تعزيري قانون شامل آهن. فتح مڪہ جي موقعي تي حضور اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن فرمايو تہ "مهرباني آهي انهيءَ خدا جي، جنهن توهان کان جاهليت جا عيب ۽ تڪبر دور ڪيو ۽ تمام

Marfat.com

انسان ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيا. هڪڙا نيڪ ۽ پرهيزگار جيڪي خدا جي نظر ۾ عزت وارا هوندا ۽ ٻيا فاجر ۽ شقي القلب جيڪي الله جي نظر ۾ ذليل آهن ورنہ سڀ انسان آدم جو اولاد آهن ۽ الله تعاليٰ آدم کي مٽي مان ٺاهيو آهي".

آخري حج جي خطبي جي موقعي تي حضور اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمايو تہ "اي ماڻهئو! خبردار! توهان جو خدا هڪ آهي. ڪنهن عربيءَ کي ڪنهن عجميءَ تي ۽ ڪنهن گوري کي ڪنهن ڪاري تي ڪائي فوقيت نہ آهي ۽ الله جي ويجهو سڀ کان وڌيڪ اهو آهي جيڪو سڀ کان وڌيڪ پرهيز گار آهي". الله جي نزديڪ بني نوع انسان بحيثيت انسان جي سڀ برابر آهن، فرق صرف تقويٰ جو آهي. انهيءَ لاءِ علامہ اقبال پنهنجي ڪتاب "مثنوي جاويد نامہ" ۾ هن حقيقت کي هن طرح سان بيان ڪيو آهي تہ:

برتر از گردون مقام آدم است
اصل تهذيب احترامِ آدم است

اقبال تقويٰ جي مفهوم جي اهميت کان بي خبر نہ آهي. تقويٰ جو اصل مفهوم بيان ڪندي چوي ٿو:

تو هم از بار فرائض سرمتاب
بر خودي از عنده حسن الماب

يہ ايک سجده جسے تو گران سمجهتا هے
هزار سجدون سے ديتا هے آدمي کو نجات

انهيءَ تقويٰ جي باري ۾ علامہ اقبال رحہ وري ٻي هنڌ چوي

Marfat.com

ته ته:

چون فنا اندر رضائے حق شود
بندهء مؤمن قضائے حق شود

اقبال متقي جي بجائي بندهء مومن جي اصطلاح استعمال ڪري ٿو، انهيءَ ڪان پوءِ اسلام جي رڪنن جهڙوڪ نماز، روزه، حج ۽ زڪوات جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:

این همه اسبابِ استحکام تست
و محکم اگر اسلام تست

شڪوه ۾ علامه اقبال عدل جي باري ۾ چوي ٿو ته:

عدل هے فاطرِ هستي کا ازل سے دستور

احترامِ آدميت لاءِ علم ضروري آهي، پر اقبال رحه جي نظر ۾ اهو علم جنهن ۾:

وه علم اپنے بتون کا هے آپ براهيم
کيا هے جس کو خدا نے دل و نظر کا نديم

زمانه ايک، حيات کائنات بهي ايک
دليلِ کم نظري قصهء جديد و قديم

هن جو مقصد هي آهي ته علم دين کان جدا رهي نه ٿو سگهي.

Marfat.com

ڪيڊٽ فدا جتوئي

تصوف رومي رحه، لطيف رحه ۽ اقبال رحه جي نظر ۾

تصوف نفس جي پاڪيزگي، دل جي پاڪيزگي، احسان، اخلاق ۽ عشق الاهي يعني حق سان لنئن لڳائڻ جو نالو آهي. اگر اسين، لفظ تصوف جي مادي تي غور ڪريون ٿا، تہ اسان کي مختلف محققن، عالمن ۽ دانشورن جي راءِ مطابق ڪيئي مادا نظر اچن ٿا. جيئن: صوف، صف، صفا، صفہ، صفه صوفيا، سوفوس وغيره. محقق ۽ دانشور ان ڳالهہ تي زور ڏين ٿا تہ "تصوف" جو مادو "صوف" کي قرار ڏنو وڃي. ان ڪري جو تارڪ الدنيا عيسائي راهب اڃي اُنَ جي لباس "صوف" کي پائيندا هئا. جن کي ڏسي انهن جي پيروي ڪندي مسلمان صوفين ۽ درويشن بہ گيڙوءَ ان جو لباس "صوف" پهرڻ شروع ڪيو. انهيءَ لباس جي ڪري ماڻهو ڪين صوفي سڏڻ لڳا.

منهنجي خيال مطابق لفظ تصوف جيڪو عربي ٻولي مان ورتل آهي، ان جو بنياد "صفا" لفظ تي سگهي ٿو. جنهن جي وصف ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي ڪتاب "جامع سنڌي لغات" ۾ ڪجهہ هن طرح بيان ڪئي آهي: تصوف (ع): صفا= صاف ٿيڻ، خلاص ٿيڻ، پوتر، شفاف، نرمل، اوجل.

اصطلاحي لحاظ کان لفظ تصوف جي معنيٰ صاف ٿيڻ، نفساني خواهشن کان پاڪائي، دل جي صفائي، دل جو آئينو صاف ڪرڻ،

Marfat.com

رياضت ڪرڻ، وغيره. مطلب تہ تصوف جي اصطلاحي معنيٰ يا مفهوم اهو آهي، تہ ماڻهو پنهنجو پاڻ کي سڌاري ۽ خدا جي خلقيل مخلوق سان محبت ۽ پيار ڪري ۽ ان جي اصل حقيقت کي سمجهي. تصوف بابت مسٽر هچنس پنهنجي مختصر انسائيڪلوپيڊيا ۾ لکيو آهي، تہ تصوف مذهبي عقيدي جو هڪ اهڙو طريقو آهي، جنهن جو بنياد رب تعاليٰ جي ذات خداوندي جي هجڻ بابت انسان جي ذاتي ۽ روحاني، تجربي ۽ مشاهدي تي آهي. هي عقيدو ڪنهن خيال، اصول ۽ دليل تي بہ نہ آهي".

اصل حقيقت اها آهي تہ هڪ انسان جي ناتي اُن کي خدا سان عشق ۽ ان جي عاجزي ڪرڻ لازم آهي. ڇو تہ عشق هڪ اهڙو جذبو آهي، جيڪو داخلي ۽ خارجي شين کان ڊچندو ناهي ۽ اها بہ ميجيل حقيقت آهي، تہ عشق هڪ اهڙي سچائي آهي، جنهن کي ڪابہ طاقت فنا نہ ٿي ڪري سگهي. اهوئي سبب آهي، جو صوفين عشق کي مٿانهون درجو ڏنو آهي. صوفين جو چوڻ آهي تہ انسان صرف مادي جانور نہ هجي، پر سندس مول مقصد الله تعاليٰ جو ذڪر و فڪر هجي ۽ الله کي ئي پنهنجو خالق مالڪ سمجهي، ايتري قدر جو ان جي ذڪر ۽ فڪر کان وار بہ واندو نہ ويهي. انهيءَ ڪري چوندا آهن، تہ جو دم غافل، سو دم ڪافر".

هڪ صوفيءَ کي صوفيانہ مقام ۽ منزل حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهہ روحاني منزلون طئي ڪرڻيون پونديون آهن. شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت جهڙين منزلن مان پاڻ کي پار ڪرڻ لاءِ صوفي، نہ صرف پنهنجي اماره نفس جي برخلاف ٿئي ٿو، پر هو، هر انهيءَ خواهش کي ڌڪاري ٿو ڇڏي جيڪا هن جي راهہ ۾ رنڊڪ جو باعث

Marfat.com

ٿي بڻجي.

لطيف سرڪار پڻ انهن ’چئن منزلن جو راز چاٽائيندي فرمائي ٿو تہ:

ڪر طريقت تڪيو، شريعت سڃاڻ
هنيو حقيقت هير تون، ماڳ معرفت ڄاڻ
هوءِ ثابوتي ساڻ، تہ پسڻ ڪان پالهو رهين.

نظرياتي لحاظ کان صوفي ٻن خاص نظرين جا حامي آهن.

١. **وجوديہ.**

٢. **شهوديہ.**

١. **وجوديہ:**- هي اُهي صوفي آهن، جيڪي وحدت الوجود کي مڃين ٿا. هن نظريي کي مڃڻ وارن صوفين جو اهو عقيدو آهي تہ ”ڪائنات ۾ سواءِ خدا جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي، خالق ۽ مخلوق جو جوهر هڪ آهي“.

هي نظريو حضرت شيخ اڪبر محي الدين ابن عربيءَ فلسفيانہ رنگ ڏئي پيش ڪيو. جنهن جو مطلب اهو آهي، تہ هر نظر ايندڙ شئي خدا آهي، ان ڪري ان جا پيروڪار ”همہ اوست“ (سڀ ڪجهہ اهو آهي) جا پڪا مڃيندڙ آهن. سندن نعرو ”هوالڪل“ آهي. مطلب تہ انسان سان خدا جي نسبت ايئن ئي آهي، جيئن سمنڊ جي پاڻيءَ جي قطرن سان يعني سمنڊ وحدت آهي ۽ پاڻيءَ جا قطرا ڪثرت. جيئن، سج وحدت آ ۽ ڪرڻا ڪثرت، تيئن خدا وحدت آ ۽ خلق ڪثرت. مرزا غالب ان ڳالهہ کي صاف ۽ واضع لفظن ۾ بيان ڪندي چئي ٿو تہ:

Marfat.com

عشرت قطره هے ، دريا مين فنا هوجانا

٢. **شهوديہ**:- هن نظريي کي مڃيندڙ صوفي ”وحدت الشهود“ جا پيروڪار آهن. هن نظريي جي مڃيندڙن جو اهو خيال آهي، تہ هيءَ ڪائنات پاڻ تي خدا نہ آهي مگر ان جو سايو يا پاڇو آهي“.

ان مان اهو واضح آهي تہ ڪائنات پنهنجو وجود نہ ٿي رکي، يعني وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود ٻنهي ۾ تقريباً برابري آهي. هي نظريو يارهين صدي هجريءَ ۾ حضرت مجدد الف ثاني رحہ پيش ڪيو. دراصل هن نظريي جو اصل مطلب اهو آهي، تہ هن دنيا ۾ جيڪي ڪجهہ آهي، هڪ آئيني مثل آهي، جنهن ۾ الاهي صفات جو عڪس نظر اچي ٿو.

اگر آءٌ انهن ٻنهي نظرين کي وڌيڪ تفصيل سان بيان ڪندس، تہ اهي ڪنهن مقالي جي صورت اختيار ڪري سگهن ٿا. تنهن ڪري هتي مون ٻنهي نظرين جو صرف تت پيش ڪيو آهي ۽ وڌيڪ مطمئن ڪرڻ لاءِ هيٺ واضح خاڪو ڏجي ٿو.

وحدالوجود (هوالڪل)	**وحدت الشهود (هوالهادي)**
نظريو: همہ اوست	نظريو: همہ از اوست
تصوف جو لاڙو سڪون جي طرف مائل (مان ۽ هو جدا نہ آهيون)	تصوف جو لاڙو جوش جي طرف مائل (مان هن سان گڏ هو مونسان گڏ آهي)
وصل	عشق
اعتقاد مان ڪير؟ اناالحق	اعتقاد مان ڪير؟ انا عبده (عشق)

ٻي صدي هجريءَ جي شروعات ۾ عباسين جي حڪومت جي

Marfat.com

لازوال وقت اسلامي دنيا ۾ ڪجهه اهڙا مسئلا پيدا ٿي چڪا هئا جو ماڻهن ۾ گمراهي ڦهلجي رهي هئي. مسلمانن جي ذاتي ۽ مذهبي زندگيءَ تي خراب اثرات پئجي رها هئا ۽ هو دين اسلام کان پري ٿيندا پئي ويا.

ان وقت جي نهايت پيچيده نازڪ حالتن جي نتيجي ۾ پرهيزگار ۽ متقي ماڻهن جو هڪ اهڙو گروهه پيدا ٿيو، جنهن هن دنيا جي طبقاتي ۽ بري ماحول کان قطع نظر ٿي، صرف ۽ صرف خدا جي عبادت ۽ ان جي بندگي ڪرڻ ۾ پنهنجو ڀلو سمجهيو. يعني انهن هن زماني جو رنگ ڏسي هڪ الڳ زندگي اختيار ڪئي. ڪجهه وقت گذرڻ بعد انهن الهه لوڪ ماڻهن جي گروهه کي ”صوفي لقب سان ياد ڪيو ويو.“

اسلام جي تاريخ ۾ سڀ کان اول جيڪي شخص ”صوفي“ لقب سان مشهور ٿيا، انهن مان پهريون شخص ”ابوالهاشم“ هو. ان کان سواءِ اسان کي ان دور جي ٻن وڏن صوفين ”جابر بن حيان“ ۽ ذوالنون مصري“ جا نالا به مليا آهن. هن ٻنهي صوفين جو ذڪر ابن نديم پنهنجي ڪتاب ”الفهرست“ ۾ ڪيو آهي. مطلب ته تصوف جي باقاعده شروعات ٻي صدي هجريءَ کان ٿئي ٿي. اهڙي طرح تصوف جو اهو سلسلو وقت جي رفتار سان مقابلو ڪندي، اڄ ڪالهه دنيا جي تقريباً هر مذهب ۾ پنهنجو وجود پختو ڪري چڪو آهي.

تصوف جي وسيع تاريخ ۾ بيبي رابعه بصري، حضرت حسن بصري، معروف ڪرخي، جنيد بغداد، منصور بن حلاج، امام غزالي، شيخ عبدالقادر جيلاني رحه شيخ فريدالدين عطار، مولانا جلال الدين

Marfat.com

رومي، حضرت خواجہ نظام الدين ولياء، خواجہ باقي بالله ۽ حضرت مجدد الف ثاني سرهندي جهڙيون خاص شخصيتون قابل ذڪر آهن. جيڪڏهن تاريخ تي گهري نظر وڌي وڃي تہ مولانا رومي رحہ ستين صدي هجريءَ جي صوفين ۾ هڪ نمايان حيثيت رکي ٿو. مولانا رومي رحہ جي مثنوي کي جڏهن چڱي طرح پرکي ڏسون ٿا تہ اسان کي سندس شاعريءَ مان صوفيت، وحدانيت ۽ يگانگت جي جهلڪ نظر اچي ٿي. حضرت رومي رح پنهنجي مثنوي ۾ عشق الاهي کي گهڻي اهميت ڏني آهي، سندس اهو عقيدو هو تہ "عشق ئي انسان جي عبادت ۽ نيڪين جو سرچشمو آهي".

علتِ عاشق زعلتِ ساجد است،
عشقَ اصطرلاب اَسرار خداست.

يعني عشق ڪائنات جي اها قوت آهي، جنهن جي ڪري ئي ڪائنات ۾ خدا جي هر خلقيل شيءَ پنهنجي وجود حقيقي طرف مائل آهي. هڪ ٻئي هنڌ رومي رحہ ان ڳالهہ کي وڏيڪ اهميت ڏيندي فرمائي ٿو تہ:-

لا ابالي عشق باشد نے خرد عقل جويد کران سودے برد
نے خدارا امتحانے مـي کندنے در سود و زبانے مي زند

رومي رحہ عشق الاهي ءَ جي ڀرپور پنيرائي ڪندي چوي ٿو تہ هيءَ هڪ اهڙو جذبو آهي، جيڪو دليل کان بلڪل الڳ حيثيت رکي ٿو، ۽ ان کي سمجهڻ لاءِ بهترين طريقو ۽ تجربو ئي ٿي سگهي ٿو. چو تہ عشق هڪ اهڙي روحاني ڪيفيت آهي جنهن جي حاوي ٿيڻ بعد انسان پنهنجي عقلي ۽ فڪري سوچ وڃائي ويهندو آهي.

Marfat.com

مطلب تہ سندس شاعريءَ ۾ روحانيت، آفاقيت ۽ وحدانيت جو هڪ نمايان سبق سمايل آهي.

مولانا رومي رحہ جي مثنويءَ مان، اها ڳالهہ واضع آهي تہ سندس ذڪر ۽ فڪر جو بُڻ بنياد قرآن ڪريم آهي. سندس مثنويءَ جي باري ۾ هي شعر پوري عڪاسي ٿو ڪري:

"مثنوي و معنوي و مولوي،
هست قرآن، در زبان پهلوي"

اهڙيءَ طرح جڏهن لطيف رحہ جي شاعريءَ تي نظر وجهون ٿا، تہ اسان کي روايت جي پابنديءَ سان گڏوگڏ، جدت ۽ انفراديت پڻ محسوس ٿئي ٿي. شاہ جي شعر جو تاڃي پيٽو تصوف آهي، جنهن ۾ شاهہ انسانيت ۽ عشق الاهيءَ جو پيغام ڏنو آهي. شاهہ صاحب رحہ جي شاعريءَ جي پيڙهہ قرآن شريف، مثنوي مولانا روم ۽ شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جي رسالي تي ٻڌل آهي. شاهہ صاحب هڪ مسلمان هجڻ جي ناتي، قرآن شريف کي پنهنجي سوچ ۽ فڪر جو بنياد بڻايو آهي:

جي تو بيت ڀانئيا سي آيتون آهين،
نئو مـــن لائين پريان سندي پار ڏي.

ان مان اهو واضع آهي، تہ نہ صرف رومي رحہ ئي قرآن ڪريم کي پنهنجو رهنما بڻايو آهي، پر لطيف رحہ بہ ساڳي راهہ اختيار ڪئي آهي. اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ حضرت روميءَ ونگر شاہ لطيف رحہ تي بہ تصوف جي انهن ٽنهي حالتن (١.خوفِ خدا، ٢. عشق اِلاهي، ٣. فنا و وصال) جو گهرو اثر نظر اچي ٿي.

شاہ صاحب جي نظر ۾ حقيقت وجود فقط هڪ آهي ۽ هر

Marfat.com

پيدا ڪيل شيءِ سندس مظهر آهي. يعني وجودي تصوف موجب ڪائنات ۾ ڪنهن بہ شئي ڪي حقيقت وجود ڪونهي ۽ هر ڪنهن شئي جو وجود انهيءَ هڪ ئي حقيقت وجود مان ورتل آهي. شاهہ سائين بہ ساڳي ڳالهہ آسان ڪري پيش ڪئي آهي:

پڙاڏو سوئي سڏ، وَرُ وائي، جو جي لهين
هئا اڳهين گڏ، ٻـڌڻ ۾ بہ ٽـيا.

شاهہ رحہ جو مطلب آهي تہ هي سارو جهان پيدا ڪرڻ مان الله تعاليٰ جو مول مقصد اهو آهي، تہ انسان پنهنجو پاڻ کي سڃاڻي! ان مان اها ڳالهہ واضع آهي تہ انهيءَ مقصد جي پورائي لاءِ هڪ سڃاڻيندڙ ضروري آهي.

حضرت روميءَ کان ڇهہ صديون بعد ۾ اقبال سندس سوچ ۽ فڪر کي ڏال سمجهي اپنايو. ايتريقدر جو اقبال روميءَ کي پنهنجو مرشد مڃي ورتو. اقبال ان ڳالهہ جو اقرار ڪندي چوي ٿو تہ:

مرشد رومي حڪيم پاک زاد،
سر مرگ و زندگي برما ڪشاد.

اقبال هن شعر ۾ اهو ٻڌائڻ ٿو چاهي، تہ اهو رومي ئي آهي، جنهن جي رهنمائيءَ ۾ مان پنهنجي ذات کي چڱيءَ طرح ڄاتو ۽ سڃاتو آهي، ۽ هو اڳ ئي منهنجي مرڻ ۽ جيئڻ جو راز بيان ڪري چڪو آهي.

منهنجي خيال مطابق اقبال، روميءَ کي پنهنجو رهبر ڪجهہ قاعدن، اصولن ۽ اهم ڳالهين جي ڪري ئي مڃيو آهي:

١. روميءَ جو خدا سان عشق ۽ محبت، سوچ ۽ فڪر ۽

Marfat.com

مقدس قرآن ڏانهن ڀرپور لاڙو هئڻ.

٢. هن جي مقدس شخصي هڪ عالم هئڻ

٣. هن جي انفراديت هڪ وجودي شاعر جيان هئڻ.

شاعر مشرق علامہ اقبال تصوف جي موضوع کي قرآني نقطہ نگاہ ۾ پنهنجي روحاني مرشد جي مثنوي جي رهنمائي ۾ شاندار نموني سان بيان ڪيو آهي. سندس چوڻ آهي تہ "مثنوي" پڙهڻ سان جيڪڏهن "گرميءِ شوق" پيدا ٿي وڃي، تہ باقي ڇا کپي؟ شوق پاڻ مرشد آهي، مان ڪجھ وقت کان ڪتابن جو مطالعو ختم ڪري چڪو آهيان، جيڪڏهن پڙهندو آهيان تہ صرف قرآن يا مثنويءِ روم".

مٿئين قول ۾ اقبال "گرميءِ شوق" جي حاوي ٿيڻ جو اقرار ڪري ٿو. جنهن مان اهو واضع آهي تہ هن کي حقيقي ذات سان جذبہءِ عشق و محبت جو ناتو هئڻ جي شديد خواهش آهي. پاڻ فرمائي ٿو تہ:

خـــودي كـــو كر بلنـــد اتنا كہ هر تقدير سے پهلے
خدا بندے سے خود پوچھے، بتا تيري رضا كيا هے.

اقبال جي هن شعر مان صاف ظاهر آهي، تہ سندس شاعريءَ ۾ وحدانيجت، هيڪڙائپ ۽ پاڻ سڃاڻن جو درس ڏنل آهي. اقبال وجوديہ نظريي کي ميجيندي بيان ڪيو آهي تہ:

"حسنِ ازل کي پــيدا، هر چيز مين جهلک هے،
انسان مين و دمک هے، غنچے مين وہ چٹک هے"

مطلب تہ تصوف رومي رحہ، لطيف رحہ ۽ اقبال رحہ جي نظر ۾ هڪ اهڙو ذريعو آهي، جنهن وسيلي انسان پنهنجي خدا سان پاڪ ۽ پوتر روحاني ناتو جوڙي ٿو.

Marfat.com

8295

Marfat.com